

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2015
№ 4
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Альжаппарова Б.К. Последствия политики коллективизации и оседания в Центральном Казахстане в конце 1920-х-начале 1930-х гг.....	5
Ильясова К.М., Аканов К.Г. История создания генерального плана города Астаны.....	12
Хабдулина М.К., Аккошкарва Ж.Т. Дешті-Қыпшақ тарихындағы Бозоқ қалашығы.....	18
Кенжебаев Д.А. К вопросу об основных факторах развития военно-космической отрасли на территории Казахстана.....	23
Козыбаева М.М. Города Северного Казахстана в системе административно-территориального устройства республики в 1920-1930-е гг. в рамках изучения истории повседневности..	32

ЭКОНОМИКА

Исмаилова А.С., Нукешева А.Ж. Зарубежный опыт государственной поддержки сельского хозяйства и перспективы его использования для развития отечественного АПК.....	40
Исмаилова А.С., Балкибаева А.М., Оразбаева А.С. Рациональное сочетание различных форм хозяйствования как фактор повышения экономической эффективности сельского хозяйства.....	45
Байжанова Г.Д. Астана – центр инвестиционных проектов.....	51
Мелешенко Н.Н., Задворнева Е.П. Качественное прогнозирование востребованных на рынке труда компетенций.....	57
Оспан Г.Т., Ауезова З.Т. Орталық Қазақстанның экономикалық жағдайы және экономикалық даму бағыттары.....	62

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарсекеев Б.С. К проблеме доступности учебного текста.....	68
Саипов А., Камалов М.Ю., Куандыков О.Б. Реализация образовательной программы 5B012000 – «Профессиональное обучение» в ЮКГУ.....	73
Мухтарханова А.М. Ағылшын тілін оқытудағы мәтінмен жұмыс тәсілдері.....	79
Курманаева Д.К. Использование регионального компонента в совершенствовании навыков говорения на занятиях иностранного языка в неязыковом вузе.....	86
Ботабаева Ә.Е. «Педагогика» пәнінен қолданылатын дидактикалық материалдардың тиімділігі.....	91
Имангаликова И.Б., Токтрбаев Д.Г.-С., Мейрманов А.Б. Жасөспірімдердің бойында салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық, гигиеналық және физиологиялық негіздеріне ашылған жол.....	95
Сагимбаева Д.Е., Тажитова Г.З., Арыстанбекова Ж.И. Ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды сөйлеуге бағытталған іс әрекетте қолдану.....	100
Абдыхалыкова Ж.Е. Университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету кешенін ұйымдастырудың теориялық моделі.....	105
Абылкасимов Е.А. Салауатты өмір салты – құндылық категориясы.....	112
Нәби Л., Қалжанова А.Н. Қазіргі таңда дуальды оқытуды енгізудің өзектілігі.....	117
Байдрахманов Д.Х., Қоңқал М. Модульдік оқыту технологиясының білім алушылардың білім сапасын арттырудағы рөлі.....	121
Курманаева Г.К. Научные подходы к развитию у социального педагога способности к рефлексии и самопознанию.....	126
Давлеткалиева Е.С., Мулдашева Б.К. Технологизация обучения как международная тенденция педагогики второй половины XX - начала XXI веков.....	131

ФИЛОЛОГИЯ

Загатова С.Б. Французское союзное наречие <i>aussi</i> в следственном значении.....	139
Қоңыратбаева Ж.М., Әбдуәліұлы Б., Тусупбекова М.Ж. Көше атауларындағы Астана қаласының тарихы: бергені мен берері.....	142

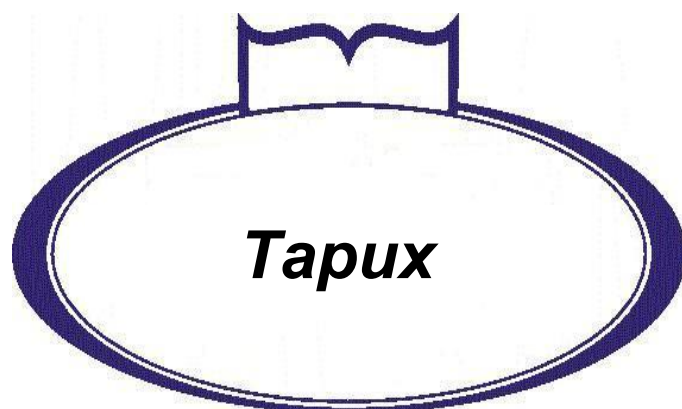

Сарсикеева Г.К., Әбдіхамитұлы М. М. Әуезовтің «Абай жолы» тетралогиясындағы әйелдер бейнесі.....	148
Жаманкозова А.Т. Современная казахская драматургия: жанровая природа и тематическое содержание.....	155
Джансеитова С.С., Сулеева Г.С., Машимбаева А.Ж. Язык как отражение профессиональных особенностей личности.....	161
Әбішева Ш.С. Маңғыстау ғашықтары аңыздар желісінде (О. Көшбайұлы шығармашылығы негізінде)....	165
Машимбаева А.Ж., Абсаттарова Г.Б., Расулбек К.Е. Зависимость понимания смысла речевого произведения от концептуальной картины мира..	170
Ергалиева С.Ж., Ергалиев К.С. Текст как источник культурной информации.....	176
Башова Б.Ш., Абылханова Ә.Қ. Т.Ізтілеуовтің шағын шумақтарының көркемдігі.....	182
Такиров С.У., Алимбаев А.Е. Әдебиеттегі сюжет пен нарратив арасындағы сабақтастық.....	186
Мамырханова Ж.Т. Қытайдағы қазақ көркем әдебиетінде диалектілердің қолданылуы (С. Жанболатовтың «Елжау Күнби» романының негізінде).....	190
Ильсоева А.У. Неологизмы в современном английском языке.....	194
Карина Н.О. Национальная литература между двумя языками (на материале творчества Ч.Айтматова)...	199
Сапина С.М., Аитова Н.Н. Мультимәдени кеңістік және ақпараттық-коммуникативтік мәдениеттегі билингвал тілдік тұлға.....	203

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Б.К. Альжаппарова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

**Последствия
политики
коллективизации и
оседания
в Центральном
Казахстане в конце
1920-х-начале
1930-х гг.****Аннотация**

Автор, используя документы архивов, приводит в статье конкретные факты, свидетельствующие о последствиях политики оседания и коллективизации в Центральном Казахстане в конце 1920-х-начале 1930-х гг. Исследует переселение казахов в города и в районы промышленных строек.

Ключевые слова: оседание, коллективизация, обнищание, пауперизация, откочевки.

В современной исторической науке наблюдается интерес к вопросам региональной, локальной истории и исторического краеведения, что можно объяснить деидеологизацией исторической науки и влиянием тенденций, имеющих место в мировой исторической науке. Необходимо отметить, что до сих пор является невыясненным вопрос о предмете и объекте локальной истории. Одни ученые (британский ученый Алан Кросби) придерживаются тезиса, что локальная история – это история, ограниченная чисто географическими территориальными рамками и именно границы районов и областей должны определять периметр для исследования историков. Другие историки утверждают, что локальная история должна изучать «небольшую» территорию, но на протяжённом временном отрезке. Современные российские историки, например, С.А. Гамаюнов определяют локальную историю как «историю места, под которым понимается не территория, а «микросообщество», совокупность людей, осуществляющих определённую историческую деятельность [1].

У регионов, по утверждению исследователей, может быть не только географическая и экономическая, но и политическая, историческая, культурная и даже военная природа. В изучаемом нами регионе (Центральном Казахстане) до рубежа 1920-х- 1930-х гг. практиковалось полукочевое скотоводство. Политика Советской власти, проводившаяся в Центральном Казахстане и направленная на форсированную коллективизацию и оседание, привела к отрицательным последствиям: пауперизации казахского народа, росту откочевок, снижению численности населения.

В этой ситуации бывшие жители аулов стали пополнять маргинальные слои городов. В этой связи кажется уместным провести экскурс в социологию. Понятия «маргинальность» и «маргиналы» были введены в науку американским социологом Р. Парком в 1928 г. и использовались сначала для обозначения конкретной культурной ситуации при характеристике "личности на рубеже культур". По Р. Парку, человек этих новых культур существует в двух мирах одновременно [2].

Главным признаком маргинальности служит разрыв социальных, культурных, поселенческих связей с прежней средой. Постепенно значение термина "маргинальность" стало расширяться и ныне оно служит для обозначения пограничности, периферийности или промежуточности по отношению к любым социальным общностям [2].

Таким образом, как утверждают исследователи, под маргинализацией понимаются некие пограничные или переходные состояния, порождающие разрыв социальных связей [3, с.33]. Классический тип маргинала – вчерашний крестьянин в городе – уже не крестьянин и еще не рабочий.

Маргинализация сельского населения происходила в конце 1920-х годов - в период, предшествовавший массовому голоду. Это можно проиллюстрировать на примере города Каркаралинска, население которого в январе 1927 года насчитывало 5 тыс. 479 человек, а в январе 1930 года – 6 тыс. 878 человек. Одним из основных миграционных потоков являлось коренное население. Так, если на 1 января 1927 года численность казахов в Каркаралинске составляла 4 тыс. 36 человек, то уже на 1 января 1930 года – 5 тыс. 394 человека. В начале 1930-х годов эти процессы обрели ещё больший масштаб и выразились в откочёвках [4, л.92].

В этой ситуации жители аулов, обреченные на медленную и голодную смерть, пытались выжить и спасти своих детей. Это не могло не спровоцировать со стороны отчаявшихся людей проявление различных действий, расценивавшихся как преступления, требующие самого сурового наказания. Например, Акпанов Кенжетай – председатель одного из аульных советов Жанааркинского района был приговорен к расстрелу только за несколько пудов продовольственной помощи. Ташмагамбетов Кадырбай был приговорен к аналогичной мере наказания за несколько пудов хлеба [5, л.45]. В Кургальджинском районе председатель районного суда Баймуханбетов осудил батрака на 10 лет за 6 кг пшеницы. Только за 2,5 месяца 1932 г. в Кургальджинском районе Карагандинской области под руководством областной тройки и по их инициативе было арестовано и осуждено 370 человек, из которых – 36 человек представляли кулачество и байство, а остальные – «беднячко-средняцкие слои» населения [5, л.15].

В Жанааркинском районе в 1933 году к судебной ответственности было привлечено 74 человека, к высшей мере наказания – расстрелу – было приговорено 7 человек. В их числе: Умаров Камажан, Калелов Ахмет, Оспанов Бекмаганбет, Какенов Курман, Смаилов Сулеймен, Абденбеков Катен и Рахимов Ермек [6, л.36]. По данным областного суда, за преступления, связанные с хищением продовольственной помощи, в первом полугодии 1933 года было привлечено к уголовной ответственности 43 человека. Из них было приговорено к 10 годам – 35 человек, ниже 10 лет – 8 человек [7, л.26].

Столь жесткие меры борьбы и наказания были естественным явлением в тот период, это был механизм государственного террора, усиливший свое действие после принятия закона от 7-го августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности». Согласно этому закону, за подобные дела грозил расстрел, а при «смягчающих обстоятельствах» - 10 лет тюрьмы с конфискацией имущества [8, с.12].

Упадок животноводства, катастрофическое снижение жизненного уровня колхозников, нарастающий голод оказали влияние на миграционные процессы, приводили к переселению населения из аулов и сёл в города и в районы промышленных строек, где они пополняли ряды пауперов и малооплачиваемых рабочих. Вопрос пауперизации

сельского населения СССР в годы коллективизации нашел широкое освещение в научной литературе. Как утверждает Ж.Б. Абылхожин, «паупер – это индивид, дезинтегрированный относительно системы производственных отношений» [9, с.35].

Масанов Н.Э. приводит в монографии определение исследователя Левковского А.Ш. «Пауперы – это люди, фактически вытесненные из старой хозяйственной деятельности, обеспечивавшей им средства к существованию. В целом они нищенствуют, живут в тяжелейших жилищных условиях, терпят всевозможные лишения, переживают острые социальные и психологические драмы» [10].

По материалам Ш. Фицпатрик, в СССР за период 1928-1932 гг. из деревни в город переселилось в общей сложности около 12 млн чел; на каждые 30 человек, ставших колхозниками в 1929-1932 гг., 10 - оставляли крестьянский труд и становились наемными рабочими. Одни крестьяне, по данным Ш. Фицпатрик, «насильно выслались из своих сел в связи с раскулачиванием, и почти половина из них в конце концов стали рабочими на предприятиях. Другие бежали сами из страха перед раскулачиванием или ненависти к колхозам. Третьи уезжали потому, что в результате промышленного роста в годы первой пятилетки в городах создавались новые рабочие места» [11, с.96].

При этом необходимо констатировать факт, что в Центральном Казахстане переселение жителей аулов в города в конце 1920-х-начале 1930-х гг. не было индивидуальным отходничеством, когда крестьяне, заработав денег на промыслах, позже возвращались обратно. Переселение в города в этот период было продиктовано стремлением крестьян к выживанию.

Положение бывших кочевников, пополнявших ряды малооплачиваемых рабочих, было сопоставимо с положением пауперов. Убедительным примером является положение рабочих и служащих Казжелдостроя – промышленного предприятия, занимавшегося строительством железных дорог. В этом промышленном предприятии особенно тяжелые социально-бытовые условия были характерны для участка Караганда – Акмолинск, где 500 рабочих, среди которых были и бывшие жители аулов, проживали в грязных бараках и вагонах, «в каждом вагоне по 10 семей». Антисанитария, отсутствие элементарных условий проживания неизбежно вызывали эпидемии различных инфекционных заболеваний [12, л.445].

Убедительным примером является также Карсакпайский медеплавильный завод, строительство которого началось еще в досоветское время. Ускорение строительства Карсакпайского медеплавильного завода произошло во второй половине 1920-х гг. в связи с политикой индустриализации, проводившейся в этот период. В 1928 г. на Карсакпае была получена первая черновая медь. «Карсакпай - это магнит, который притягивает к себе окружающее батрацко-бедняцкое население» - писал в своей докладной записке ответственный секретарь Сырдарьинского губернского комитета ВКП (б) Фомин [13, л.21]. По архивным документам, в октябре 1925 года в Карсакпайском медеплавильном заводе работало 316 казахов, в 1929 году – более 3 тыс. представителей коренной национальности [13, л.264]. Данная цифровая динамика свидетельствует об обнищании казахского населения и его вовлеченности в политику индустриализации. Необходимо также констатировать факт, что на Карсакпае в этот период - в конце 1920-х-начале 1930-х гг. - казахи работали только чернорабочими.

В Карсакпайском медеплавильном заводе, где более 70% из общего числа рабочих составляли бывшие кочевники, условия проживания не соответствовали жилищным нормам и стандартам. Рабочие жили в тесных бараках, в антисанитарных жилищно-бытовых условиях, что приводило к эпидемии брюшного тифа. Медицинское обслуживание населения было весьма неэффективным вследствие мизерного количества медицинского персонала и отсутствия специального здания для больницы. Поэтому рабочие во время эпидемии брюшного тифа вынуждены были оставаться в переполненных бараках, что еще более ухудшало ситуацию.

Документы свидетельствуют, что на Карсакпайском медеплавильном заводе не соблюдалась элементарная техника безопасности, которая влекла за собой высокий уровень травматизма и несчастных случаев. Так, только в 1932 году в Карсакпайском комбинате произошло 712 несчастных случаев [14, л.19-40]. Таким образом, условия труда и быта рабочих – казахов из числа бывших откочевников были очень тяжелыми, их жилье не отвечало даже минимальным требованиям санитарии, хотя согласно договору с Народным комиссариатом труда, откочевники должны были обеспечиваться жильем, отвечающим необходимым санитарным правилам [15, л.5].

Необходимо также констатировать весьма равнодушное отношение руководителей промышленных предприятий к судьбе откочевников. Например, в Кармакчинском районе в течение нескольких месяцев влачили жалкое существование 190 уроженцев Карсакпайского района, которых не принимали на работу руководители предприятий, мотивируя свой отказ отговоркой, что они «не из их района». Карсакпайцы не могли также добраться до своих родных мест из-за дальности расстояния (500 – 600 км.) и только вмешательство представителей Народного Комисариата рабоче-крестьянской инспекции заставило «устроить» их на временную работу в колхозах и рыболовных артелях Кармакчинского района [16, л.58].

В Центральном Казахстане бывшие кочевники пополняли также ряды рабочих Прибалхашстроя, воздвигавшего Балхашский медеплавильный комбинат. В 1932 году, согласно решению Совнаркома, на берегу озера Балхаш было начато строительство медеплавильного комбината. К началу строительного сезона, на строительную площадку Бертыс, из приграничных районов, в частности, из Коунрадского района, переселилось немало жителей аулов. Однако на работу принимали лишь незначительное количество откочевников, а остальные, как отмечают архивные документы, «перебивались случайными заработками» [17, л.94]. Продуктовые пайки выдавались только рабочим, представители их семей продуктами не обеспечивались, что стало одной из причин голода и смертности.

Строительство медеплавильного комбината было начато руководством Прибалхашстроя при отсутствии элементарных бытовых условий, например, питьевой воды и жилья. Отсутствие качественной питьевой воды также не могло не повлиять на заболеваемость среди рабочих. Так, по архивным документам, за первое полугодие 1932 года на Прибалхашстрое было зафиксировано 41 тыс.867 заболеваний. В частности, цингой заболело 153 человека, гриппом – 82, сыпным тифом – 47 и т.д. Как следует из архивных сводок, «на строительной площадке Бертыс в среднем в сутки умирает от 5 до 15 человек». Из 140 рабочих, завербованных из Коунрадского района, погибло 84 человека. В архивных документах также утверждается, что в 1932 году на строительной площадке Бертыс погибло свыше 4 тыс. человек [17, л.15].

Как отмечают документы, «жилищно-бытовые условия рабочих и инженерно-технического персонала крайне тяжелые. Жилья совершенно нет, рабочие размещены в бараках, землянках, юртах, просто под открытым небом, живут скученно, без бани - отсюда эпидемические заболевания» [17, л.20].

Об этом пишет в своих воспоминаниях и Д.А. Кунаев. В книге «О моем времени» он пишет о тяжелых жилищно-бытовых условиях, в которых были вынуждены жить бывшие кочевники: «В то время в Балхаше и Коунраде люди ютились в юртах, землянках, бараках. Скученность невероятная. В одной юрте жило по три семьи. ...

Острый дефицит жилья, одежды, питания- все эти трудности были связаны с тем, что стройка была удалена от ближайших городов и населенных пунктов на сотни километров. Но, тем не менее, на стройку особенно много приезжало казахов из аулов. Тяжелые условия жизни, созданные насильственной коллективизацией, заставили их, доведенных до отчаяния, искать возможность как-то выжить. Они знали, что на стройке, хоть нерегулярно, прибывающим давали хлеб и жилье» [18, С.21- 22] .

Д.А.Кунаев отмечает и нелегкие природно-климатические условия этого региона, усугубившие положение рабочих и затруднившие строительство промышленного комбината. Это резко континентальный климат, постоянные шквальные ветры, летняя жара достигала 40-45 градусов, зимние морозы - до 45 градусов [18, с. 22].

Анализируя последствия голода и откочетов, мы не можем не затронуть их демографический аспект, то есть деформацию социально-демографических процессов, происходивших в Центральном Казахстане в этот период. В этой связи нам необходимо сослаться на зарубежных и отечественных исследователей, пытавшихся воссоздать и реконструировать фактическую картину произошедшего. Например, исследователи Дюк и Каратницкий приводят несколько завышенные данные и придерживаются мнения, что в результате казахстанской трагедии погибло 2,5-3 млн. человек, и, если бы не эта демографическая катастрофа, численность казахов на современном этапе составила около 30 млн. человек [19, р. 185].

Марта Олкотт в книге «Фабрикация социального прошлого: казахи Средней Азии» упоминает о двух миллионах жертв. В другой своей книге «Казахи» Олкотт придерживается точки зрения Наума Джасни о 1,5 млн. жертв коллективизации [20, р.187]. Эта цифра стала результатом определения межпереписной арифметической разницы в численности казахского этноса, разницы между переписями 1926 и 1939 годов, так как тогда им еще не было известно о результатах запрещенной переписи 1937 года, которая представляла более реальную и достоверную картину демографических последствий Казахстанской трагедии.

Казахстанские историки и демографы М.Х. Асылбеков и А.Б. Галиев утверждают, что потери казахского народа за годы коллективизации составили 1 млн. 745 тыс. человек (с учетом эндогенной смертности) [21, с.107]. Согласно данным Абылхожина, Татимова и Козыбаева, эта численность достигает цифры 1 млн. 700 тыс. человек [22, с.63].

Специальная комиссия Верховного Совета республики установила, что Казахстан в эти годы от голода и вызванных им болезней потерял 2 млн. 200 тыс. человек или 49% от всего казахского народа [23]. Указанная комиссия отметила также уменьшение численности и других народов, населявших тогда Казахстан. Согласно подсчетам комиссии, численность украинцев снизилась на 100 тыс. человек или на 11%, русских- на 85 тыс. человек, узбеков- на 20 тыс. человек, уйгуров- на 10 тыс., татар- на 9 тыс., немцев- на 8 тыс. человек и т. д. Более объективная и точная оценка жертв коллективизации в Казахстане стала возможной потому, что в научный оборот были введены данные запрещенной некогда переписи населения 1937 года.

Для более адекватного и реального отображения демографической катастрофы, произошедшей в Центральном Казахстане, мы, основываясь на архивных документах, решили представить цифровые данные о динамике численности населения по некоторым районам этого региона.

Таблица 1 Численность населения по Центральному Казахстану за 1928 и 1933 годы [24]

Название районов	Количество хозяйств		Количество населения	
	1928 г. (в тыс.)	1933 г. (в тыс.)	1928 г. (в тыс.)	1933 г. (в тыс.)
Коунрадский	5250	3412	23742	12795
Кувский	6580	1576	29602	6061
Шетский	6670	2210	31601	11903

Продолжение таблицы 1

Жанаркинский	5358	1803	25814	5720
Карсакапский	6136	3483	40532	15400
Каркаралинский	9531	2624	44727	7666
Итого	39525	15108	196018	59545

Таким образом, мы убеждаемся, что Центральный Казахстан, где проживали в большинстве своем представители титульной нации, испытал сильный демографический спад. Особенно ощутимо пострадали сельские жители, так как коллективизация обусловила обнищание и высокую смертность именно сельского населения. Согласно данным Козиной В.В., в межпереписной период сельское население Центрального Казахстана уменьшилось в абсолютных цифрах на 139 780 человек и составило 183 263 человек. Удельный вес его в составе населения сократился на 43, 8 процента [25, с.88].

Итак, политика оседания и коллективизации, осуществлявшаяся в Центральном Казахстане, привела к негативным последствиям и обусловила социально - демографические изменения, выразившиеся в разорении и гибели сельского населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Цит. По Маловичко С.И. Современная историческая наука и изучение новой локальной истории // *abuss.narod.ru/Biblio/malovichko*
- 2 Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, НГУ, 1998.
- 3 Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства как этика выживания // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. Пер. с англ. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С.202-210
- 4 ЦГА РК. Ф.82. Оп.1. Д.831.
- 5 АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.6397.
- 6 ЦГА РК. Ф.44. Оп.12. Д.360.
- 7 ЦГА РК. Ф.44. Оп.13. Д.330.
- 8 Рогалина Н.Л. Коллективизация: уроки пройденного пути. – М.: МГУ, 1989. – 224 с.
- 9 Абылхожин Ж.Б. Мифовоспринимающее сознание и его суггесторы // Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 11-51.
- 10 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: «Социнвест». – Москва: «Горизонт», 1995. – 320 с.
- 11 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: деревня. - М.: Росспэн, 2008. - 196 с.
- 12 АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.1889.
- 13 ГАГЖ. Ф. 161. Оп.1. Д.8.
- 14 АП РК. Ф.719. Оп.5. Д.192.
- 15 ЦГА РК. Ф.82. Оп.1. Д.1143.
- 16 ЦГА РК. Ф.44. Оп.14. Д.874
- 17 АП РК. Ф.719. Оп.3. Д.220.

- 18 Кунаев Д.А. О моем времени. - Алма-Ата: Дәуір, 1992. - 312 с.
- 19 Diuk N. and Karatnychy. The Hidden Nations. The People Challenge the Soviet Union. – New York, 1990. – 284 p.
- 20 Olcott M.B. The Kazakhs. Stanford. - California, 1987. – 341 p.
- 21 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане. (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 188 с.
- 22 Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия. // Вопросы истории. – 1989 - №7. – С. 60-72.
- 23 Қолдан жасалған қасірет. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындысы // Егемен Қазақстан. – 1992. - 22 желтоқсан.
- 24 ЦГА РК. Ф.30. Оп.2. Д. 1578. ЦГА РК. Ф.44. Оп.9. Д.109. ЦГА РК. Ф.44. Оп.12. Д.360. АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.6397.
- 25 Козина В. В. Население Центрального Казахстана. – Алматы: Өркениет, 2000. – 144 с.

ТҮЙІН

Мақалада автор мұрағаттық мәліметтерді қолданып, нақты фактілергі сүйеніп, аймақта орын алған ұжымдастыру саясатының салдарын зерттейді. Қазақ халқын қалаларға және өнеркәсіпті аудандарға қоныс аударту зерттеледі.

RESUME

The author, using documents of the archives, examines specific evidence of the impacts of the policy of sedentaryisation and collectivization in Central Kazakhstan in the late 1920s-early 1930s, explores the migration of Kazakhs in cities and in the region of industrial building.

К.М. Ильясова

Институт истории государства
КН МОН РК, к.и.н., доцент

К.Г. Аканов

Институт истории государства
КН МОН РК, магистр

История создания генерального плана города Астаны

Аннотация

Статья посвящена истории создания Генерального плана новой столицы Казахстана – города Астаны. Получение городом Акмолой столичного статуса и возникшие за этим задачи по передислокации высших государственных органов государства и развития столичной инфраструктуры и соответствующего административного центра города потребовало разработки нового Генерального плана города. С целью разработки наиболее объективного и лучшего архитектурного решения возникших задач был проведен международный конкурс на эскиз-идею генерального плана развития нового центра города Астаны (Акмолы).

Ключевые слова: перенос столицы, генеральный план, международный конкурс, эскиз-идея, Астана.

Перенос столицы из города Алматы в город Акмолу, безусловно, одно из самых важных событий в современной истории Независимого Казахстана. Придание в то время провинциальному городу Акмоле столичного статуса вызывало необходимость создания в городе столичной инфраструктуры и требовало его существенной перестройки. Необходимо было строить здания под административные органы государства, передислоцирующиеся сюда из Алматы, увеличивать количество жилого фонда в городе, воздвигать новые национальные символы. Возникла необходимость для внедрения в систему функциональных зон города нового обширного субъекта – административной зоны. Зону, которая должна была взять на себя градообразующие функции и стать системным и определяющим фактором дальнейшего развития города. Нужны были новые строительные идеи и архитектурные замыслы. Так возникло предложение о разработке нового Генерального плана развития нового центра города Акмолы.

Однако, сначала стоит кратко рассмотреть историю развития Генеральных планов нашего города. Согласно историческим данным, первый генеральный план застройки Астаны

был разработан в 1840 году. Тогда город носил наименование Акмолинска. Спустя век в 1957 году был принят новый Генеральный план развития города Акмолинска, разработанный проектным институтом «Казгорсельстройпроект». В основу генплана был заложен целый ряд задач по развитию инфраструктуры города: создание четко выраженного городского центра, укрупнение городских кварталов, строительство дорог, реконструкция действующих и внедрение новых внутригородских автомагистралей, среди которых была и улица «Мира», сегодня носящая название «Бейбитшилик», соединившая центр города с привокзальной площадью. В марте 1961 Акмолинск был переименован в Целиноград. В том же году, согласно Генеральному плану города и специальному постановлению Совета Министров СССР, в Целинограде началось масштабное строительство крупнопанельных жилых домов «хрущевок» [1, с. 145].

В 1962 г. группой Ленинградских архитекторов института «Горстройпроект» под руководством Г.Я. Гладштейна был разработан новый Генеральный план развития г. Целинограда, куда была заложена концепция структурированности ландшафта города за счет создания функциональных зон, включавших жилые, административные, общественные и промышленные объекты. Отметим, что город планировался в качестве центра Целинного края. Срок выполнения проекта намечался на 1980 г. когда по планам разработчиков население города должно было достичь 350 тыс. человек. Общегородской центр намечался в районе Соленой балки в виду значительного расширения зон массовой жилой застройки к юго-востоку на границе существующей и предполагаемой новой частей города. Территория к югу от центра жилой застройки предоставлялась под зону научных и проектных организаций. Череду функциональных зон города завершала парковая зона, расположенная на правом берегу реки Ишим. Кроме того, проект предусматривал организацию 5 городских районов, где могло бы проживать от 5 до 100 тыс. чел. [1, с. 145].

Таким образом, в основу планов Целинограда закладывался принцип концентричности функциональных зон, включавший в себя центральный круг – административный центр города и группу концентрических окружностей. Следующее за ним второе кольцо состояло из жилых (спальных) районов. Третье, находившееся на периферии, включала в себя производственные и промышленные предприятия и комплексы. Во всех функциональных кольцах города располагались парковые зоны и зоны отдыха. Зоны представляли собой широкие, вытянутые прямо, полосы, тесно примыкавшие друг к другу.

В 1987 г. государственным проектным институтом «Казгипроград» был разработан новый генплан застройки Целинограда, где было уточнено, что стратегический вектор дальнейшего расширения городской территории будет реализовываться в восточном направлении. Обширные участки на левом берегу Ишима предполагалось использовать под индивидуальное строительство, постройку ряда оздоровительно-развлекательных комплексов и расширения парковых зон [1, с. 146].

В годы независимости был объявлен первый конкурс на разработку концепции Генплана Акмолы в качестве будущего центра государства, который начался в ноябре 1995 года. Срок подачи заявок составлял один месяц. 13 декабря 1995 г. жюри приступило к рассмотрению 17 проектов. Однако, согласно воспоминаниям Главы государства, ни один из них не отвечал замыслам и требованиям самого конкурса. Поэтому, учитывая прошлый неудачный опыт, руководство Казахстана решило провести второй теперь уже открытый международный конкурс на эскиз-идею Генерального плана развития нового центра новой столицы Казахстана – города Акмолы [1, с. 147].

В марте 1998 года началось проведение международного конкурса, основными целями которого были: определение перспективных территорий для дальнейшего развития города в увязке с существующей застройкой; определение места расположения новых административного и делового центров; решение их планировочной структуры и

архитектурного образа; определение принципиальной схемы транспортного каркаса города с учетом существующих основных магистралей [2, л.5].

11 марта 1998 года в целях организации и координации работ по проведению конкурса Правительство Республики Казахстан создало комиссию, которую возглавили: председатель комиссии А.Р. Джаксыбеков – аким города Акмолы, Председатель административного совета Акмолинской специальной экономической зоны и заместитель председателя Б.Ф. Досмагамбетов – член президиума Союза архитекторов Республики Казахстан. В состав комиссии также вошли: М.К. Вайсов – вице-Министр юстиции РК; Е.Е. Мирьякулов – вице-Министр транспорта и коммуникации РК; Н.А. Власов – заместитель Министра внутренних дел РК; Ю.С. Руденко – начальник главного управления Министерства финансов РК; А.И. Андрущенко – заместитель Председателя Агентства по стратегическому планированию и реформам РК; А.В. Смирнов – директор Департамента по обеспечению деятельности центрального аппарата и заграничных учреждений Министерства иностранных дел РК; Б.Г. Нурпеисов – заместитель Управляющего Делами Президента РК; А.С. Гурский – директор Департамента средств массовой информации и общественного согласия РК. Комиссии поручались следующие задачи: образовать постоянно действующий Секретариат из 7 человек; в срок до 15 марта утвердить план работы по проведению конкурса, а также его программу и условия проведения; в срок до 25 марта предоставить акиму г. Акмолы смету расходов на подготовку и проведение международного конкурса [3, л. 1-2].

Приложением к постановлению Правительства Республики Казахстан от 11 марта 1998 года был утвержден руководящий состав жюри конкурса: председатель – А.Ш. Таттыгулов – президент проектной Академии «KAZGOR»; Ф.Х. Галимов – первый заместитель акима г. Акмолы. В состав жюри также вошли 6 человек: заслуженные архитекторы, лауреаты престижных премий и руководители архитектурных ведомств города. Постановлением также допускалось приглашение 3 человек в качестве членов жюри, представляющих иностранные государства [3, л.3]. Позднее на эти позиции были приглашены: Н. Холл (США), Е.Г. Розанов (Россия), Б.Чиниджи (Турция) [2, л.6].

Согласно основным положениям конкурса, его целью было выявить проект застройки нового центра города Акмолы наиболее отвечающий национальным, природно-климатическим, экологическим и др. условиям месторасположения столицы. В конкурсе могли участвовать как отечественные, так и зарубежные юридические и физические лица [3, л. 4].

Распорядок конкурса согласно архивным материалам был следующим: 20 мая 1998г. – отправка материалов зарегистрированным участникам конкурса экспресс-почтой и по дипломатическим каналам; до 20 августа 1998 г. – срок представления материалов в Секретариат конкурса; до 30 августа 1998 г. – проведение технической экспертизы на соответствие представленных материалов условиям конкурса; 15 сентября 1998 г. – подготовка Экспертным советом докладов для жюри конкурса; 20 сентября 1998 г. – проведение общественного обсуждения проектов, представленных на конкурс; 25 сентября 1998 г. – заседание жюри конкурса; 28 сентября 1998 г. – подготовка доклада жюри конкурса для комиссии и Правительства Республики Казахстан, где должны быть рассмотрены все проекты и выявлены 3 лучших; 30 сентября 1998 г. – рассмотрение доклада жюри в Правительстве РК и определение победителя. После подведения итогов конкурса предполагалось в срок согласования Администрацией Президента РК вручение премий лауреатам конкурса Главой Государства [3, л.6].

18 марта 1998 года состоялось первое заседание правительственной комиссии по проведению международного конкурса на эскиз-идею генерального плана нового центра города. На заседании были приняты следующие важные решения: 1) утвержден план работы по организации и проведению конкурса, а также смета расходов на его проведение в размере сорока трех миллионов девятисот тридцати восьми тысяч трехсот девяноста

четырёх тенге и штатное расписание его Секретариата; 2) согласован распорядок проведения заседаний Правительственной комиссии не реже одного раза в месяц [4, с. 162-163].

На этом же заседании было принято штатное расписание Секретариата конкурса, общий заработный фонд которого (с учетом всех надбавок), составил 397 667 тенге. Всего в штате Секретариата конкурса было установлено 6 позиции: руководитель, заместитель, секретарь, консультант, переводчик английского языка, бухгалтер. Из них руководитель зарабатывал в месяц – 25 тыс., заместитель – 20 тыс., секретарь – 10 тыс., консультант, переводчик и бухгалтер – по 15 тыс. тенге [9, л.10].

Уже в апреле Правительством РК был создан основной рабочий орган комиссии – Секретариат, который 14 апреля был зарегистрирован по адресу г. Акмола, ул. Сейфуллина 44 [6, л. 2]. Основной задачей органа было обеспечение деятельности комиссии по организации проведения конкурса. В положении также закреплялись функции и права Секретариата, порядок организации работы, реорганизации и его ликвидации после завершения конкурса. Руководитель Секретариата назначался и освобождался от должности Премьер-Министром РК [7, с. 173].

В том же месяце комиссия посредством зарубежных и республиканских средств массовой информации и интернета объявило о проведении международного конкурса. Интерес к конкурсу проявили 50 участников из стран зарубежья и СНГ. Всего было прислано 40 заявок. Из них – 9 представляли Казахстан, 5 – Россию, 3 – Чехию, 2 – Беларусь, Украину, Пакистан, Кыргызстан, Италию, Болгарию. По одной заявке прислали коллективы из Японии, Австралии, Узбекистана, Германии, Франции, США, Южной Кореи, Великобритании, Латвии, Польши и ОАЭ. Все проекты участников были выставлены в Конгресс-холле, где каждый желающий мог с ними ознакомиться [1, с. 147; 2, л.5; 5, с. 164-172].

Второе заседание комиссии состоялось 20 августа 1998 года. На заседании была утверждена смета конкурса в шесть миллионов семьсот сорок четыре тысячи шестьсот тенге, программа работы жюри конкурса с 20 сентября по 1 октября 1998 г., изменения в составе членов Правительственной комиссии, который дополнился следующими лицами: М.М.Жазетов – заместитель директора департамента финансово-ресурсного обеспечения, С.Д.Шаймуханов – директор административного департамента Министерства транспорта и коммуникации РК, А.Н.Шаихова – начальник управления материального производства Министерства финансов. Также Секретариату было поручено подготовить каталог проектов, представленных участниками, и провести работу по созданию документального фильма о международном конкурсе. Кроме того, решением Комиссии в состав жюри вошли вышеобозначенные иностранные эксперты [8, л. 13-17].

В мае в порядок оформления конкурса были внесены изменения в связи с его переименованием в г. Астана. Официальными языками конкурса были признаны русский и английский. Сроки проведения предполагались с 8 мая – даты окончания приема заявок и их предварительной регистрации до 30 сентября, когда предполагалась процедура рассмотрения доклада жюри в Правительстве РК и определение победителя конкурса. Порядок проведения конкурса был следующим. Сначала желающие подавали заявки, которые проверяли организаторы, затем участники должны были внести регистрационный взнос – 200 долларов США, являвшийся платой за регистрацию заявки, отправку условий и программу конкурса. После получения взноса Секретариат высылал участнику условия конкурса, его программу и графические материалы. Материалы, предназначенные для конкурса, должны были направляться его участниками по почтовому адресу Секретариата не позднее 15 августа 1998 г. [9, л. 2-15].

Участникам конкурса предлагалось за свой счет посетить новую столицу Казахстана. При этом, при условии отправки уведомления в Секретариат, комиссия направляла участникам официальное приглашение и оказывала содействие в получении доступных

услуг. Все отправленные конкурсные материалы проверялись на соответствие условиям конкурса и рассматривались Экспертным советом, обязывавшимся представить отчет по каждому проекту. Проекты, занявшие первые 3 места, поступали организаторам конкурса, остальные возвращались авторам. Авторам 3 лучших проектов полагались следующие призы: 1 место – 50 тыс. долларов США, 2 место – 30 тыс. долларов США, 3 – 20 тыс. долларов США, которые выплачивались в течение месяца. В целях обеспечения объективности рассмотрения заявок все работы зашифровывались 6-значным кодом [9, л. 2-8].

В соответствии с обозначенными выше сроками проведения конкурса и его условиями были приняты 27 конкурсных предложений, которые были зашифрованы шестизначными кодами. В целях определения победителя правительственная комиссия во главе с А.Р. Джаксыбековым создала Экспертный совет из 5 человек: А.И. Виноградов (Москва, Россия) – председатель Экспертного совета, заслуженный архитектор РФ, член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук и Международной академии архитектуры, иностранный член Академии градостроительства и территориального планирования Германии; А.К. Капанов (Алматы, Казахстан) – заслуженный архитектор РК, Лауреат Государственной премии СССР; Н.И. Садыков (Самарканд, Узбекистан) – заслуженный архитектор Узбекистана, доктор архитектуры, профессор. А.В. Фисенко (Алматы, Казахстан) – главный специалист по градостроительной экологии ГПИ «Казгипроград», архитектор; В.Л. Швец (Алматы, Казахстан) – главный специалист по транспорту Центра генплана и градостроительного кадастра Департамента архитектуры и градостроительства г. Алматы, инженер [2, л.5-6].

1 сентября 1998 года Экспертный совет начал свою работу. При рассмотрении проектов члены Совета уделяли большое внимание предложениям, направленным на территориальное развитие города, размещение и архитектурно-планировочное решение административного и делового центров города и его застройки.

Первое заседание жюри конкурса состоялось 22 сентября 1998 г., где Экспертный совет, выступая перед членами жюри, выделил 3 проекта и вынес их на рассмотрение жюри. При этом Совет обосновывал свой выбор следующими критериями: направление развития города на восток, ограниченное развитие на юг, сохранение резервных территорий в юго-западном направлении [10, л.3]. Отметим, что решение совета носило лишь рекомендательный характер для членов жюри конкурса.

24 сентября 1998 года в результате открытого голосования членов жюри в Правительство РК и Администрацию Президента были представлены три лучшие проекта из Японии, России и Казахстана для принятия окончательного решения и выявления победителя [10, л. 7].

6 октября 1998 г. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев распределил проекты участников в следующем порядке: Kisho Kurokawa architect & associates (Архитектор Кисе Курокава и партнеры, Япония) – 1 место; проектно-строительная компания «Ак Орда» (Республика Казахстан) – 2 место; Центральный научно-исследовательский институт проектирования и градостроительства при Российской Академии архитектуры и строительства (Российская Федерация) – 3 место [2, л. 5-6].

3 декабря 1998 г. состоялось третье итоговое заседание правительственной комиссии, где было принято решение распределить призовые места в порядке, предложенном Главой государства. Полагающиеся же победителям конкурса денежные призы предназначалось выплатить вплоть до 5 декабря этого же года [11, с. 183-184].

Подводя итоги, хотелось бы сказать, что работа государственной комиссии по проведению открытого международного конкурса на эскиз-идею Генерального плана развития нового центра города Астаны (Акмолы) длилась более 9 месяцев – с 18 марта по 3 декабря 1998 года. За это время были проведены 3 заседания Правительственной комиссии, во время которых было принято ключевое решение о том, что строительство

столицы Казахстана должно развиваться на основе проекта японского архитектора Кисе Курокавы. Именно тогда во многом была заложена история становления архитектурного и градостроительного облика города Астаны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. – Алматы: Атамұра, 2005. – 192 с.
- 2 Национальный архив Республики Казахстан. Ф. 90, Оп. 1, Д.14
- 3 НА РК. Ф. 51, Оп. 1, Д. 1, св. 1.
- 4 Протокол № 1 заседания Правительственной комиссии по проведению международного конкурса на эскиз-идею генерального плана нового центра города Акмолы // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – №125. – С. 162-163.
- 5 Участники международного конкурса на эскиз-идею генерального плана нового центра города Акмолы // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 126. – С. 164-172.
- 6 НА РК Ф. 51, Оп. 1, Д. 4, св. 1
- 7 Положение о секретариате правительственной комиссии по проведению международного конкурса на эскиз-идею генерального плана развития нового центра города Акмолы // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 127. – С. 173-175.
- 8 НА РК. Ф. 51, Оп. 1, Д. 2, св. 1
- 9 НА РК Ф. 51, Оп. 1, Д. 7, св. 1
- 10 НА РК Ф. 51, Оп. 1, Д. 5, св. 1
- 11 Протокол № 3 заседания правительственной комиссии по проведению международного конкурса на эскиз-идею генерального плана развития нового центра города Акмолы // Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – № 135. – С. 183-185.

ТҮЙІН

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы маңызды оқиғалар, соның ішінде астананың көшірілуі, соған сәйкес Астана (Ақмола) қаласының жаңа орталығының дамуы бас жоспарының эскиз-идеясына халықаралық конкурс жариялау арқылы Астана қаласының Бас жоспарын жасау және оны бекіту мәселелері қарастырылады.

RESUME

Important historical events – concerning the leading international tender for the draft of the master plan of the development of the new center of Astana (Akmola) city are considered in the article. The project which won at the competition became a city-forming foundation, on the basis of which the urban development master plan of Astana was developed.

М.К. Хабдулина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
т. ғыл. канд., доцент

Ж.Т. Аккошқарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
магистрант

Дешті-Қыпшақ тарихындағы Бозоқ қалашығы

Аннотация

Мақалада Есіл өзенінің сол жақ алқабында, Астана қаласының шегінде орналасқан ортағасырлық Бозоқ қалашығының ауқымды қазба жұмыстарының нәтижесі қысқаша баяндалады. Алынған материалдар Орталық Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихының көптеген белгісіз беттерін жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: археологиялық ескерткіш, қалашық, әскери орда, қыпшақтар, Қыпшақ хандығы, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы, суару жүйесі, қорым.

Бозоқ қалашығының негізін VIII-IX ғғ. ежелгі түркі тілді тайпалар қалады. Кейінгі уақытта бұл жер XV-XVI ғғ. дейін мекенделді және қасиетті орын рөлін атқарды. Бозоқ қалашығының мәдени қабаттарында Қазақстан территориясында өмір сүрген төрт мемлекеттік құрылымның материалдары сақталған: Батыс Түрік қағанаты, Қыпшақ хандығы, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы.

Бозоқ қалашығы Есіл өзенінің сол жағының алқаптық даласындағы Бұзұқты көлінің шығыс жағалауында тұр. Қалашық Нұра өзені иірленіп келіп Есілге ең жақындаған тұсында орналасқан. Бұл жерде өзендердің арасы 40 км. Бұзұқты көлі жан-жақтан өзен арналары және көлдермен қоршалған тұйық кеңістіктің ортасында орналасқан. Көлден солтүстікке қарай бес шақырым жерде Есіл, батысқа қарай жеті шақырым жерде Қозыкөш шағын өзені ағып жатыр. Шығыс жақтан кеңістік үлкен көлмен шектелген.

Есіл-Нұра аймағының ортағасырлық қалалары жайлы мәліметтер 1816 ж. Бас штабтың тапсырмасы бойынша Дала өлкесінде болған тау инженері И.П. Шангиннің мақаласында сақталған. Оның жол жазбалары 1820 ж. жарияланған еді [1]. Бозоқ қалашығын 1998 ж. Есіл археологиялық экспедициясының негізін қалаушысы және жетекшісі К.А. Акишев ашты. Ескерткіш қазбасы 1999 жылдан жүргізіліп келеді.

Ескерткіштің қираған үйіндісі әдеттегі далалық кейіпте, алып құрылыстар жоқ. Шағын топырақ үйіндісі (биіктігі 0,6-1,0 м.) төртбұрышты беті тегіс алаңдарды қоршап жатыр.

Аландар кескіндемесі ішкі орлар есебінен айқындалып тұр.

Жалпы, ескерткіш шамамен 40 га жерді алып жатқан төрт бөліктен тұрады. Көлемдері орташа 35x35 м., шартты түрде «квартал» деп аталған үш алаң орталық қала құраушы бөлігі. Олардың әр қайсысы дуалмен және ішкі ормен қоршалған. Кварталдардан солтүстікке қарай 70 м. Бозоқ қалашығының тұрғын үй кешені орналасқан. Орталық кварталдардан оңтүстікке қарай 40 м. қорым бар. Ескерткіштің төртінші бөлігі – бұл қалашықты шығыстан және солтүстіктен қоршап жатқан суландыру жүйесі.

Бозоқ қалашығы –Қазақстанның далалық аймағында алғашқы ауқымды зерттелген орта ғасырлық ескерткіш. Қалашықтың зерттелуі барысында оның негізін қалаушы тайпалардың қай этникалық топқа жататындығы мәселесі туындады.

Ерте орта ғасыр - Қазіргі Қазақстан территориясына түркі тілді және монғол тілді тайпалардың ену уақыты. Жазба деректер бойынша Ертістің оң жағын қимақтар, Арал маңы мен Сырдарияны оғыздар игерген. Ал Сарыарқа қыпшақтардың отанына айналды. Бұл этностың Сарыарқа даласында пайда болуы Орталық Азиядағы Түрік қағанатына қатысты ірі саяси оқиғаларға байланысты. Қыпшақтар түріктер және ұйғырлармен одақтас болған. «Қыпшақ» этнонимінің қолданылуы алғашқы рет ұйғыр қағаны Моюнчурдың еске алу тасыннан белгілі. Еске алу тасы 760 жылмен мерзімделеді. Тастағы жазудың мазмұнына қарағанда қыпшақ және түркілер ұйғырлардың үстінен 50 жыл бойы билеген қуатты тайпалар болған [2, 41].

Ертіс маңына қыпшақтардың алғашқы толқыны VII ғ. ортасында Сеяньто қағанатының құлдырауымен келуі мүмкін [2, 43-44]. Қыпшақтардың Сарыарқаға жаппай көшуі ұйғырлардың 744 ж. Шығыс Түрік қағанатын күйретуі түрткі болды. Орталық Азиямен байланысты қыпшақтардың ерте тарихы осы оқиғамен аяқталады. VIII ғ. ортасынан Еуразия даласының жаңа жерлерін игеріп, X-XII ғғ. қыпшақтар саяси үстемдікке ие болады.

Бозоқ қалашығы қыпшақтардың Еуразия кеңістігін игеріп, Сарыарқаны Қыпшақ хандығының иелігіне айналдыру жолындағы алғашқы ордаларының бірі.

Түркі тілді көшпенділердің алғашқы толқыны Еуразияның оларға белгісіз кеңістігін игеруде, көптеген ұқсастықтарға қарағанда, тіршілік етуге табиғи қорғаныстары бар батпақты далаларды таңдаған. Осындай «батпақты далалар» Арал маңының оғыздарына [3], Терек өзенінің атырауында орналасқан Дағыстанның ертехазар қалашықтарына тән [4]. Бозоқ қалашығының да топографиясы осындай. Ол Есілдің батпақты даласында орналасқан. Бұл таңдаудың екі маңызды жағы бар: қорғанысты қамтамасыз ету және жер өңдеумен айналасу. Қалашықтың қоныстанған территориясы батыс жағынан Бұзықты көлінің жағалауымен, шығыс жағынан батпақтармен, оңтүстіктен көлдің оңтүстік жиегінен шығысқа қарай қазылған арықпен шектелген. Жалпы қалашықтың су жүйелерімен қоршалған ауданы 1,3x0,4 км.

Жоғары Есіл маңына өткен қыпшақтар төртбұрышты үш аудан – «кварталдар» тұрғызған. Кварталдар бір-бірімен жанасып тұр, бірақ әр қайсысы жеке ормен және дуалмен қоршалған. Олар бір-бірімен гүл күлтелері сияқты қиыстырылып салынған. Кварталдардың көлемі шамамен бірдей: 35x35 м. Дуалдың қазіргі биіктігі 1 м., табанының ені 10-15 м. Әр квартал ені 3 м., тереңдігі 0,5-1,0 м. ішкі ормен қоршалған. Кварталдар өткелдермен жалғасқан. Солтүстік кварталда бір өткел, оңтүстікте екі өткел бар. Шығыс кварталдан солтүстік, оңтүстік кварталдарға өтуге және орталық қала құраушы бөліктен солтүстікке шығуға болады.

Үш кварталдың түйіскен жерінде батыстан шығысқа қарай созылған тіктөртбұрышты алаң көтеріліп тұр. Оның көлемі - 60x20 м., биіктігі - 2,0 м. Қазба кезінде басқа құрылыстардан биік тұрған бұл төбе қалашықтың қасиетті орталығы болғандығы анықталды. Мұнда кесенелер, минарет тұрды, діни ғұрыптар мен салт-дәстүрлер өткізген.

Еуразияның бүгінгі таңда белгілі ортағасырлық қалаларының арасында осындай үш бөлікті құрылыстан қала құрайтын ескерткіштер жоқ. Бірақ бұл құрылыс жоспарының

ерекше мәні бар, ол ескерткіштің мерзімдеуі мен Бозоқ сөзінің этимологиясын ашуға көмектеседі. Түркі және монғолтілді көшпенділердің басшыларының ордалары үшін ежелгі заманнан ерекше кеңістіктік орналасу тән болды. Орда үшке бөлінді: орталық – орда, оң қанат – үшік, сол қанат – бұзұқ. Бозоқ қалашығы кварталдарының кеңістіктік орналасуында көшпелі тайпалардың ежелгі ордаларының үшке бөлу мағынасы жатыр. Тіпті, Ұлы Далада өткен мыңжылдық тарихқа қарамастан ежелгі түрік терминдері жер атауында сақталған. Біздің жағдайда – бұл Целиноград ауданының карталарында сақталған «Бұзұқты» көлінің атауы. Көл атауы және «бозоқ» сөзінің этимологиясы бойынша ескерткіш Бозоқ қалашығы деп аталды.

Бозоқ – түрік-оғыз сөзі, ежелгі түркі мемлекеттерінің әкімшілік құрылымының шығыс бөлігінің атауы. «Бұзұқ» термині *бұзушы оқ*, немесе «боз оқ» деп атаса – *жарық оқ* деген мағына береді. Сонымен қатар, боз дейтін түркі сөзінің бірнеше мағынасы бар: тың, игерілмеген жер, селеу [5, 172].

Бозоқ қалашығының архитектурасындағы ішкі ор мен сыртқы дуал құрылысы ерте түркі билеушілерінің еске алу қоршауларына ұқсас. Монғолия территориясында VI-VIII ғғ. атақты түркілерге тік төртбұрышты қоршауы бар, ішкі ор және сыртқы дуалмен қоршалған еске алу мазарларын тұрғызған [6]. Бұл ұқсастық Есіл даласында қыпшақ әскери ордасының ерте орта ғасырда пайда болғандығын көрсетеді. Қазба жұмыстарымен қорғаныс құрылыстарының архитектурасы зерттелді. Әр квартал ені 3-5 м., тереңдігі 2,0-3,0 м. болатын ормен қоршалған. Ордан шыққан саз балшық сыртқа үйілді. Одан шикі кірпіш қалыптап бекініс қабырғасын тұрғызған. Ежелгі уақытта қабырға табанының ені 8 м., үстінгі жағының ені 5 м., биіктіктігі 2-3 м. болды. Қабырға мен ордың арасында ені 1,5-2,0 м. болатын бос жолақ қалдырылған. Орда өткелдер қалдырылған. Солтүстік кварталға кіретін өткелдің құрылысы зерттелді. Қақпаның ені 2,3 м. болған.

Бозоқ қалашығының екінші кезеңі Қазақ даласында қыпшақ хандығының нығаюымен тұспа-тұс келеді. Сол кезеңде қыпшақтар орларды қайта тазалап, ішкі алаңдарға балшық төсеп, үстіне ағаш пен саз кірпіштен үй салған. Алаң ортасында киіз үйлер тұрған. Олардың табаны қазба кезінде ашылды. Алаңдардың ортасындағы кеңістікті көтеріп, үстіне алғашқы кесене мен минарет тұрғызылған. Қоныс айналасында тұрғындар суару жүйелерімен қамтамасыздандырылған, бау-бақша мен егістік салған. Ол қалашық қирандысын қоршап жатқан арық канал түрінде сақталды.

Бозоқ қалашығының солтүстік бөлігінде 4 жер үй қазылды. Тұрғын үй қатар орналасқан және ортақ дәлізбен біріктірілген 2-3 бөлмеден тұрады. Бөлмелер ауданы 9-12 кв.м., қабырғаларының қалыңдығы 0,9 м. Жер үйдің тереңдігі 1,5-1,8 м. Қазаншұңқыр жиегінде ені 2,0-2,5 м. болатын қабырғалар тұрғызылған. Төбесімен бірге қабырғаның биіктігі 2,5-3,0 м. болған. Үйлер бір-біріне тақалып салынып, біртұтас құрылысты құрады.

Үйлердің ішкі көрінісі бірдей болған. Тұрғын бөлме қабырғаларының бойында П-тәрізді биіктігі 20-40 см., ені 0,8-1,0 м. суфалар қалдырылған. Кейбір суфалардың шеттері күйдірілген кірпіштермен бекітілген. Суфалардан биігірек бөлме қабырғаларында кішірек қуыстар болған. Ол жерде ыдыс ұстауы немесе бөлмені жарықтандыру үшін шырақ қоюы мүмкін.

Тұрғын үйлерде ошақтың үш түрі аршылды: қабырғаға ойыстырылып салынған каминдер, дөнгелек шұңқырлар және күйдірілген кірпіштен тұрғызылған пештер. Каминнің ауызы күйдірілген кірпіш сынықтарынан қаланған. Қуысы күлге, шоққа және жануарлардың сүйектеріне толған.

Сақталған ағаш бағаналарының негізі бойынша үй есіктерінің тар болғандығы анықталды. Төбесі жазық болуы мүмкін. Оны жабу үшін қамыспен жауып, лай жаққан. Лай кепкенде берік және су өткізбейтін болған. Бөлмелер төбеде қалдырылған саңылаулармен жарықтандырылған. Сонымен қатар, саңылаулар түтін шығаруы пайдаланылды.

Үйлерді тұрғызу уақытын 4 қабірден тұратын кірпіштен тұрғызылған мазар анықтайды. Мазар үйлер қирандысына салынып, №1 және 2 үйлерінің қабырғаларын жауып жатыр. Жерлеу құрылысының екі қабірінде XIII ғ. соңы – XIV ғ. басына жататын заттар шықты. Демек, XIII ғасырдың аяғында үйлер қаңырап бос қалған.

Бұл өңірді игерудің үшінші кезеңі Алтын Орда дәуірінде басталып, жаңа заманға дейін созылды. Бозоқ қалашығының қирандысы Нұра-Есіл аймағының таңдаулы қауымын жерлейтін аймаққа айналды. Қалашықта күйдірілген және шикі кірпіштен тұрғызылған бес кесененің қалдықтары зерттелді. Кесенелер жанында кірпіш күйдіретін пештер ашылды.

Бозоқ қалашығы территориясында ашылған жерлеулер екі кезеңнен тұрады: мұсылмандыққа дейінгі X-XIV ғғ. және ислам дінінің қағидаларымен атқарылған жерлеулер. Ең соңғы жерлеулер шамамен XVII-XVIII ғғ. жатады.

Алтын Орда уақытына жататын жерлеулер тобы көрнекі болып табылады. Олардың барлығы қалашықтың әр түрлі құрылысына қазба жұмысын жүргізген кезде табылды. Олардың стратиграфиялық орналасуы бойынша қалашық территориясы қаңырап қалғаннан кейін жасырын түрде жерленгендігі байқалады. Бейіттің үстінде ешқандай құрылыс жоқ. Бұл бейіттердің барлығында толық әскери жабдықталған жауынгерлер жерленген. Олардың жанында темір жебе ұштарымен қайыңның қабығынан жасалған қорамсақтар, темір пышақтар, темір ауыздық, үзеңгі болды. Жерлеулердің бірінде бас сүйектің беткі жағында тері бетперде қалдықтары сақталған, аяқ жағында темір қазандар қойылған. Мұндай заттары бар жерлеулер қыпшақ ақсүйектерінің бейітіне тән. Осындай ақсүйек жерлеуіне қару-жарағымен бірге жерленген әйел адамның бейіті жатады. Ол оңтүстік кварталға кіре берісінде орналасқан. Осының өзі қалашықтың сол кезде қаңырап қалғандығын көрсетеді. Жауынгер-әйел тереңдігі 1,5 м. болатын шұңқырда ағаш табытта жерленген. Табыттың үсті жібек матамен жабылған, одан күлгін түсті шірінді қалған және мата жиырылып, сүйек түйреуіштер бекітілгені көрініп тұрды. Табытта басын солтүстікке қаратып бай киіндірілген, әдемі бас киімде әйел жерленген. Зерттеушілерге дейін тек металдан, саздан және сүйектен жасалған заттар мен әшекейлер ғана жетті, дегенмен солар бойынша да жерлеу ғұрыпын жаңғыртуға болады. Қол білектеріне күміс білезіктер салынған. Оң қолы күміс кесені жауып тұрған. Белбеуінде сол жақтан ағаш қынапта темір қанжар ілініп тұрған. Қанжардың жанында темір сүңгі жатты. Аяқ жағында табыттан тыс темір ауыздық салынған. Бас киімнен каури қабыршақтары жапсырылған қайыңның қабығынан жасалған цилиндр тәрізді бөлігі сақталған. Бас сүйектің екі жағынан сұрақ белгісі түріндегі соңында жалпақ салпыншағы бар күміс сырға табылды. Самай сүйектерінің қасында өзен маржандарының шоғыры аршылды. Маржан жібек жіпке тізілген. Бас сүйектің әрқайсы жағынан 400 маржан моншақтан болды. Әйелдің мойнында ұсақ күміс, маржан және көк сырмен боялған күйдірілген саздан жасалған моншақ тізбегі болды. Антропологтердің анықтауы бойынша ол шамамен 50 жасында қайтыс болған. Жерлеу заттары бойынша бейіт XIII ғ. аяғымен мерзімделеді.

Бозоқ қалашығының қорымы – Сарыарқаның далалық аймақтарында исламның таралуын және ерекшеліктерін нақты археологиялық материал негізінде көрсететін орта ғасырлық діни нысан. Бозоқ қорымының мұсылмандық жерлеулері жер үстіндегі құрылыс және шағын төбелер түрінде кездеседі. Жер үстіндегі құрылыстарға кесенелер, шикі кірпіштен қаланған тік төртбұрышты қоршаулар, шағын бір қоршаулардың негізі ретінде сақталған дөңгелек және сопақ орлар жатады.

Исламның барлық ережелерін сақтап жерлеу дін басылары тұратын ірі қалалардың зираттарына ғана тән. Діни орталықтардан шалғай орналасқан аймақтарда мұндай қалып жоқ. Бұл Бозоқ қалашығының жерлеулеріне де қатысты. Мұсылман жерлеулерінің жартысы ғана оңтүстікке қаратылған. Географиялық тұрғыдан Мекке Сарыарқа даласынан оңтүстік-оңтүстік-батысқа қарай орналасқан. Құбыла принципін ұстану үшін мәйіт басымен солтүстік-бастысқа бағытталу керек. Бұл бағыт ірі кесене төңірегіндегі

жерлеулерге тән. Бұл Бозоқ қорымының ең кейінгі бөлігі екендігінде сөз жоқ. Антропологиялық материалға қарай олар Қазақ хандығы тұсында жерленген. Кең таралған мұсылмандық белгі – затсыз жерлеу.

Сібірлік және ортаазиялық өзендер түйіскен Сарыарқаның бел ортасында орналасқан Бозоқ қалашығы уақыт өте келе діни ғұрыптық орталыққа айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шангин И.П. Извлечения из описания экспедиции, бывшей в Киргизской степи в 1816 году // Сибирский вестник. - Часть II. - СПб., 1820.
- 2 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. - Алма-ата, «Ғылым». 1995. – 296 с.
- 3 Толстов С.П. Города гузов (историко-этнографические этюды) // СЭ. - 1947. - № 3 – С. 56-102.
- 4 Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. - Москва, «Наука». 1983. – 224 с.
- 5 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: «Наука», 1978. – 349 с.
- 6 Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – Москва: Государственный музей Востока, 1996. - 152 с.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены результаты раскопок средневекового городища Бозок, расположенного на левом берегу р. Ишим, на юго-западной окраине г. Астаны. Указано, что городище Бозок имеет длительную историю от VIII до XV (XVI) вв. Город основан в древнетюркскую эпоху и был заброшен в период монгольского нашествия. В XIII-XV вв. здесь формируется мусульманский некрополь. Исследование городища Бозок раскрывает многие неизвестные страницы древней и средневековой истории Центрального Казахстана.

RESUME

In the article the authors examined the results of the excavation of the medieval town of Bozok, which is situated on the Ishim's left bank, in the south – west outskirts of Astana. Bozok has a long history from the VIIIth to the XVth (XVI) century. The town was founded in the ancient Turk's epoch and was abandoned in the period of the Mongolian invasion. There was founded the Muslim necropolis in the XIIIth-XVth cc. This investigation shows us the unknown pages of Central Kazakhstan's history.

УДК 629.78: 930

Д.А. Кенжебаев

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики
Казахстан – Лидера Нации,
докторант PhD

К вопросу об основных факторах развития военно- космической отрасли на территории Казахстана

Аннотация

В данной статье рассмотрено влияние нормативно-правовых актов, изданных в разное время органами государственного управления, на динамику и направления развития военно-космической отрасли на территории Казахстана. Хронологические рамки проведенного исследования охватывают как советский, так и послесоветский периоды казахстанской истории. Доказательная база статьи представлена широким кругом источников, анализ которых позволил выявить основополагающее влияние государственных решений на траекторию и интенсивность осуществления космической деятельности.

Ключевые слова: военно-космическая отрасль, космодром «Байконур», развитие космической деятельности.

История развития военно-космической отрасли на территории Казахстана является узкоспециальным направлением военно-исторической науки, при этом обладающим несомненной актуальностью, определяемой современными тенденциями, существующими в теории и практике военного дела развитых государств мира. Использование уникальных характеристик космического пространства, а также возможностей размещенной в нем аппаратуры приобретает все большее значение не только в сфере развития науки, народного хозяйства и реализации коммерческих целей, но и стремительно завоевывает свои позиции в системе обеспечения военной безопасности ряда государств.

Космические технологии находят свое применение в широком спектре решений военного характера – ракетное вооружение, системы разведки, управления, телекоммуникации. Вместе с тем, прогрессивному развитию военной космонавтики должно предшествовать изучение истории вопроса. Построение основанного на собственном историческом опыте прочного фундамента знаний позволит создать завершенную и жизнестойкую модель подобного высокотехнологичного вида государственной деятельности в условиях современных геополитических реалий. Как отметил Первый Президент

Республики Казахстан – Лидер Нации Н. Назарбаев: «Нам необходимо взглянуть в прошлое, чтобы понять настоящее и увидеть контуры будущего» [1].

История развития космонавтики в разное время становилась объектом исследования как отечественных ученых, так и представителей зарубежных стран. Проблематика вопроса допускает ее рассмотрение с позиций большого числа разнообразных методов познания и применяемых подходов, вследствие чего исследователями рассматривались исторические, политические, экономические, экологические, правовые, технические, организационные и многие другие аспекты космической деятельности.

Вместе с тем, рассмотрение истории развития военно-космической отрасли на территории Казахстана, как процесса, определяет также и целесообразность выявления основных факторов, определяющих динамику его течения.

Говоря о последних, необходимо уточнить, что именно мы понимаем под значением данного термина. Общий толковый словарь русского языка приводит следующую его трактовку: «фактор – движущая сила, причина какого-либо процесса, явления, определяющая его характер или отдельные черты» [2]. Таким образом, факторы определяют динамику течения процессов, что подчеркивает немаловажность их выявления для понимания природы изучаемых явлений.

Осуществление военно-космической деятельности советского государства непосредственно на территории Казахстана было обусловлено целым комплексом разнообразных факторов, имевших различную степень влияния на его вероятность. Вместе с тем, многие историки связывают начало реализации военно-космических инициатив в данных географических рамках с Постановлением Совета Министров СССР № 292-181 «О новом полигоне для Министерства обороны СССР» от 12 февраля 1955 года [3]; который явил собой прямое следствие принятого ранее руководством страны постановления «О разработке, изготовлении и испытаниях многоступенчатой баллистической ракеты с межконтинентальной дальностью полета 8 тысяч км и термоядерной головной частью массой до 5,5 тонны» [4]. Данные документы в своей сумме определили начало строительных работ в Казахской ССР, а именно, создание в районе между пос. Казалинск и Джусалы Кзыл-Ординской области научно-исследовательского испытательного полигона № 5 Министерства обороны СССР (НИИП-5) и последующее проведение на нем большого количества пусковых работ различного назначения.

Необходимо отметить, что непосредственно с самого первого дня своего функционирования все мероприятия, связанные с деятельностью НИИП-5, находились под неусыпным контролем высших эшелонов власти. Центральный Комитет КПСС и Совет Министров Советского Союза придавали проведению первого пуска ракеты Р-7 особую государственную важность. Как результат этого обстоятельства в своих совместных постановлениях данные органы государственного управления значительно активизировали деятельность привлеченных к работе министерств, ведомств, учреждений, предприятий, а также ряда конкретных должностных лиц [5].

Столь пристальное внимание со стороны руководства страны вкупе с принятием своевременных безотлагательных решений не могли не принести свои плоды. Так, 15 мая 1957 года был произведен первый экспериментальный пуск ракеты Р-7 [6]. К концу этого года данное ракетное изделие было доведено до технической готовности к серийному производству в целях «усиления обороноспособности Советского Союза» [7]. Летом 1958-го было принято решение о создании межконтинентальной баллистической ракеты Р-7А с термоядерным боевым зарядом и прицельной дальностью до 12000 км [8]. В 1959 году межконтинентальная баллистическая ракета стратегического назначения Р-7 с термоядерным зарядом и комплексом наземного оборудования была приведена в готовность к принятию на вооружение Советской Армии [9].

Развитие ракетостроения обусловило необходимость создания нового вида Вооруженных сил. 17 декабря 1959 года Постановлением Совета Министров в структуре советской армии были образованы Ракетные войска. В их состав были включены все соединения и части, вооруженные баллистическими ракетами стратегического назначения, военно-учебные заведения, научно-исследовательские и испытательные учреждения соответствующего профиля, арсеналы, базы и склады специального и ракетного вооружения [10]. Как показала история, Ракетные войска во многом послужили гарантом военной безопасности СССР, сформировав в ходе своей деятельности так называемый «ракетно-ядерный щит» государства.

Ракетно-космическая промышленность Советского Союза, стимулируемая издаваемыми органами государственного управления нормативными документами, переживала период своего подъема. Совершенствовались технологии создания ракетной техники, возрастала дальность действия и поражающая способность боевых ракет, увеличивался вес космических аппаратов, усложнялось используемое оборудование, расширялся спектр решаемых задач – интенсивно развивалась военно-космическая отрасль.

12 апреля 1961 года запуском космического корабля «Восток-1» с человеком на борту была отмечена новая веха в истории человеческого развития – начало эры пилотируемых космических полетов. Небывалый технологический прорыв Советского Союза взбудоражил всю планету и надолго закрепил лидерские позиции и авторитет советского ракетостроения, а расположенный на территории Казахской ССР научно-исследовательский испытательный полигон № 5 Министерства обороны получил в мире широчайшую известность в качестве космодрома «Байконур».

В дальнейшем на расположенном в Казахстане НИИП-5 испытывались все более совершенные модификации жидкостных межконтинентальных баллистических ракет разных классов; разрабатывались и запускались в космос новые поколения ракет-носителей с космическими аппаратами различного назначения; модифицировалась элементная база специального оборудования и аппаратуры полигона. Триумфом советской ракетно-космической промышленности стал полет в космос 15 ноября 1988 года многоразовой космической системы «Энергия-Буран», в результате чего советский космический челнок в беспилотном режиме совершил два витка вокруг Земли и благополучно приземлился в заданном автоматикой месте.

К концу 1980-ых годов на вооружении советской армии находились стратегические системы предупреждения о ракетном нападении, контроля космического пространства, противоракетной и противокосмической обороны [11]. Функциональные элементы активно действующей военно-космической отрасли были разнесены практически по всему СССР и включали объекты, расположенные в РСФСР, Латвийской ССР, Азербайджанской ССР, Таджикской ССР и некоторых других регионах Советского Союза, однако в Казахстане располагался ее связующий, узловый элемент, позволяющий практически испытывать и вводить в эксплуатацию образцы ракетных изделий, формируя, тем самым, функциональную завершенность отрасли.

В то же время на рубеже 80-х и 90-х годов XX века нарастающая в Советском Союзе социально-экономическая напряженность обусловила стремительный рост центробежных сил и последующий распад государства. С прекращением существования СССР космодром «Байконур» вошел как объединение в состав Военно-космических сил Объединенных вооруженных сил стран СНГ, выполняя задачи по обеспечению коллективной безопасности, развитию науки и народного хозяйства. На космодроме осуществлялись несение боевого дежурства, подготовка и проведение испытаний ракетно-космических и боевых ракетных комплексов, пилотируемые пуски, пуски космических аппаратов на геостационарную орбиту (обеспечение связи и телевидения), спутников стратегической и оперативно-тактической связи, фото, оптико-электронной, радио и

радиотехнической разведки, навигационного обеспечения подвижных объектов, картографирования, ретрансляции информации и проч. [12].

В 1991 году на «Байконуре» функционировали порядка 120 предприятий и экспедиций таких головных организаций, как завод им. Хруничева, завод «Прогресс», НПО «Энергия» им. Королева, НПО «Прикладная механика», НПО им. Лавочкина, ПО «Арсенал», КБ «Салют» и ряда других, однако в дальнейшем более 2/3 стартовых и технических позиций космодрома стала простаивать, по причине чего начался демонтаж и вывоз технологического оборудования, чем был нанесен урон по некоторым сведениям на сумму порядка 566,3 млн. долларов [13].

В то же время в результате проявленной Н.А. Назарбаевым инициативы, настойчивости и политического дальновидения 12 августа 1991 года был организован институт космических исследований академии наук Казахской ССР [14], 31 августа 1991 года космодром «Байконур» официально перешел в собственность нашего государства [15]; 11 сентября 1991 года было образовано Агентство космических исследований Казахской ССР [16], а 2 октября 1991 года в составе советско-австрийского экипажа космического корабля «Союз ТМ-13» – осуществлен полет в космос первого космонавта-казаха, коим оказался Герой Советского Союза (1988), заслуженный летчик-испытатель СССР (1990) Токтар Онгарбаевич Аубакиров [17] (дублер – Талгат Амангельдиевич Мусабаев).

В 1992-93 годах в функционировании военно-космической отрасли на территории Казахстана остро встала проблема снабжения космодрома и города Ленинска всем необходимым. Не хватало продуктов питания; водоснабжение как жилых домов, так и медицинских учреждений осуществлялось со значительными перебоями; отсутствовало регулярное обеспечение светом, газом, отоплением. Использование для обогрева помещений кустарных приспособлений провоцировало возможность возникновения пожаров. В результате взрыва газа в 1993 году обрушился подъезд пятиэтажного жилого дома, зимой 1993-94 года сгорел Гарнизонный Дом офицеров, перестал функционировать хлебозавод, был закрыт мясокомбинат, начался массовый отъезд военных специалистов, эксплуатировавших сложное техническое оборудование космодрома [18].

Нуждались в скорейшем решении проблема обеспечения космодрома молодым пополнением призывников, вопросы эксплуатации систем водоснабжения, инженерных коммуникаций, тепловых сетей, обеспечения электроэнергией, доставки железнодорожным транспортом продуктов питания, ГСМ и топлива, привлечение перешедших под юрисдикцию РК военно-строительных частей – все эти вопросы, ранее решавшиеся в условиях единой страны, с развалом СССР стали предметом межгосударственных соглашений, что зачастую предопределяло длительность в поиске компромисса [19].

Возникла острая необходимость скорейшего принятия незамедлительных мер. В целях «решения проблемы использования потенциала космодрома Байконур» распоряжением Премьер-министра РК от 24 января 1992 года была создана Правительственная комиссия, уполномоченная вести переговоры с представителями Объединенного командования Вооруженных сил по соответствующим вопросам. Комиссии предписывалось представить свои предложения по заключению Соглашения между Объединенным командованием ВС СНГ и Государственным комитетом обороны РК по использованию потенциала космодрома Байконур [20].

В результате совместной работы Правительственной комиссии РК и рабочей группы ВС СНГ был подготовлен проект Соглашения по использованию научно-технического и производственного комплекса «Байконур» [21].

В то же время руководством Казахстана организовывались мероприятия по подготовке полета в космос космонавта-испытателя Т.А. Мусабаева и максимального использования возможностей данного полета в интересах народного хозяйства нашей

страны. Была образована специальная Правительственная комиссия, в обязанности которой вменялось до 15 декабря 1992 года подготовить и согласовать в соответствующих органах управления и организациях Российской Федерации программу экспериментов и исследований в период полета казахского космонавта на орбитальной станции «Мир»; а Министерству науки и новых технологий совместно с министерством финансов РК – решить вопросы покрытия расходов, связанных с подготовкой указанной программы и внести необходимые предложения в Кабинет Министров РК [22].

Как и в решении вопроса о запуске в космос первого казахского космонавта, реализация второй казахстанской программы научных космических исследований и экспериментов и в этот раз не обошлась без личного вмешательства Президента РК Н.А. Назарбаева [23].

В феврале 1993-го «в целях организации оперативного решения вопросов использования космодрома Байконур в интересах республики, взаимодействия с органами Казахстана и других государств по вопросам сотрудничества в области аэрокосмической деятельности, а также участия РК в межгосударственных программах по использованию и исследованию космического пространства» Агентство космических исследований КазССР было преобразовано в Национальное аэрокосмическое агентство РК при Кабинете Министров РК [24].

Образованное космическое ведомство Республики Казахстан представляло собой орган государственного управления с возложенными на него функциями реализации государственной политики в области аэрокосмической деятельности [25].

В целях поддержания космической инфраструктуры в функциональном состоянии, Кабинетом министров РК в августе 1993 года был сформулирован ряд неотложных мер по обеспечению жизнедеятельности г. Ленинска и космодрома Байконур в осенне-зимний период 1993/94 года [26].

В результате комплексной работы по сохранению объектов военно-космической инфраструктуры в работоспособном состоянии, проводимой органами государственного управления Республики Казахстан с начала 1990-х годов и, в частности, привлечение к решению этих вопросов других, более развитых в технологическом отношении государств, 28 марта 1994 года главами Казахстана и России было подписано межгосударственное Соглашение «Об основных принципах и условиях использования космодрома Байконур» [27].

Одним из основополагающих пунктов Соглашения было решение о передаче объектов комплекса «Байконур» Республикой Казахстан в аренду Российской Федерации, что было осуществлено 10 декабря 1994 года посредством заключения Договора аренды комплекса «Байконур» [28]. Таким образом, был дан старт новому витку межгосударственных взаимоотношений, обусловивших дальнейшее развитие космонавтики, как в региональном, так и в мировом масштабе в условиях изменившихся геополитических реалий.

В этот период космонавтом Т.А. Мусабаяевым реализуется вторая (1 июля – 4 ноября 1994 года), третья (29 января – 25 августа 1998 года) и четвертая (28 апреля – 6 мая 2001 года) казахстанские программы научных космических исследований и экспериментов. Республика Казахстан вступает в международное правовое поле, регламентирующее космическую деятельность; руководством государства осуществляется ряд последовательных преобразований отечественного космического ведомства [29].

В дальнейшем развитие казахстанской космонавтики постоянно находилось в поле зрения государства. Интенсификация космической деятельности регламентировалась государственными программами [30], [31], [32], выносилась в ряду важнейших государственных задач в Посланиях, обращенных народу Казахстана [33], [34].

Подводя итог анализу исторического процесса становления и развития военно-космической отрасли на территории Казахстана, необходимо констатировать, что, как в

советское, так и в послесоветское время основной движущей силой космической деятельности государства, причиной, определяющей характер и ее отдельные черты, был и остается фактор принятия органами государственного управления соответствующих решений.

В послевоенное время совместные постановления Центрального Комитета КПСС и Совета Министров Советского Союза обусловили воплощение накопленного советской наукой теоретического потенциала в сфере развития ракетостроительных технологий в практически реализованные проекты по созданию ракетных изделий и космических аппаратов различного назначения и, как результат – стремительное освоение космического пространства и использование его возможностей в широком диапазоне человеческой деятельности. В дальнейшем систематическое воздействие нормативно-правовых актов высших органов государственного управления на соответствующие министерства, ведомства, предприятия и учреждения обусловило развитие советской ракетно-космической промышленности с требуемой динамикой и в необходимом направлении.

Та же ситуация проявилась и на заре становления независимости Республики Казахстан: своевременные решения органов государственной власти позволили создать необходимые условия для обеспечения дальнейшего полноценного функционирования объектов военно-космической инфраструктуры, размещенных на территории нашего государства в условиях отсутствия собственных специалистов военно-космического профиля и недостатка требуемых объемов финансовых средств. В последующие годы включение космической деятельности в перечень приоритетных направлений развития государства определило реализацию национальных космических программ независимого Казахстана.

На сегодняшний день космическая отрасль Республики Казахстан включает в истории своей деятельности как осуществленные проекты, так и ряд допущенных упущений, однако несомненным является тот факт, что она реально функционирует, а значит, объективно существует в настоящем, давая аргументированную уверенность на свое поступательное и прогрессивное развитие в будущем. Динамика этого процесса исторически обоснованно определяется многими факторами, вместе с тем основным из них по нашему убеждению является фактор принятия органами государственного управления комплекса своевременных организационных управленческих решений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. – Уроки истории и современность: Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің бес жылдығына арналған салтанатты жиналыста жасалған баяндама. – Алматы.: Қазақстан, 1997. – 128 с. (С.70).
- 2 Общий толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolkslovar.ru> (дата обращения: 06.09.2015).
- 3 Постановление Совета Министров СССР. О новом полигоне для Министерства обороны СССР: утв. 12 февраля 1955 года, № 292-181 // АП РФ. Ф. 3. Оп. 47. Д. 204. Л. 135-136.
- 4 С.П. Королев: Отец: К 100-летию со дня рождения: в 3 кн. / Н.С. Королева; Совет РАН по космосу. – М.: Наука, 2007. Кн. 3: 1957-1966 годы. – 2007. - 253 с. (С. 9).
- 5 Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. Об изделии Р-7: утв. 20 марта 1956 года, № 379-243 // АП РФ. Ф.3. Оп. 47. Д. 210. Л.122-126.
- 6 Доклад В.М. Рябикова, М.И. Неделина, К.Н. Руднева, С.П. Королева в ЦК КПСС о первом экспериментальном пуске ракеты Р-7 // АП РФ. Коллекция документов.

- 7 Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. О подготовке производства изделий Р-7: утв. 12 сентября 1957 года, № 1125-510 // АП РФ. Ф. 3. Оп. 47. Д. 214. Л. 142-143.
- 8 Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. Об увеличении дальности стрельбы ракеты Р-7: утв. 2 июля 1958 года, № 724-346 // АП РФ. Коллекция документов.
- 9 Докладная записка Д.Ф. Устинова, Р.Я. Малиновского, К.Н. Руднева, Е.П. Славского, В.Д. Калмыкова, Б.Е. Бутома, П.В. Дементьева, В.М. Рябикова, М.И. Неделина в ЦК КПСС о принятии на вооружение Советской Армии ракеты Р-7 // АП РФ. Ф. 3. Оп. 47. Д. 226. Л. 138-144.
- 10 Постановление Совета Министров СССР. Об учреждении должности Главнокомандующего ракетными войсками в составе Вооруженных Сил СССР: утв. 17 декабря 1959 года, № 1384-615 // АП РФ. Ф. 93. Коллекция постановлений за 1959г.
- 11 Рубежи обороны – в космосе и на земле. Очерки истории ракетно-космической обороны / Автор-сост. Н.Г. Завалий. – М.: Вече, 2003. – 752 с. (С. 75).
- 12 Акт обследования деятельности космодрома Байконур (ГИК ОВС СНГ) // НА РК Ф. 127. Оп. 1. Д. 18. Св. 1. Л. 28-29.
- 13 Справка о состоянии государственного имущества объектов космодрома «Байконур» // НА РК Ф. 127. Оп. 1. Д. 18. Св. 1. Л. 96-97.
- 14 Постановление Кабинета Министров Казахской ССР. Об организации института космических исследований академии наук Казахской ССР: утв. 12 августа 1991 года, № 470 [Электронный ресурс] / Информационные системы ПАРАГРАФ. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000668 (дата обращения: 16.09.2015).
- 15 Указ Президента Республики Казахстан. О переходе государственных предприятий и организаций союзного подчинения в ведение Правительства Казахской ССР: утв. 31 августа 1991 года, № 410 [Электронный ресурс] / Информационные системы ПАРАГРАФ. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000668 (дата обращения: 01.07.2015).
- 16 Указ Президента Казахской ССР. О создании Агентства космических исследований Казахской ССР: утв. 11 сентября 1991 года, № 441 [Электронный ресурс] / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан Әділет. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U910000441_ (дата обращения: 01.07.2015).
- 17 Казахстан. Национальная энциклопедия I том / Гл. ред. Б.Аяган. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2004. – 560 с. (С. 295).
- 18 Ахметов О. Самый близкий к космосу аул / Ахметов, Олег. – Байконур: ПАПИРУС, 2009. – 92 с., илл. (С. 57-60).
- 19 Начальник космодрома «Байконур» генерал-майор А. Шумилин [Письмо заместителю Премьер-министра РК Абильсиитову Г.А.] // НА РК Ф. 127, Оп. 1. Д. 2. Св. 1. Л. 128-132.
- 20 Распоряжение Премьер-министра РК. О создании Правительственной комиссии для решения проблемы использования потенциала космодрома Байконур: утв. 24 января 1992 года, № 15-р // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1. Д. 157. Л. 62-63.
- 21 Хлюпин Н. [Доклад председателя Правительственной комиссии Премьер-министру РК Терещенко С.А. об использовании научно-технического и производственного комплекса «Байконур»] // НА РК Ф. 127, Оп. 1. Д. 2. Св. 1. Л. 201.
- 22 Распоряжение Премьер-министра РК. Об образовании Правительственной комиссии по подготовке полета в космос космонавта-испытателя Т.А.Мусабаева: утв. 17 августа 1992 года, № 208-р // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1. Д. 164. Л. 42.

- 23 Остроумов Б.Д. [Письмо заместителя генерального директора Российского космического агентства генеральному директору Национального аэрокосмического агентства РК Т.О. Аубакирову] // НА РК Ф. 127. Оп. 1. Д. 5. Св. 1. Л. 171.
- 24 Указ Президента Республики Казахстан. О преобразовании агентства космических исследований КазССР в Национальное аэрокосмическое агентство РК при Кабинете Министров РК: утв. 25 февраля 1993 года, № 1118 // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1. Д. 1467. Л. 128-129.
- 25 Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан. О Национальном аэрокосмическом агентстве РК при Кабинете Министров РК: утв. 12 мая 1993 года, №384 // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1. Д. 1545. Л. 109-116.
- 26 Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан. О неотложных мерах по обеспечению жизнедеятельности г. Ленинска и космодрома «Байконур» в осенне-зимний период 1993-94 года: утв. 16 августа 1993 года, № 713 // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1. Д. 1556. Л. 223-233.
- 27 Назарбаев Н. Казахстанский путь. – Караганда, 2006. – 372 с. (С. 317).
- 28 Договор аренды комплекса «Байконур» между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан (Москва, 10 декабря 1994 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.baikonuradm.ru/index.php?mod1=npb1&npbid=38> (дата обращения: 29.06.2015).
- 29 Летопись. Хроника космической деятельности Казахстана [Электронный ресурс] / Аэрокосмический комитет (Казкосмос). Министерство по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Официальный интернет-ресурс. – Режим доступа: <http://kazcosmos.gov.kz/ru/ob-agenstve/letopis/?action=refreshCalendar&month=5&year=2015> (дата обращения: 20.09.2015).
- 30 Государственная программа «Развитие космической деятельности в Республике Казахстан на 2005-2007 годы» [Электронный ресурс] / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан Әділет. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U050001513_ (дата обращения: 16.09.2015).
- 31 Государственная программа «Программа по развитию космической деятельности в Республике Казахстан на 2010 - 2014 годы» // Казахстанская правда. – 2012. - № 199-200.
- 32 Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы // Казахстанская правда. – 2010. – № 74.
- 33 К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации! Послание Президента народу Казахстана, г. Астана, 19 марта 2004 года // Казахстанская правда. – 2004. – № 57-58.
- 34 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства // Казахстанская правда. – 2012. – № 437-438.

ТҮЙІН

Бұл мақалада Қазақстан аумағындағы әскери-ғарыш саласын дамыту динамикасы және бағыттары мемлекеттік басқару органдарымен басып шығарған нормативтік - құқықтық актілерінің әсері қарастырылған. Зерттеуде осы күнге дейінгі кеңестік дәуірдің кең тарихи кезеңі қамтылған. Дәлелдемелер базасы ретінде көптеген дереккөздер көрсетілген. Олардың талдауы мемлекеттік шешімдердің ғарыш қызметінің бағытына негізгі әсерін және қарқындылықпен жүзеге асырылуын анықтауға мүмкіндік берген.

RESUME

In this article the influence of the state regulations on dynamics and the directions of development of the military space branch in the territory of Kazakhstan are considered. The chronological framework of the fulfilled research covers both the Soviet, and the post-Soviet periods of the Kazakhstani history. A wide range of sources presents the evidential base of the article. The analysis of them makes possible to prove the fundamental influence of the state decisions on the trajectory and intensity of space activity.

М.М. Козыбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Города Северного Казахстана в системе административно-территориального устройства республики в 1920-1930-е гг. в рамках изучения истории повседневности

Аннотация

В статье дается общая характеристика городов Северного Казахстана в 1920-1930-е гг. в контексте изучения истории повседневности городского населения. В частности проводится анализ изменений в административно-правовом статусе данных городов в территориальном устройстве республики. Автор прослеживает процессы ускоренной урбанизации и промышленного освоения края и связанные с этими процессами административные реформы, дает классификацию городов в регионе.

Ключевые слова: город, колонизация, автономизация, урбанизация, губерния, уезд, округ, область.

В настоящее время значительные изменения в социальной, экономической, культурной, политической структурах общества диктуют необходимость исследования новых тем и проблем через изучение архивных документов и внедрение их в научный оборот. Так, в рамках государственной программы исторических исследований «Народ в потоке истории», принятой по инициативе Главы государства Н.А. Назарбаева, одним из актуальных направлений исторических исследований определена повседневная история [1]. История повседневности раскрывает естественный ход вещей, определяет логику исторического процесса, раскрывает сущность глобальных исторических процессов в срезе конкретного общества и места развития.

В данном исследовании мы будем придерживаться классического определения понятия город, которое дал в свое время известный социальный историк Ф. Бродель, который писал о роли городов следующее: «Города – это как бы электрические трансформаторы: они повышают напряжение; ускоряют обмен, они беспрестанно вершат жизнь людей» [2, с. 509]. Он выделял такие признаки города как: разделение труда; наличие рынка; наличие административного управления; взаимосвязь с сельской местностью и другими городами [2, с. 509]. Общеизвестно, что в различных странах приняты разные минимумы населения, необходимые для того, чтобы поселение считалось городом, и колебания их

значительны (от нескольких сот до десяти тысяч и более жителей) [3, с.67].

В соответствии с официально принятым делением территории Казахстана на пять социально-экономических районов к Северному Казахстану сегодня следует отнести Костанайскую, Северо-Казахстанскую, Акмолинскую и Павлодарскую области. Крупными городами данного региона в обозначенный период являлись Акмолинск, Петропавловск, Кустанай (с 1997 г. - Костанай), Павлодар, Кокчетав (с 1993 г. – Кокшетау) [4, с.3]. Кроме того, как поселения городского типа выделялись Атбасар и Тургай - города с немногочисленным населением, которые впрочем, не сильно выделялись из сельских поселений. Каждый из этих населённых пунктов имел определённую специфику, связанную со временем образования и особенностями формирования их как городских центров, а в советское время – губернских, окружных и областных центров.

Необходимо отметить, что городская культура в Северном Казахстане имеет глубокие исторические корни. Так, если согласно западноевропейской традиции города в Европе возникали, прежде всего, как торговые центры, то на мусульманском Востоке важным критерием в определении статуса города являлась его административная роль [5]. В данном контексте городская культура Северного Казахстана имеет древнюю традицию, начиная с кангарского и усуньского времени с расцветом в VII-XIII вв., о чем свидетельствуют работы известных археологов Маргулана А.Х. [6], Акишева К.А., Кадырбаева М.К., Оразбаева А.М. [7], В.Ф. Зайберта [8] и других. Это, прежде всего, древние и средневековые городища: городище Бозок близ современного г. Астана; в долине Нуры находился город Аксикент, на берегах Сарысу – города Жубаныш и Улубагыр, в низовьях Торгая - Канлыкент, Каракорум, Аксакал-Барби, Барсук и другие. В IX-XIII вв. по данным известного археолога К. Байпакова, а также академика Б.Е.Кумекова на берегах Алаколя и в Прииртышье располагались города кимаков Гаган, Карантия, Дамурия, Имакия, Сараус, Далхан, Банджар, Астур. В XIII в. кыпчакские племена на территории Среднего Ертиса, Тобыла, Есиля и Туры, в котором главенствующую роль играли керей, заложили город Чимги-Тура (совр. Тюмень). Данная традиция получила поступательное развитие в период расцвета Казахского ханства, по определению К. Байпакова «города Казахстана были многофункциональными, будучи местом сосредоточения ремесла, торговли и сельского хозяйства, они выполняли и роль политических, административных центров» [9, с.56].

Коренные изменения в структуре и функциональном назначении городов Казахстана намечаются в колониальный период, начиная с 30-х гг. XVIII в. Несмотря на вековые традиции городской культуры в Северном Казахстане, с приходом российской администрации появляются города, образованные на месте военных крепостей и укреплений, которые становятся главными проводниками колониальной политики царизма в продвижении в глубь казахских земель. Именно в данный период на административно-политической карте появляются города Северного Казахстана в тех же названиях и основных границах, что и в 1920-1930-х гг., и поэтому мы более подробно остановимся на истории их основания именно в этот период.

Итак, города Северного Казахстана появились и оформились в историческом контексте сравнительно недавно: Петропавловск в 1752 г., Кокчетав в 1824 г., Акмолинск – в 1830 г., Павлодар в 1861 г., а Кустанай – лишь в 1879 г., Атбасар как казачья станица – в 1845 г. [10, с. 347]. Первые поселения городского типа рассматривались как опорные пункты на начальном этапе колонизации, представляя собой военные укрепления и казачьи форпосты, более поздние создавались как центры переселения. Эти города также объединяет их близкое расположение к водным ресурсам: большое значение в хозяйственной жизни городов играли реки Тобол, Ишим, Иртыш. В целом, статус городов был одинаковым, и даже функции, выполняемые ими, были во многом схожи.

В конце XIX в. по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. городское население в Средней Азии составляло всего 12,1% от общего

числа жителей (936.655 человек). Согласно переписи 1897 г., к городским относились поселения, признанные таковыми официально в административном порядке, т.е. губернские (областные) и уездные города. Их на территории Казахстана к 1897 г. было 28 [11, с.77]. В Северном Казахстане жители городов и городских поселений составляли абсолютное меньшинство по отношению ко всему населению. Так, в городах Кокчетаве проживало 4 994 человека, в Кустанае – 14065, в Петропавловске – 20 014, в Акмолинске – 9 707, в Павлодаре – около 10 000 человек. Регион Северного Казахстана являлся крупным хозяйственно-промышленным центром с ярко выраженной аграрной направленностью, что повлияло на особенности становления городов и городской культуры, а также формирование особого контингента городского населения чаще всего переселенческого происхождения.

На статус городов прямое воздействие оказывали многочисленные административно-территориальные реформы, связанные с формированием нового государственного аппарата. Как известно, 26 августа 1920 г. был принят Декрет ВЦИК и СНК «Об образовании Автономной Киргизской Социалистической Советской республики». В состав КАССР в прежних административных границах включались: Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская области, Мангышлакский уезд Закаспийской области, части Астраханской губернии. Также согласно дополнению к декрету от 22 сентября 1920 г. в состав КАССР включались город Оренбург и части Оренбургской губернии. Территория КАССР в основном была сформирована в течение 1920-1921 гг. [12, с.251-252].

Процессы автономизации повлияли в свою очередь на административную карту региона. Важно отметить, что данные процессы сопровождались длительными дискуссиями. Так, после многочисленных обращений казахских депутатов, в том числе А.Байтурсынова и М.Сералина, о возвращении Кустанайского уезда (в 1918 г. вошел в Челябинский район) в состав Тургайской области, 16 сентября 1920 г. постановлением Челябинского губисполкома территорию Кустанайского уезда передали КАССР. Постановлением Президиума Кирзика 4 октября 1920 г. уезд был присоединен к Оренбургско-Тургайской губернии, а 1 апреля 1921 г. была образована Кустанайская губерния с губернским центром в г. Кустанай. Второй пример: постановлением ВЦИК от 17 января 1921 г. из Омской губернии были переданы Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский и Петропавловский уезды, образовавшие новую Акмолинскую губернию, занимавшую большую часть Северного Казахстана. Административным центром губернии был объявлен город Петропавловск. В нее вошли 220 волостей и более 1300 населенных пунктов. В их числе были города Петропавловск, Акмолинск, Кокчетав, Атбасар. По нашему мнению, именно процессы определения границ и составных административных единиц стали важным фактором в формировании национальной территории сначала автономной, а затем союзной республики, оставив, впрочем, за собой много дискуссионных вопросов.

Частные изменения в административно-территориальном устройстве республики в 1920-1930-е гг., влиявшие в свою очередь на статус городов, были связаны, прежде всего, с формированием юридической советской практики. Необходимо помнить, что подход к определению городского населения в исследуемом периоде был неоднозначным, так как городской статус на даты переписей имел некоторые особенности. В первые годы советской власти понятие городского населения было слишком расширено, так как в основу отнесения населенных пунктов к городским поселениям был положен признак неземледельческих занятий населения. В силу этих обстоятельств ряд населенных мест в порядке утверждения местных исполкомов объявили себя городами, что отразилось на чрезмерном увеличении их числа.

Согласно переписи 1920 г., к городским поселениям относились: а) все губернские и уездные города, все поселения, имеющие городские и поселковые советы с их

пригородами; б) поселки при фабриках и заводах, железнодорожных станциях и речных пристанях, в полосе отчуждения железных дорог, если население их достигало не менее 500 человек; в) дачные поселки и курорты, имеющие не менее 500 человек; г) в исключительных случаях и другие населенные места, хотя бы находившиеся в ведении сельских советов, если население их (численность - не менее 2000 человек) занималось преимущественно не сельским хозяйством, а торговлей и промышленностью [11, с.53].

При проведении Всесоюзной городской переписи 1923 г. под городом понимались собственно города, признанные таковыми юридически (губернские, уездные, заштатные города). К поселениям городского типа были отнесены: а) посады, слободы, местечки; б) фабрично-заводские поселки, имеющие не менее 500 человек жителей (по переписи 1920 г.); в) поселки при железнодорожных станциях, речных и морских пристанях, дачные поселки с населением не менее 500 человек; д) пункты с населением не менее 2000 человек, если в них более половины жителей заняты неземледельческими промыслами. Список этих городов и поселков городского типа был составлен до проведения переписи в Москве на основании полученных от губернских статистических бюро и управлений материалов переписи 1920 г., а затем согласован с местными статистическими учреждениями [11, с.53].

В 1923 г. помимо собственно городских территорий переписывалось и население пригородных местностей, лежащих за городской чертой, но фактически тесно связанных с городом и составлявших с ним одно целое в экономическом и техническом отношении. За основу при этом брался принцип застройки, то есть к пригородам относились поселения, непосредственно граничившие с городской чертой. Список пригородов также составлялся до переписи по присланным с мест материалам и согласовывался с местными статистическими учреждениями.

Необходимо отметить еще одно обстоятельство, которое оказало влияние на изменение численности городского населения в восстановительный период. После городской переписи 1923 г. ВЦИК и СНК РСФСР приняли три очень важных постановления: 15 сентября 1924 г. было принято общее «Положение о городских и сельских поселениях и поселках» [13]. Все населенные пункты, исключая рабочие, дачные и курортные поселения, разделялись на две категории: городские поселения и сельские поселения. К категории городских поселений относились «населенные пункты с количеством взрослого населения не менее одной тысячи человек, при условии, если сельское хозяйство являлось основным занятием не более, чем для 25% населения». При этом учитывалось наличие достаточной площади земель, необходимых для городского хозяйства, возможность роста населения, и «концентрации промышленности», развития экономических связей, близость к удобным путям сообщения, «наличие пролетарского населения и степень его заинтересованности в отношении населенного пункта к категории городских поселений» [14, с.726].

В 1925 г. был определен порядок включения в городскую черту сельских и иных поселений. В январе 1926 г. было принято постановление «О рабочих поселках», согласно которому к рабочим поселкам относились «населенные пункты, расположенные вне городской черты, если количество взрослого населения в таковых не менее 400 человек, причем для большинства населения (в числе не менее 65%) основным источником существования является заработная плата». В 1926 г. Центр статистического управления к крупным поселениям относил города с числом жителей не менее 50 тыс. чел.; к средним – с числом жителей от 20 до 50 тыс. чел. Третья группа городских поселений объединялась в разряд мелких, куда входили поселения с числом жителей от 10 до 20 тыс.чел. По данным критериям города Северного Казахстана входили в группу средних и мелких городов. Так, с населением от 20 до 50 тысяч человек в 1920 г. были города Петропавловск (29,7) и Кустанай (20,1 тыс.). Города Акмолинск, Павлодар, Кокчетав входили в категорию городов, имеющих население от 10 до 20 тысяч человек [136, с.54].

Для сравнения в изучаемый период население городов Северного Казахстана вследствие различных катаклизмов увеличилось только в 2 раза и составило на 1939 г.: Петропавловск - 62 300 чел., Акмолинск – 33221 чел., Кустанай – 33522 чел., Павлодар – 28251 чел., о чем более подробно мы остановимся в п.1.2. [15, л.25].

В Северном Казахстане также имели место вопросы определения городского и сельского статуса территорий, а также переименований некоторых городов в Северном Казахстане. Архивные документы свидетельствуют, что в 1925 г. предпринималась попытка переименования г. Петропавловска в Кызылжар в честь одноименного урочища, в котором была заложена главная крепость Новой линии в 1752 г. крепость Св. Петра. Газета «Правда» писала о том, что «18 июля 1925 г. Акмолинским губернским исполнительным комитетом принято решение о переименовании Петропавловска в Кызылжар, утвержденное 19 сентября Центральным исполнительным комитетом Казахской Республики». Однако решение о переименовании Петропавловска в Кызылжар не было утверждено центральным руководством СССР, и с 10 мая 1928 г. в официальные документы снова возвращается прежнее название – Петропавловск [16, л.1-11]. Данный факт свидетельствует о формировании механизма решения даже внутренних административно-территориальных вопросов волевым решением центрального партийного аппарата, выступавшего против каких-либо инициатив на местах, тем более поднимающих национальный вопрос.

Вопросы определения статуса жителей города и пригородной территории поднимались в середине 1920-х гг. в г. Акмолинске. Так, в Государственном архиве Российской Федерации хранится документ, свидетельствующий о переписке Акмолинского горсовета с ЦИК КазССР, последнего с ВЦИК по вопросу о включении Акмолинской станицы в состав г. Акмолинска. Главным мотивом ходатайства горсовета от 31 августа 1926 г. была «вклинившаяся территория этой станицы в городскую черту г. Акмолинска и самостоятельное ее административное управление, как мешающее дальнейшему благоустройству города». По материалам проверки ЦИК Каз ССР селитебная часть территории станицы Акмолинской сливалась с селитебной частью города Акмолинска и фактически представляла собой одно поселение. Кроме того, культурно-просветительская сеть, здравоохранение и кооперирование населения проводилось общими для города и станицы учреждениями, которые содержались только за счет городского бюджета. В своем заключении комиссия ЦИК Каз ССР приводила доводы о том, что «при присоединении станицы Акмолинской к городу интересы земледельческого населения не нарушатся, так как таковое население согласно существующим законам сохранит за собой полевые надельные». В свою очередь, протест со стороны станичных жителей объяснялся потерей последними статуса сельских жителей, а, следовательно, потерей многих налоговых льгот, характерных для жителей сельской местности. Согласно заключению ВЦИК от 5 мая 1927 г., было принято решение о включении в состав Акмолинска селитебной части станицы Акмолинской Революционного района Акмолинского округа [17, л.27-28]. Таким образом, территория г. Акмолинска была увеличена почти в 2 раза, была упорядочена система городского управления, увеличилось количество городского населения. Это обстоятельство является примером еще одного пути советской урбанизации: поглощение городом в связи с расширением и ростом инфраструктуры близлежащих населенных пунктов.

С конца 1920-х гг. начинается новый этап административных реформ. С заменой губернской-уездной системы на окружную на территории северного региона образовались: Акмолинский, Петропавловский, Павлодарский и Кустанайский округа с одноименными городскими центрами. Так, например, согласно проекту административно-территориального районирования Казахстана, утвержденному 17 января 1928 г. второй сессией ЦИК Каз АССР и до 17 декабря 1930 г. Петропавловск являлся административным центром Кызыл-Жарского (с 10 мая 1928 г. - Петропавловского)

округа Казахской АССР. В этот же округ вошел город Кокчетав в составе вновь созданного Кокчетавского района.

28 июля 1930 г. в соответствии с Постановлением ЦИК и СНК СССР округа в КАССР были ликвидированы, входившие в округа районы подчинены непосредственно краевой власти. Территория Северного региона Казахстана граничила с территорией Омской, Курганской, Челябинской областей. В данных границах северный регион являлся одним из крупных регионов Казахстана. Общая протяженность государственной границы с РСФСР составляла 7200 км. С 17 декабря 1930 г. до 10 марта 1932 г. гг. Петропавловск и Павлодар находились в прямом управлении республиканской власти Казахской АССР, а город Кокчетав стал центром Кокчетавского района также с прямым подчинением центру. В соответствии с постановлением второй сессии Каз ЦИК восьмого созыва от 20 февраля 1932 г. г. Петропавловск становится административным центром Карагандинской области Казахской АССР, а город Кокчетав Кокчетавского района вошел в ее состав. В свою очередь город Павлодар вошел в состав вновь образованной Восточно-Казахстанской области с центром в городе Семипалатинске. Данные изменения на административной карте республики были продиктованы производственной необходимостью: развернувшиеся в Казахстане промышленное и железнодорожное строительство требовало эффективного управления на местах.

С преобразованием в 1936 г. Казахской ССР в республике вводится областное территориальное деление, в том числе в Северном Казахстане: 29 июля 1936 г. образованы Кустанайская (с центром в городе Кустанай) и Северо-Казахстанская области (центр - г. Петропавловск), 15 января 1938 г. Павлодарская область (г. Павлодар), 14 октября 1939 г. Акмолинская область (г. Акмолинск). В состав Северо-Казахстанской области был передан Кокчетавский район с центром в Кокчетаве. Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 8 апреля 1940 г. населенный пункт при станции Кокчетав Омской железной дороги был отнесен к категории рабочих поселков. Ему присвоили наименование – рабочий поселок Кокчетав. Этим же Указом образован Кокчетавский рабоче-поселковый Совет с подчинением Кокчетавскому городскому Совету. Переход на областное управление упорядочил управление краем и позволил более целенаправленно выстроить властно-полномочные отношения с центром для активизации освоения ресурсов края путем постройки железнодорожных узлов (например, Акмолинск–Карталы) и другое.

Таким образом, мероприятия по упорядочению сети городов, являясь частью административно-территориальных реформ, хронологически совпадали с переходом к областному (краевому) и окружному делению, что требовало выделения в качестве центров новых единиц наиболее достойных и подходящих для этой роли городов. Важной особенностью урбанизации в Казахстане в период царской и советской колонизации является ее конкретная взаимосвязь с процессами освоения природных богатств и сырьевых запасов. То есть, урбанизация в Казахстане в определенной мере проистекала из политики Российской империи, а затем и бывшего СССР, стремившегося превратить республику в сырьевую базу для европейской части страны. Она практически не была связана с объективными интересами развития экономики самой республики. С другой стороны, тесная взаимосвязанность и опосредованность урбанизации и индустриализации экономики Казахстана позволяет утверждать, что уровень урбанизации выступал в качестве довольно точного показателя экономического, а в значительной степени и социального развития страны.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Тәжин М. Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу өз – өзінді сақтап қалудың жалғыз жолы // Егемен Қазақстан. – 2013. - 5 сәуір
- 2 Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. Матери-альная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. / Пер. с фр. Л.Е. Куббеля; Вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева. Т. 1. - М.: Прогресс, 1986. - 622 с.
- 3 Урбанизация и развитие городов в СССР. – Ленинград: Наука, 1985. – 245 с.
- 4 Северо-Казахстанская область в 1917–1957 гг.: сборник статей. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. – 155 с.
- 5 Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М.-Л., 1989. - 766 с.
- 6 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства Древнего Казахстана / А.Х. Маргулан. - Алма-Ата: Акад. наук КазССР, 1950. - 122 с.
- 7 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 435 с.
- 8 Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. – Екатеринбург: Уральское отделение Российской Академии наук, 1992. – 222 с.
- 9 Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. – Алма-Ата. 1998. – С. 73-74.
- 10 Россия. Энциклопедический словарь / издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – 918 с.
- 11 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав: 1870–1914 гг.) – Алма-Ата, 1981. – 255 с.
- 12 Образование Казахской ССР // Сборник документов и материалов – Алма-Ата, 1957. – 350 с.
- 13 Верт Н. История советского государства. 1900-1991. Пер. с фр. – М.: Прогресс–Академия, 1992. – 480 с.
- 14 Сборник указов РСФСР. – М., 1924.
- 15 ГАСКО. Ф. 43. Оп. 1. Д.6.
- 16 ГАРФ. Ф. Д5677. Оп.6. Д.427
- 17 ГАРФ. Ф.Р1235. Оп.122. Д.307

ТҮЙІН

Бұл мақалада 1920-1930 жж. Солтүстік Қазақстан қалаларына жалпы сипаттама беріліп, қала халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігі зерттелген. Атап айтқанда, аталған қалалардың кеңес билігінің республика аймағында қалыптасу кезеңіндегі әкімшілік-құқықтық мәртебесі көрсетілген.

RESUME

The article gives a general description of the cities of Northern Kazakhstan in 1920-1930 -ies. in the context of the study of the history of everyday life of the urban population. In particular, the analysis of changes in the administrative and legal status of these cities since its inception and establishment of the Soviet power in the territorial structure of the country is made.

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

А.Ж. Нукешева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Зарубежный опыт государственной поддержки сельского хозяйства и перспективы его использования для развития отечественного АПК

Аннотация

В статье изложены принципы функционирования аграрной политики Евросоюза, направления ее совершенствования, особенности Единой сельскохозяйственной политики (САР), программы государственной поддержки аграрного сектора Германии

Ключевые слова: Европейский союз, единая сельскохозяйственная политика (САР), ВТО, господдержка.

Важнейшей целью государственной политики, направленной на поддержку сельскохозяйственного производства, является обеспечение продовольственной безопасности: гарантированное обеспечение населения страны продовольствием по доступным ценам, недопущение резких скачков цен на продовольствие, которые имели бы серьезные негативные последствия для социальной ситуации в любой стране и обеспечение доходности сельхозпроизводителей с учетом расширенного воспроизводства.

Аграрная политика Европейского Союза является наиболее успешной моделью становления и развития аграрной экономики. Сельское хозяйство ЕС получает солидную государственную поддержку и признан главным приоритетом, пользующимся эффективным влиянием стран-членов, в которых экономический механизм постоянно совершенствуется с учетом замечаний и предложений всемирных организаций [1].

В настоящее время в Европейском союзе (ЕС) распределяют бюджетные средства, исходя из площади земельных угодий, их расположения, качества. Основную роль в системе бюджетной поддержки сельского хозяйства играет защита внутренних рынков при помощи цен. Для этой цели с 1962 г. в ЕС проводится единая сельскохозяйственная политика (Common Agricultural Policy (САР) и финансируется через Европейский фонд ориентации и гарантий сельского хозяйства (ЕАГГФ), который действует с июля 1964 г. САР направлена на регулирование рынков, обеспечение экономического роста в странах-членах ЕС и развитие агропромышленного производства.

Основные параметры САР определены в статьях 38-47 Римского договора. Согласно ст. 39 цели САР следующие:

- повысить продуктивность сельского хозяйства путем оптимального использования факторов производства, в первую очередь, труда и внедрения достижений технического прогресса;

- обеспечить нормальный уровень жизни сельским жителям, в частности,

- повысить уровень индивидуальных доходов;

- стабилизировать рынки;

- обеспечить возможности для осуществления поставок продукции;

- обеспечить разумные цены на продукцию, поставляемую потребителю. В основе САР лежат следующие принципы [2]:

- единство внутреннего рынка ЕС, что предполагает свободное перемещение сельхозтоваров без каких-либо ограничений, действие единых цен на идентичные сельскохозяйственные товары, систематизацию санитарно-гигиенических и ветеринарных норм, соблюдение принципа свободной конкуренции;

- приоритет товаров производства ЕС, что закрепляется в таможенной политике;

- финансовая солидарность государств-членов предусматривает, что издержки, связанные с реализацией САР, оплачиваются всеми членами ЕС.

На наш взгляд, при разработке направлений аграрной политики Казахстана необходимо учесть опыт Германии. Германия, как и каждое государство-участник ЕС, реализует в 7-летних периодах (предыдущий период – 2007-2013 гг.) свою политику по развитию сельских территорий с помощью программ по сельскому развитию, разрабатывает на основе стратегических направляющих директив ЕС свой собственный национальный стратегический план по развитию сельских территорий, который учитывает специфические обстоятельства и потребности ФРГ.

Политика сельского развития Германии осуществляется в рамках программ по развитию сельских территорий, которые закреплены на региональном уровне отдельных федеральных земель (субъектов Федерации). На основании Национального стратегического плана по развитию сельских территорий [3], разработаны 14 региональных программ. Координацию этих программ осуществляет Федеральное министерство продовольствия и сельского хозяйства Германии. Меры господдержки реализуется в виде рамочного регулирования (на основе Рамочного плана федерально-регионального общего задания «Улучшение структуры сельского хозяйства и охрана побережья» – ГАК [4]), которые могут осуществляться федеральными землями (субъектами Федерации) в их программах [5]. Федеральные земли обладают полномочиями по созданию дополняющих или ограничивающих условий получения господдержки в пределах рамочных условий ГАК.

Согласно Постановлению Конференции министров сельского хозяйства федеральных земель от 4 ноября 2013 г. по реализации Единой аграрной политики, распределение в новом периоде господдержки (2014-2020 гг.) осуществляется по действующим коэффициентам предыдущего периода господдержки (2007-2013 гг.) с учетом размера площадей в 2020 г.: доля сельскохозяйственных угодий каждой федеральной земли учитывается в последний год (2020 г.) нового периода господдержки фактором в 10%. Начиная с 2020 г., старые коэффициенты распределения федеральных средств будут заменены новыми и 10% средств из Фонда развития сельских территорий (ELER) будут распределяться не по историческому коэффициенту, а с учетом величины площади сельскохозяйственных угодий федеральных земель, что позволит выравнять различия между федеральными землями.

Основные принципы господдержки, из которых вытекают более конкретные данные по целям господдержки, предпосылкам на ее получение, ее виду и величине отражены в Рамочном плане федерально-регионального общего задания «Улучшение структуры

сельского хозяйства и охрана побережья» по господдержке. К основным целям данного плана относятся: повышение конкурентоспособности; организация эффективного производства при бережном отношении к окружающей среде; реализация сельскохозяйственной продукции; проведение мероприятий по защите от наводнений, а также мероприятий в общественных интересах в сельской местности. Господдержка выделяется на условиях софинансирования: 60% – из федерального бюджета и 40% – из регионального. Для ряда мероприятий ЕС осуществляет частичное финансирование.

После объединения в Германии в рамках реформирования сельского хозяйства был разработан и успешно осуществлён ряд специальных программ. Более подробно были изучены программы господдержки, напрямую или косвенно касающиеся производителей молока: господдержка отдельных предприятий (Программа господдержки аграрных инвестиций – АІР - распространяется на сельскохозяйственные предприятия, хозяйственная деятельность которых заключается в получении растительной или животноводческой продукции путем землепользования или связанным с землепользованием животноводством. Выручка с продаж от первичного сельхозпроизводства должна составлять не менее 25%.); частичное возмещение затрат за консультирование; улучшение рыночной инфраструктуры; землепользование с учетом рыночных и региональных особенностей (таблица 1).

Также в Германии существует система помощи начинающим фермерам (стартапам), которая включает, помимо безвозмездных пособий, заем до 200 тыс. евро (под 5% годовых) или общественный заем до 120 тыс. евро для целей строительства (под 1,5% годовых). Молодые фермеры после получения хозяйства могут осуществлять инвестиции не один раз, но, как правило, не имеют достаточного времени для образования собственного капитала. Мероприятия по стимулированию инвестиций в отдельные хозяйства и премия на поселение призваны облегчить старт.

Таблица 1 Программы господдержки сельхозтоваропроизводителей Германии

Программа	Основные условия реализации
1	2
Программа господдержки аграрных инвестиций – АІР	Укрепление конкурентоспособности сельхозпредприятий за счет: улучшения условия производства и труда; рационализации и снижения производственных затрат; увеличения доходности предприятия за счет реализации продукции напрямую конечному потребителю или повышения качества продукции при условиях содержания животных, соответствующих их физиологическим требованиям. Сумма инвестиции, соответствующая условиям субсидирования, должна составлять минимум 20 тыс. евро и максимум 2,0 млн. евро. Субсидируются инвестиции в хозяйственные объекты длительного пользования в животноводстве: компенсация 25% объема инвестиции (Обычное субсидирование) и введение технологий по содержанию животных, особенно отвечающих их физиологическим требованиям (расширенное).
Частичное возмещение затрат за консультирование	Господдержка индивидуального консультирования в привязке к информационной системе менеджмента. Субсидирование в размере 80% (максимум 1500 евро в год на период 5 лет) на затраты на консультирование в комплексе с использованием информационных систем менеджмента, которые вносят вклад в улучшение:

Продолжение таблицы 1

1	2
	качества продукции и процессов; отслеживаемости предыдущих этапов/событий производства; защиты животных и их здоровья; аспектов защиты окружающей среды всего производства; безопасности на рабочем месте; эффективного применения соответствующих новых правовых норм.
Основные принципы по улучшению рыночной инфраструктуры	Господдержка осуществляется как проектное субсидирование и предоставляется в форме компенсации. Субсидии выделяются на: основание и деятельность объединений производителей и их сообществ; инвестиции в здания и сооружения, служащие переработке или реализации сельскохозяйственной продукции; разработку концепций по маркетингу.
Основные принципы господдержки землепользования с учетом рыночных и региональных особенностей	В этой программе объединены 5 подпрограмм: субсидирование экстенсивных производственных технологий в полеводстве или многолетних культурах; субсидирование экстенсивного использования лугов; субсидирование технологий по бережному отношению к окружающей среде и животным. Поддержка предоставляется всегда на период 5 лет из средств федеральной земли и ЕС.
Субсидирование экстенсивных производственных технологий в полеводстве или многолетних культурах.	Поддержкой является внедрение и сохранение экстенсивных производственных технологий в полеводстве или многолетних культурах, а также осуществление мероприятий по экстенсивному уходу за участками/полосками с цветущими растениями для устойчивого улучшения природных и экономических условий производства, которые находятся в гармонии с требованиями защиты окружающей среды и сохранения естественного жизненного пространства.
Субсидирование экстенсивного использования лугов	Содержание поддержки: внедрение и сохранение экстенсивных технологий на лугах (максимум 1,4 усл. гол. КРС/га), величина субсидии 120 евро/га; перевод пашни в экстенсивно используемые луга, величина субсидии 320 евро/га на 1 га бывшей пашни; экстенсивное ведение избранных участков лугов, величина субсидии 150 евро/га; для сокращения применения средств защиты растений и минеральных удобрений или определенных технологий по луговому выгульному содержанию, величина субсидии 220 евро/га.
Субсидирование технологий по бережному отношению к окружающей среде и животным	Компенсация упущенной выгоды, связанной с дополнительными затратами на меры по бережному отношению к окружающей среде и животным. Эти мероприятия служат устойчивому приведению в соответствие производственных структур к возрастающим требованиям ввиду экстенсивного аграрного производства, сохранению природных основ для производства и защиты животных.

Таким образом, программы стимулирования развития сельского хозяйства в Германии нацелены на достижение максимальной эффективности производства и формирование современной производственной и социальной инфраструктуры отрасли.

Членство Казахстана в ВТО требует существенной корректировки национальной аграрной политики и предполагает разработку таких направлений государственной аграрной политики, которые бы оказывали бы эффективную государственную помощь предприятиям сельского хозяйства. В настоящее время государственная поддержка сельского хозяйства составляет в Республике Казахстан 4,3%, тогда как в Российской Федерации – 6,7%, в Республике Беларусь – 17%. Несмотря на то, что каждый год государство увеличивает объем субсидий, в 2011 году в АПК он составлял 68,6 миллиарда тенге, а в 2015 году - 177,3 миллиарда тенге, объемы субсидирования остаются самыми низкими по сравнению со странами-партнерами по ЕАЭС – Россией и Беларусью. В этой связи изучение механизмов аграрной политики ЕС способствует поиску эффективных направлений формирования казахстанской концепции аграрной политики в соответствии с требованиями ВТО и спецификой рыночного хозяйства, входящего в быстро интегрирующуюся и глобализирующуюся мировую экономику.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Европейский Союз: факты и комментарии / отв. ред. Борко Ю.А. / Ассоциация европейских исследований. – 2012. – Выпуск 66. – С. 15-20 // Режим доступа: <http://www.edcaes.ru>
- 2 Общая аграрная политика Евросоюза до 2020г. // Экономика сельского хозяйства России. – 2011. – № 2. – С. 68-73.
- 3 Милосердов В.В. Государственное регулирование и поддержка сельского хозяйства/ В.В. Милосердов [Электронный ресурс]. - 2008. - Режим доступа: URL: <http://vladimir.miloserdov.name/articles/page-30.html>
- 4 Назаренко В.И., Папцов А.Г. Государственное регулирование сельского хозяйства в странах с развитой экономикой. М.: Информагробизнес, 1996. - 352 с.
- 5 Ежедневное аграрное обозрение. [Электронный ресурс]. Режим доступа в Интернет: URL: <http://agroobzor.ru/news/a-4941.html>

ТҮЙІН

Мақалада Еуроодақтың аграрлық саясатты жүзеге асыру қағидалары, оны жетілдіру бағыттары, бірыңғай ауылшаруашылық саясат (САР) ерекшеліктері, Германияның аграрлық секторын мемлекеттік қолдау бағдарламалары баяндалады.

RESUME

This article provides the principles of the agricultural policy of the European Union, the direction of its improvement, particularly the Common Agricultural Policy (CAP), programs of state support for the agricultural sector in Germany.

УДК 338.432 (045)

А.С. Исмаилова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

А.М. Балкибаева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

А.С. Оразбаева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, магистр экономики

Рациональное сочетание различных форм хозяйствования как фактор повышения экономической эффективности сельского хозяйства

Аннотация

В настоящее время в многоукладной экономике сельского хозяйства Казахстана официально сформированы следующие группы производителей сельскохозяйственной продукции: предпринимательские структуры – сельскохозяйственные предприятия, крестьянские (фермерские) хозяйства, а также хозяйства населения, которые не относятся к предпринимательским структурам. Разные хозяйственные формирования должны дополнять друг друга, и каждое из них должно иметь свое место в общей системе. Рациональность сочетания различных форм хозяйствования может быть достигнута при условии учета их потенциальных возможностей и способности к устойчивому функционированию в конкретных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: крестьянские (фермерские) хозяйства, экономический эффект, оптимальная форма хозяйствования, личные подсобные хозяйства,

Многообразие форм хозяйствующих субъектов на селе обусловлено особенностями отдельных отраслей и регионов страны социально-экономического, политического, демографического, природно-климатического характера, спецификой аграрного производства.

В РК субъектами малого предпринимательства являются юридические лица, которые существуют в следующих организационно-правовых формах: полное товарищество, командитное товарищество, товарищество с ограниченной ответственностью, товарищество с дополнительной ответственностью, производственный кооператив.

Предпринимательство в сельском хозяйстве представляет собой деятельность в сфере производства и реализации сырья и продукции в различных формах хозяйствования. Методологической основой экономической оценки предпринимательства являются наличие и учет социально-экономических и хозяйственно-правовых отношений субъектов предпринимательства: общественное разделение и специализация производства, размеры землепользования и производства, характер труда и комбинации

эффективного использования разных видов ресурсов (природных, трудовых, капитала, информационных и т.д.), размер прибыли и предпринимательского дохода и др. В настоящее время в многоукладной экономике сельского хозяйства Казахстана официально сформированы три основные группы производителей сельскохозяйственной продукции: предпринимательские структуры - сельскохозяйственные предприятия, крестьянские (фермерские) хозяйства, а также хозяйства населения, которые не относятся к предпринимательским структурам. По данным Комитета по статистике министерства национальной экономики РК, общий объем валовой продукции сельского хозяйства в 2013 году по сравнению со средними показателями 2001-2005 годов вырос в 3,8 раза, 2006-2010 годами – в 1,9 раза и составил 2386,1 млрд. тенге. В структуре объема валового производства доля сельскохозяйственных предприятий составляет 30,8%, крестьянских или фермерских хозяйств – 24,0%, хозяйств населения – 45,2%. Их соотношение значительно различается по отраслям. Так, удельный вес сельскохозяйственных предприятий при производстве продукции растениеводства достиг 33,8%, животноводческой продукции – лишь 11,2%. В производстве животноводческой продукции доля хозяйств населения составляет 74,9%. Существующие разные предпринимательские структуры показывают различную эффективность производства, которая зависит от многих факторов, в том числе от условий регионов, видов отраслей и производимой продукции, размеров предприятий и применяемого механизма хозяйствования. Так, в 2013 году более 71% валовой продукции страны произведено в южном и северном регионах, где числятся 76,7% сельскохозяйственных предприятий и 82,6% - крестьянских или фермерских хозяйств [1].

Разные хозяйственные формирования должны дополнять друг друга, и каждое из них должно иметь свое место в общей системе. Рациональность сочетания различных форм хозяйствования может быть достигнута при условии учета их потенциальных возможностей и способности к устойчивому функционированию в конкретных условиях хозяйствования.

Понятие «организационно-правовая форма хозяйствующего субъекта» используется тогда, когда при рассмотрении формы хозяйствующего субъекта учитывается его правовой статус [3].

Фермерство можно считать одной из форм предпринимательства, в рамках которой происходит соединение процессов труда и присвоения результатов трудовой деятельности, что стимулирует повышение эффективности сельскохозяйственного производства. Собственность на средства производства обеспечивает фермеру хозяйственную самостоятельность. В лице фермера происходит синтез функций работника, собственника, организатора процесса производства. В силу того, что размеры фермерского хозяйства невелики, фермер способен самостоятельно осуществлять управление производственной деятельностью.

К числу преимуществ фермерских хозяйств в сравнении с крупными предприятиями относят легкость вхождения и ухода с рынка; гибкость и способность быстро перестраиваться в своей хозяйственной деятельности, адаптироваться к меняющейся рыночной конъюнктуре; наличие мотивации к высокопроизводительному труду.

В фермерстве заложен определенный трудовой и предпринимательский потенциал. Но экономическая самостоятельность и независимость фермерских хозяйств должна сочетаться с поддержкой их государством. Оценивая роль фермерского сектора экономики в развитии АПК страны, следует отметить, что при условии проведения продуманной государственной политики поддержки фермерства хозяйства этого типа способны добиться высоких результатов в своей производственной деятельности [3].

В последние годы заметное развитие получили личные хозяйства крестьян, обеспечивающие их необходимой продукцией (мясо, молоко, картофель, овощи, фрукты, ягоды), дающие возможность получения дополнительного дохода за счет реализации

продукции на рынке. Хозяйства населения характеризуются тем, что члены семьи являются собственниками имущества и работниками. Наличие личных хозяйств населения обеспечивает семье более полное удовлетворение ее материальных и социальных потребностей, и прежде всего - удовлетворение потребностей в продуктах питания. Следует заметить также, что личные хозяйства крестьян обладают рядом преимуществ перед крупными хозяйствами. Хозяйства сферы мелкого сельскохозяйственного производства обладают высокой жизнеспособностью. Это является их преимуществом. Крупные сельскохозяйственные предприятия в сравнении с мелкими хозяйствами в гораздо большей степени подвержены влиянию внешней и внутренней среды, что делает их менее устойчивыми.

Устойчивость хозяйств населения объясняется, прежде всего, жизненным укладом крестьян, совпадением или близостью территории, на которой ведется хозяйство, и места, где живут работники. Это позволяет минимизировать издержки. Еще одним преимуществом личных подсобных хозяйств является выполнение функций управления, снабжения, сбыта небольшим количеством людей. Кроме того, личные хозяйства населения, в отличие от крупных предприятий, характеризуются незначительным воздействием на них денежного кругооборота. Мелким хозяйствам для осуществления кругооборота ресурсов требуется значительно меньшее количество денежных средств, чем крупным предприятиям, и источником их получения является преимущественно основной доход семьи. Кроме того, следует отметить, что возможность получения личными хозяйствами наличных денег за реализованную продукцию выше, так как они устанавливают прямые связи с потребителями [4].

В личных подсобных хозяйствах, как правило, лучше используется, обрабатывается земля. В хозяйствах этого типа разумно используют органические и минеральные удобрения.

Специализируются домашние хозяйства населения, в основном, на выращивании овощей, фруктов, картофеля.

Но следует отметить следующие проблемы, сдерживающие развитие личных подсобных хозяйств населения:

- Низкая товарность продукции личных подсобных хозяйств. Эта проблема возникает в связи с отсутствием у этих хозяйств своих каналов сбыта продукции.
- Низкая обеспеченность хозяйств населения основными производственными фондами.
- Низкая обеспеченность кормами, земельными угодьями, что мешает росту производства.
- Высокие трудозатраты в хозяйствах этого типа [5].

Решение перечисленных проблем, стимулирование развития хозяйств населения возможно при оказании помощи этим хозяйствам на государственном уровне, на уровне района или крупного хозяйства. При этом возможно решение следующих задач:

1. Повышение товарности хозяйств населения посредством создания для них каналов сбыта. Возможно, например, создание закупочно-сбытовых кооперативов на районном уровне или на уровне крупного хозяйства.

2. Сокращение трудозатрат в хозяйствах населения путем обеспечения их сельскохозяйственной техникой. Возможно налаживание выпуска малогабаритной техники или организация пунктов аренды средств малой механизации.

3. Улучшение обеспечения хозяйств населения кормами, например, путем выделения им в аренду естественных сенокосных угодий, организации розничной торговли комбикормами и другими концентратами.

4. Оказание помощи при строительстве производственных построек путем кредитования хозяйств населения на льготных условиях.

Личные хозяйства, таким образом, создают сферу вторичной занятости трудоспособного населения и, кроме того, являются привлекательными для пенсионеров, инвалидов.

Домашние хозяйства населения выполняют, прежде всего, функцию продовольственного обеспечения владельца и его семьи. Кроме того, домашние хозяйства населения являются дополнительным источником семейного дохода, поскольку уменьшаются расходы семьи на покупку продовольственных товаров.

Но необходимо заметить, что в течение нескольких последних лет для определенной части населения личные хозяйства из дополнительного превратились в основной источник дохода. Товарность хозяйств населения увеличивается. Исследования указывают на то, что в условиях безработицы население видит в ведении личного хозяйства способ обеспечения своей занятости.

Крестьянское подворье, являясь организационной формой личного хозяйства, функционирует на основе частой собственности на землю, тогда как фермерские хозяйства функционируют как на основе частной собственности на землю, так и на условиях аренды.

Крестьянское подворье отличается от фермерского хозяйства и тем, что его можно отнести к числу универсальных хозяйств, занимающихся как растениеводством, так и животноводством, тогда как фермерские хозяйства являются преимущественно специализированными хозяйствами [6, 7].

Сильной стороной хозяйственных товариществ и обществ является то, что эти формы хозяйствования базируются на объединении разрозненных капиталов в рамках одной хозяйственной единицы.

Но в хозяйственных товариществах и обществах существует проблема отчуждения собственности от работников. Отделение собственности от труда ограничивает применение этих форм хозяйствования на селе. Повышение производительности аграрного труда требует соединения работника со средствами производства и результатами своего труда. Этому требованию в большей степени соответствует кооперативная форма хозяйствования.

В условиях повышения эффективности аграрной сферы экономики сельскохозяйственная кооперация становится одним из приоритетных направлений. Процесс аграрной кооперации в республике не получил должного развития. Так на сегодняшний день доля крестьянских и фермерских хозяйств, являющихся членами кооперативов в Казахстане, составляет 1,33 %, тогда как в развитых странах Запада этот показатель превышает 140 % (США – 100%, Франция – 100%, Испания – 120%).

Следует также отметить, что кооперация является средством эффективной мотивации к труду. Члены кооператива участвуют в едином производственном процессе, что способствует росту мотивации труда и повышает экономическую эффективность их деятельности. Экономическая выгода достигается путем распределения прибыли пропорционально участию в хозяйственной деятельности предприятия.

В сельскохозяйственных производственных кооперативах сочетаются личные и коллективные интересы, частная собственность и коллективное ее использование. Положительной стороной предприятий рассматриваемой формы является отсутствие отчуждения средств производства от работников. Перечисленные принципы делают производственные кооперативы привлекательными для товаропроизводителей, более предпочтительными по сравнению с акционерными предприятиями [8].

Министерством сельского хозяйства РК путем анализа были выявлены основные барьеры, сдерживающие процесс кооперации:

- отсутствие возможности распределения прибыли в сельскохозяйственных кооперативах, созданных в форме некоммерческих организаций;
- избыточное нормативно-правовое регулирование (5 законов);

- отсутствие мер господдержки в виде специального налогового режима и льготного кредитования для сельских потребительских кооперативов водопользователей и сельскохозяйственных товариществ;
  - непрозрачность деятельности кооперативов,
  - излишнее правовое регулирование внутренних процедур;
  - невозможность участия юридических лиц в производственных кооперативах т.д.
- На сегодняшний день аграрные кооперативы регулировались пятью законами: «О потребительском кооперативе», «О производственном кооперативе», «О сельской потребительской кооперации», «О сельскохозяйственных товариществах и их ассоциациях (союзах)», «О сельском потребительском кооперативе водопользователей». Министерство сельского хозяйства РК предлагает принять один закон «О сельскохозяйственной кооперации», предусматривающий создание сельскохозяйственных кооперативов в организационно-правовой форме производственного кооператива. Так, согласно новому закону, «сельскохозяйственный кооператив будет представлять собой юридическое лицо, созданное на основе добровольного объединения физических и (или) юридических лиц для удовлетворения потребностей его участников» [8].

Основными принципами сельскохозяйственных кооперативов будут являться: добровольность участия в кооперативе и возможности вступления в кооператив, взаимопомощь и обеспечение экономической выгоды для участников кооператива, демократичное управление, основанное на равноправии участников кооператива, реализации кооперативом товаров, работ и услуг по себестоимости своим участникам, прозрачности деятельности кооператива для его участников и т.д.. В новом законе о кооперации ввиду участия в сельскохозяйственном кооперативе юридических лиц предлагается отмена личного трудового участия для участников сельскохозяйственного кооператива и последствий вытекающих из этой нормы. В целях укрепления хозяйственных отношений и надлежащего ведения дел, состава имущества предполагается введение обязательности проведения ежегодного внутреннего аудита для сельскохозяйственных кооперативов. Данная норма направлена на повышение прозрачности деятельности кооперативов для своих участников, повышения доверия сельскохозяйственных товаропроизводителей к создаваемым кооперативам [8].

За рубежом количество сельскохозяйственных предприятий, имеющих форму акционерных обществ, крайне незначительно. Предпочтение отдается производственным кооперативам, как форме хозяйствования, так как акционирование сельскохозяйственных предприятий приводит к отрыву работников от собственности на средства производства.

Производственные кооперативы функционируют на основе самоуправления трудового коллектива. Работники кооператива способны самостоятельно анализировать хозяйственную ситуацию на предприятии и выработать правильные решения. По новому закону в производственных кооперативах заложены принципы демократичного управления, основанного на равноправии участников кооператива: один участник - один голос, реализации кооперативом товаров, работ и услуг по себестоимости своим участникам, прозрачности деятельности кооператива для его участников. Так как сельскохозяйственный кооператив будет являться коммерческой организацией, то соответственно прибыль кооператива будет распределяться между его участниками пропорционально их доле в уставном капитале или участию в хозяйственной деятельности кооператива [8].

Предприятия, основанные на государственной собственности, получают госзаказ на поставку продукции, но хозяйственная деятельность на государственных предприятиях организуется и осуществляется предприятиями самостоятельно. Органы управления осуществляют контроль за использованием на предприятии финансовых и материальных ресурсов. Государственным предприятиям, как показывает практика, проще проти-

востоять неблагоприятной экономической конъюнктуре, вызванной экономическим кризисом.

Важно отметить, что ни одна из форм хозяйствования не показала себя абсолютно устойчивой в условиях экономического кризиса. Каждая форма имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Ни одна из форм хозяйствования не может быть признана универсальной, обеспечивающей высокий экономический эффект при любых условиях.

Таким образом, выбор оптимальной формы хозяйствования для конкретного вида сельскохозяйственной деятельности, в наибольшей степени соответствующей условиям функционирования предприятия, является крайне важным для успешной работы хозяйства. Решение этой актуальной задачи требует глубокого исследования особенностей организации и функционирования хозяйств разных типов. А рациональное сочетание различных форм хозяйствования несомненно повысит эффективность аграрной сферы экономики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Национальные статистические Агентство РК. Ежегодные отчеты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kazstat.kz>
- 2 Сундетов Ж.С. Организационно-экономические основы формирования и развития многоукладной экономики на селе. – Алматы, 1995. - Деп.КазГосИНТИ. 6 февраля.
- 3 Чайнов А.В. Избранные труды. - М.: "Колос", 1993. – С. 591.
- 4 Вареникова С.П. Организационно-правовые формы крестьянских хозяйств в Республике Казахстан. // Право и государство. - Алматы: КазГЮУ. – 1998. - №2.
- 5 Аяганов К.Т. Крестьянские хозяйства Казахстана. - Алматы, 1998. - С. 175.
- 6 Сундетов Ж.С. Организация и экономика крестьянских хозяйств. / Учебное пособие. – Акмола, 1995. – С. 60.
- 7 Сундетов Ж.С. Рекомендации по организации сельскохозяйственной кооперации. - Астана, 2009. – 41 с.
- 8 Проект закона РК «О сельскохозяйственной кооперации».

ТҮЙІН

Қазіргі уақытта Қазақстанның көптаралты ауыл шаруашылық экономикасында ресми түрде ауылшаруашылық өнімін өндірушілерден үш негізгі топ құрылған: ауылшаруашылық кәсіпорындар, шаруа (фермерлік) қожалықтары және кәсіпкерлік құрылымдарға жатпайтын халықтың қожалықтары. Әртүрлі шаруашылық құрылымдар бір-бірін толықтыра отырып, сонымен бірге жалпы жүйеде әрбірінің өз орны бөлек болуы керек. Шаруа жүргізудің түрлі нысандары үйлесімді қатынасуын потенциалдық мүмкіншіліктерді және нақты жұмыс жүргізу жағдайларында тұрақты әрекет етудің мүмкіндігін есепке ала отырып қол жеткізуге болады.

RESUME

At present in the poly-structural economy of agriculture of Kazakhstan there have been formed the following groups of the agricultural production: business structures – agricultural enterprises, farms and also the population farms not referring to business structures. Different economic formations must supplement each other, and each of them must have its own place in the general system. Rational combination of different forms of economy may be achieved taking into account their potential possibilities and capabilities on sustainable functioning in concrete conditions of economy.

Аннотация

В статье рассматривается ряд важных государственных мероприятий, направленных на развитие города Астаны, которые объективно отражают экономический и инвестиционный потенциал Астаны как самого масштабного проекта с привлечением отечественных и зарубежных инвестиций и их реализацию в годы независимости.

Ключевые слова: независимость, экономика, инвестиция, стратегия, логистика, агломерация, специальная экономическая зона «Астана – новый город».

Г.Д. Байжанова

Институт истории государства
КН МОН РК, канд. экон. наук

Астана – центр инвестиционных проектов

Концепция вхождения столицы в рейтинг 10-ти лучших городов мира к 2050 году утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 декабря 2014 года №1394, сопряжена с высоким уровнем конкуренции со стороны действующих лидеров и других развивающихся мегаполисов. Рост производительности труда за счет автоматизации процессов создания материальных благ, концентрация трудовых и финансовых ресурсов ввиду усиления процессов урбанизации, развитие новых видов деятельности и изменение структуры мировой экономики являются ключевыми факторами, которые определяют направления и приоритеты перспективного развития современных городов. Основные направления соответствуют принципам Стратегии "Казахстан – 2050", а также новой экономической политики Казахстана "Нұрлы жол".

Долгосрочными приоритетами вхождения Казахстана в число 30 самых развитых стран мира предусматривается развитие столицы как центрального каркаса наукоемкой экономики путем внедрения информационных технологий, использования инноваций, а также реализации крупных инфраструктурных проектов в рамках Астанинской агломерации [1, 2].

Именно территориальное развитие страны по хабовому принципу с созданием городов, которые станут центрами притяжения в макрорегионах, должно сформировать единый рынок и стать одним из вариантов политики снижения региональных диспропорций. В этой

связи основные задачи развития столицы к 2050 году представляют собой привлечение новых идей и инвестиций, формирование имиджа делового, финансового и научно-образовательного центра всего Центральноазиатского региона.

1996-1997 годы независимости охарактеризовались выдвижением и реализацией двух долгосрочных проектов, это разработка Стратегии развития государства до 2030 года и перенос столицы. Снискав широкое одобрение народа Казахстана и высокие оценки международного сообщества, Стратегия «Казахстан-2030» сразу начала претворяться в жизнь. Одним из первых крупных шагов по пути практического воплощения идей Стратегии стал перенос столицы из г. Алматы в г. Акмолу (Астану).

Перенос столицы был продиктован целым рядом объективных обстоятельств геополитического, экономического, социально-демографического характера. И сегодня мы с уверенностью говорим, что этот шаг оказался стратегически верным. Следует отметить, что впервые это официально была озвучена Н.А.Назарбаевым еще в 1994 году, а его идея возникла в 1992 году после референдума на пост Президента страны.

В последующие 1995-1997 годы Президентом страны был издан ряд важнейших указов и распоряжений, направленных на развитие Акмолы: о столице, об учреждении Акмолинской специальной экономической зоны и внебюджетного фонда «Новая столица», об объявлении Акмолы столицей Республики Казахстан [2, 4].

С 1997 года объем привлеченных в Астану инвестиций достиг 475 миллиардов тенге. А ее внешнеторговый оборот с 1999 года составил два миллиарда долларов. В городе зарегистрировано 360 предприятий, 125 из них совместные. Для скорейшего формирования нового городского центра на левом берегу реки Ишим была создана специальная экономическая зона [3, 241].

Приложенные усилия и вложенные средства позволили создать прочный фундамент социально-экономической и общественно-политической стабильности становления города Астаны в качестве столицы Республики Казахстан. Архитектурный облик и широкие возможности реализации стали визитной карточкой столицы на международной арене. Предприятиями, организациями Астаны в августе 1999 года освоено 2562,3 млн. тенге инвестиций в капитальное строительство, а введено в действие основных фондов на сумму 536,4 млн. тенге [4, 15 л.].

Первый этап развития был успешно пройден, и теперь новые цели и задачи, стоящие перед городом, требуют создания новой концепции долгосрочного развития. Для этого используется имеющийся демографический потенциал и создание комфортных условий для проживания людей, не нанося при этом вреда окружающей среде.

Город расположен в самом центре страны и равноудален от крупнейших экономических регионов республики. Развитые промышленная и прилегающая аграрная инфраструктура, статус важнейшего транспортного узла, хорошая экологическая обстановка, сбалансированные природные условия, устойчивое снабжение, малонаселенность (в сравнении с перенаселенностью современных мегаполисов) – все это говорило не только в пользу выбора, но и в пользу перспективности развития [5, 355].

Новую столицу Казахстана строили всем миром. В строительстве Астаны принимали участие 71 город страны, 432 строительные компании, 135 заводов снабжали стройку строительными материалами. С местными фирмами новую столицу возводили турецкие, итальянские, французские, швейцарские компании. Ежегодно вступали в строй 60 средних и крупных объектов. Ускоренные темпы строительства и всенародная поддержка позволили построить в степях Казахстана современный модернизированный город с неповторимым обликом и стилем [6, 10 л.].

Начальной точкой новой индустриализации города Астаны станут стимулирование развития традиционных и основополагающих отраслей производства, в числе которых – машиностроение, производство продуктов питания, химическая промышленность, а также новейших, наукоемких отраслей, микроэлектроники, вычислительной техники,

биотехнологии и разработки программного обеспечения. Для содержания возрастающих потребностей и повышения надежности энергоснабжения и теплоснабжения города Астаны, а также для создания благоприятных условий в привлечении зарубежных инвестиций на развитие столицы ведется реализация проекта по строительству ТЭЦ-3. Общая стоимость составляет 193,7 млрд. тенге со сроком завершения в 2018 году [7, 57с.].

Создается эффективная производственно-обслуживающая модель экономики, в которой малый и средний бизнес не конкурирует с крупными компаниями, а занимает соответствующую рыночную нишу, тем самым общий процесс производства и оказания услуг формируется за счет гармоничного взаимодействия экономических субъектов разного уровня. Серьезная роль уделяется строительству и девелопменту. В настоящее время рынок недвижимости столицы является одним из лучших в Казахстане.

Анализ развития города Астаны показывает, что с 2008 года Астана играет особую роль в современном экономическом развитии Казахстана, на территории в 722 кв. км проживает лишь 4,8% населения республики, но здесь производится до 9,9% валового внутреннего продукта, формируется значительная часть доходов бюджета государства порядка 15% и около 9% всех инвестиций в основной капитал страны.

Объем валового регионального продукта города (ВРП) за 2013 год составил 3 484,8 млрд. тенге. Показатель ВРП на душу населения достиг по итогам 2013 года 28,8 тыс. долл. США (средний по РК – 13,6 тыс. долл. США) [1, 3].

На фоне рецессии и снижения общего уровня потребительского спроса в 2008-2009 годах наблюдался значительный спад экономики города. Вместе с тем, именно в этот период изыскиваются новые пути достижения роста экономики столицы. И результатом принятых мер уже с 2010 года в структуре ВРП стали преобладать услуги в финансовом секторе, логистике, здравоохранении и образовании, сфере коммунального и транспортного обслуживания, сервисные услуги, а также производство в реальном секторе экономики, что в принципе взаимосвязано с приоритетами развития столицы.

За 2008-2013 годы объем промышленного производства вырос в два раза со 109,6 млрд. тенге до 276,2 млрд. тенге. Необходимо отметить, что в период с 1997 по 2007 годы рост промышленного производства обеспечивался в основном предприятиями строительной индустрии, на их долю приходилось 40%, соответственно, снижение объемов строительных работ привело к сокращению выпуска в этой сфере и сопутствующих производств [1, 4].

Вместе с тем, привлечение инвесторов и реализация, востребованных рынком проектов на территории Индустриального парка позволила уже в 2009 году запустить первое крупное производственное предприятие "Локомотивосборочный завод". По Карте индустриализации введено 19 производств, еще 7 проектов будет запущено до конца 2015 года. Все проекты строятся за счет частных инвестиций с общим объемом более 400 млрд. тенге.

На сегодня на территории Индустриального парка реализуется 47 инвестиционных проектов с общим объемом инвестиций 166,7 млрд. тенге. Кроме того, в городе Астане большое внимание акцентировано на реализации проекта "Smart Astana", в основу которого приняты лучшая мировая практика и шесть основных характеристик "Умного города": умные - экономика, управление, жизнь, мобильность, люди, окружающая среда. В этом направлении совместно с привлеченными иностранными консультантами ведется работа по реализации проекта "Безопасный город", "СМАРТ – сити".

Столица является реальным центром инвестиций, объем капиталовложений в экономику за 2013 год составил 547,5 млрд. тенге, что в 1,3 раза выше уровня 2007 года [1, 3].

Источник: [1, 4]

Всего за период с 2008 года в экономику столицы было инвестировано 2956,5 млрд. тенге, в том числе государственных средств 1 299,9 млрд. тенге (44,0%). По объему привлеченных инвестиций Астана последние три года занимает 2-е место среди регионов после Атырауской области.

С 2008 года на жилищное строительство было направлено порядка 500 млрд. тенге инвестиций, введено 7,7 млн. кв. метров жилья на 73971 квартиры (из них 10210 – государством) [1, 4].

Астана является центром сервисной экономики, по объемам произведенных платных услуг в расчете на 1 жителя за 2013 год город занимает 1 место по стране – 833,9 тыс. тенге (в 2008 году – 404 тыс. тенге – 2-ое место). В структуре ВРП на долю выпуска услуг приходится более 60%, в данном весьма трудоемком секторе экономики работает до 77% занятого населения города.

Количество субъектов малого и среднего предпринимательства выросло с 2008 года в 2 раза и составило 60,0 тыс.ед., в этой сфере работает 40% от занятого жителя столицы, здесь создается ежегодно более 60% новых рабочих мест.

Сегодня предпринимательству предоставлена возможность участвовать во всех сферах жизнедеятельности города. В сравнении с регионами республики Астана занимает 1-е место по объему произведенной продукции в пересчете на каждого занятого в МСБ – 6,3 млн.тенге (среднее значение по республике – 3,1 млн. тенге).

Сфера торговли – одна из основных составляющих экономики города, ежегодно рост индекса физического объема товарооборота составляет порядка 15-20%, с 2007 года его объем увеличился в 3,4 раза и достиг 544 млрд. тенге по итогам 2013 года. Кредиты, выданные субъектам малого предпринимательства, выросли в 1,2 раза и за 2013 год составили 91,9 млрд. тенге, ставка вознаграждения по ним снизилась с 16,8% до 13,2%. Именно в крупном городе наиболее ярко выражается результат развития, наиболее концентрировано проявляются как основные достижения, так и проблемы, сдерживающие рост национальной экономики в целом.

Между тем PEST – анализ экономического потенциала города Астаны (оценка влияния различных аспектов макроэкономического характера) показал позитивные и негативные аспекты. Экономические позитивные аспекты – это наличие особого налогового и таможенного режима на территории СЭЗ «Астана – новый город», и, конечно же, растущий внутренний рынок. К негативным аспектам можем отнести высокий уровень зависимости внутреннего рынка от импортных товаров массового потребления, также дисбаланс спроса и предложения на рынке труда.

Астана сегодня уже стала столицей инвестиционных проектов. Благодаря активной государственной поддержке города, его имиджа столицы мирового уровня, частный

капитал устремился сюда. Сегодня почти 60% всех инвестиций, привлекаемых в экономику Астаны, представляют негосударственные инвестиции [8, 32 л.].

В соответствии с результатами SNW-анализа демографического потенциала города Астаны, который характеризует возможности воспроизводства населения и развития человека, по 4 позициям столица обладает высоким уровнем потенциала. В их числе динамика роста численности населения, высокие показатели рождаемости и низкие показатели смертности, в целом определяющие большую емкость демографического потенциала.

В сравнении с городами развитых стран средняя продолжительность жизни в г. Астане существенно ниже (разница составляет в среднем – 5 лет), что в данном аспекте является слабой стороной демографического потенциала столицы.

Еще одним определяющим моментом в скорости экономического роста становятся количество и качество территориального капитала. Концепция территориального капитала предполагает, что одинаковые инвестиции в разных регионах приведут к разным результатам, как на городском уровне, так и на уровне государства. Территориальный капитал влияет на конкурентоспособность города посредством привлечения инвестиций и квалифицированных работников.

С точки зрения потенциального инвестора территориальный капитал города Астаны включает в себя такие позиции. Как растущий рынок недвижимости, реализация программ благоустройства, расширение сети культурно-развлекательных и спортивно – досуговых объектов, отсутствие вредных производств, расширение сфер деятельности экономических субъектов, развивающийся рынок труда, наличие условий для инновационной деятельности, поддержка со стороны городских властей при реализации крупных проектов и организации малого бизнеса.

К 2020 году численность населения города Астаны достигнет около 1 миллиона человек, к 2030 году – 1,22 миллиона, а к 2050 году – в столице будет проживать свыше 2,1 миллион человек [1, 2 л.].

Нужно отметить, что с момента создания на территорию СЭЗ привлечено около \$12 млрд., из них \$2,8 млрд. было инвестировано государством в строительство инфраструктуры и социально культурных объектов, которые обеспечивают постоянные рабочие места более 900 человек. Также отметить наиболее крупные проекты: заводы по сборке локомотивов, по сборке и обслуживанию вертолетов марки ЕС-145, по выпуску железобетонных изделий, по производству «сэндвич»-панелей [9, 20].

Астана стала гордостью нового Казахстана, символом утверждения национальной идеи и объединения страны. Будущее Казахстана неразрывно связано с будущим Астаны, которая еще недавно воспринималась как «новая столица», а теперь является неотъемлемой частью нового образа Казахстана, страны, устремленной в XXI век.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 декабря 2014 года №1394 Об утверждении Концепции вхождения столицы в рейтинг 10-ти лучших городов мира до 2050 года. Номад, 2015. – С. 38.
- 2 Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1996-1997 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – С. 548.
- 3 Сааданбеков Ж. Нурсултан Назарбаев. Законы лидерства. Научно-популярное издание. - Астана, 2005. – С. 608.
- 4 Национальный архив Республики Казахстан. Ф.90. Социально-экономическое положение г.Астаны. Управление статистики г.Астаны. 1999 год. Оп.1. Д.21. Лл.38.

- 5 Выступление на 1 сессии Верховного Совета республики Казахстан тринадцатого созыва по вопросу о целесообразности переноса столицы страны. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2011. – С. 576.
- 6 Национальный архив Республики Казахстан. Ф.43. Переписка с Администрацией Президента Республики Казахстан. 1996 год. Оп.1, Д.29 Лл.7-10,14.
- 7 Программа развития города Астаны на 2011-2015годы. Приложение 1 к решению маслихата города Астаны от 29 декабря 2010 г. №421/51-IV. - Астана, 2010. – С. 141.
- 8 Национальный архив Республики Казахстан Ф.90. М:городские административные и институциональные аспекты. ТОО «Корпорация развития столицы». Оп.1, Д.11 Лл.27-33.
- 9 Казахстан: Специальные экономические зоны. Министерство индустрии и новых технологий РК. АО «Национальное агентство по экспорту и инвестиции «KAZNEX INVEST». - Астана, 2011. – С. 45.

ТҮЙІН

Мақалада тәуелсіздік жылдарында жана идеялармен, инновациялық жобалармен әлемге танылған Астана қаласының дамуы мен өсіп-өркендеуіне қатысты экономикалық мәселелер қозғалады, сонымен қатар Астананың инвестициялық әлеуеті жан-жақты көрсетіледі.

RESUME

The article reveals the issues, concerning the development of Astana city, which received an international stardom, as a place of attraction of new ideas, courageous innovations and projects and the city investment potential.

УДК 331.5:005.584(045)

Н.Н. Мелешенко

Казакский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, канд. экон. наук, доцент

Е.П. Задворнева

Казакский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, магистр экономики

Качественное прогнозирование востребованных на рынке труда компетенций**Аннотация**

Постоянный мониторинг состояния рынка труда и уровня подготовки трудовых ресурсов позволяет своевременно оценивать меняющуюся ситуацию. Для прогнозирования потребности экономики в квалифицированных кадрах все больше используются ведомственные данные министерств труда и образования, данные опросов населения и работодателей, оценки потоков на рынке труда и через образовательную систему. Повышение роли качественного прогнозирования выражается прогнозированием востребованных на рынке труда компетенций. Построение подобных прогнозов возможно на основе опросов работодателей.

Ключевые слова: трудовой рынок, мониторинг, профессиональные компетенции, обследование занятости.

Мониторинг на постоянной основе состояния рынка труда и уровня подготовки трудовых ресурсов позволяет своевременно оценивать меняющуюся ситуацию на трудовом рынке. Данные, характеризующие эти явления, выступают как исходные для составления прогнозов потребности экономики в кадрах, что требует высокого уровня организации национальной статистики. Кроме использования сложившихся в большинстве стран итогов переписей населения, обследований занятости, поступающих из национальных статистических комитетов, для прогнозирования потребности экономики в квалифицированных кадрах все больше используются ведомственные данные министерств труда и образования, данные опросов населения и работодателей, оценки потоков на рынке труда и через образовательную систему.

Целью проведения опросов работодателей, экспертов, а также кадровых агентств (агентств занятости и трудоустройства, бюро по трудоустройству, рекрутинговых агентств, агентств по подбору персонала) является определение вектора и интенсивности движения трудовых ресурсов на предприятиях и организациях. Проведение опросов позволяет выявить запланированные работодателями изменения в количестве занятых лиц

на предприятии, причины изменений и профессии, в которых требуется дополнительное количество работников или их сокращение.

Невзирая на то, что определение текущей и перспективной потребности в профессиональных кадрах осуществляется с использованием методов количественного прогнозирования на основе разработанных макроэкономических моделей, опросы работодателей позволяют дополнить и детализировать получаемые в результате расчетов агрегированные данные. Кроме того, в последнее время все более активно используются методы качественного прогнозирования [1, 2]. Главным образом, переход к качественному прогнозированию знаменуется прогнозированием востребованных на рынке труда компетенций. Построение подобных прогнозов также стало возможным путем опросов работодателей.

В целом, опросы работодателей служат для достижения следующих целей:

- получение детализированной информации о параметрах рынка труда, отсутствующих в регулярных статистических формах;
- определение профессий, востребованных на рынке труда;
- выявление востребованных компетенций;
- получение информации о вакансиях для оперативного подбора специалистов для работодателя;
- подготовка необходимой информации для услуг по карьерным консультациям и профессиональной ориентации; организации курсов профессиональной подготовки, переподготовки и повышения профессиональной квалификации ищущих работу и безработных в соответствии с требованиями работодателей на профессионалов определенных профессий в отраслях экономики.

Например, авторами в течение ряда лет апробирована Анкета работодателя, которая выдается обучающимся и заполняется представителями предприятия-базы практики.

Уважаемый работодатель!

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина проводит опрос руководителей предприятий (организаций, учреждений), структурных подразделений с целью повышения уровня профессиональной подготовки выпускников КазАТУ по специальности «Экономика».

Будем Вам признательны, если Вы ответите на вопросы нашей анкеты.

1. Что Вы цените в молодых специалистах? (Отметьте те пункты, которые вы цените в молодых специалистах).
2. Вас не устраивают слабые стороны в подготовке специалистов: (Отметьте те пункты, которые на Ваш взгляд являются слабыми сторонами молодых специалистов).
3. Дайте оценку уровню профессиональной подготовки, работающих у Вас выпускников специальности «Экономика» КазАТУ им. С. Сейфуллина:
4. Ваши особые требования к выпускникам специальности «Экономика» при приеме на работу:
5. Укажите дисциплины, изучение которых необходимо выпускникам специальности «Экономика» для выполнения функциональных обязанностей:
6. Сформулируйте Ваше предложение по улучшению подготовки специалистов (элементы подготовки, которые необходимо усилить):

Благодарим за сотрудничество!

Предприятие _____

Руководитель _____ М.П.
(Фамилия И.О.) (подпись)

Престижность будущей профессии определяется приоритетами экономического развития республики в условиях глобализации. Предсказать научными методами какие

именно профессии будут востребованы в будущем достаточно сложно, так как это выбор будущего времени (5-10 лет). В рыночной экономике любой выбор сопряжен с риском. Поэтому правильнее вести речь о достойной и хорошо оплачиваемой работе, которую молодой человек в состоянии осилить в соответствии со своими возможностями к труду.

Сегодня стало очевидным, что в отдельных сферах мы держимся на старых специалистах, и это становится все более заметно. Возникает задача обеспечения экономики трудовыми ресурсами. Меняется и сама структура специальностей. В сегодняшней системе образования приоритет отдается развитию личности, а это означает, что на рынке труда должны быть рабочие места для этих личностей.

В перспективе мы можем столкнуться с отсутствием квалифицированных рабочих кадров, поскольку люди, получившие высшее образование, вряд ли захотят стать рабочими. Расширение системы образования во имя снижения молодежной безработицы - шаткий мотив с точки зрения перспектив развития страны. Необходима взвешенная политика по реализации государственных приоритетов в этой области. Так как очевидно, что только правильно расставленные приоритеты государственной политики в экономике могут и должны определять престижность той или иной профессии.

Рынок может диктовать, что необходимо сократить людей определенных профессий, но власть и бизнес при этом должны объединенно побеспокоиться, где эти люди будут работать. В противном случае - рост безработицы, потеря темпов экономического роста, социальная напряженность. Если говорить действительно о специалистах, а не о выпускниках различных «академий» и «университетов», то государственное регулирование в трансформируемой экономике должно быть нацелено на создание условий для всех, кто хочет состояться как высококомпетентный профессионал.

Государство обязано заниматься регулированием рынка труда, иначе в республике невозможно будет осуществить ни один важный проект. В данное время профессиональная мотивация у молодежи размыта. Многие поступающие в вузы думают о престиже, отсрочке от армии, определенном времяпрепровождении, но не о получаемой специальности. Потому что знают - работу потом все равно придется искать, и неизвестно еще, чем придется заниматься. Сегодня у нас бросающееся в глаза перепроизводство специалистов с высшим образованием. Необходимо реанимировать систему профессионально-технических учебных заведений.

Очевидно, что многие профессии, востребованные сегодня, скорее всего, престижными и останутся. Финансовая сфера, например, вполне обеспечена квалифицированными кадрами и имеет возможности развивать свой кадровый потенциал и дальше. Вопрос возникает о том, как готовить на должном уровне специалистов в других, не менее важных областях? Например, подготовить современного инженера, конструктора - гораздо сложнее. Потенциал для повышения престижа этих профессий в экономике имеется.

Потребность в профессиях на столько лет вперед вообще очень сложно оценить. Они появляются, исчезают, трансформируются. Предположения о престижности и востребованности определенных профессий зависят опять же от приоритетов социально-экономического развития и роли научно-технического прогресса в нем. Количественные расчеты должны быть основаны на детальной и достоверной статистике, а в этой области есть проблемы. В советское время, например, специально с подобными целями раз в 4-5 лет проводились так называемые профессиональные переписи.

В настоящее время имеет место быть скрытая безработица. Существует заметная структурная безработица: вакансии в одном городе, а в другом работы нет (теневые структуры, зарплаты в конвертах). В такой ситуации оценка должна быть осторожной. Для нормального развития страны нужно, чтобы была не только добывающая, но и обрабатывающая промышленность. Если развернуться в этом направлении, то сразу возрастет престиж соответствующих специальностей.

Имеется еще очень важная проблема территориальной, отраслевой, профессиональной, квалификационной и в конечном счете социальной мобильности, которая упирается в жилищный рынок и низкие доходы. Всем известно, что европейский или американский специалист, переезжая в поисках престижной и высокооплачиваемой работы, не имеет при этом проблем с жильем. У нас люди по-прежнему сильно привязаны к своим городам. Следующее — банковская сфера, страхование, право, на эти профессии можно продолжать ставить с достаточной долей уверенности.

Государство, чтобы преодолеть структурную асимметрию существующего рынка труда, должно увеличить реальные доходы населения, повысить эффективность институтов рынка труда, создавать условия для ведения малого бизнеса. Превратить процесс уплаты налогов в четко формализованную, прозрачную процедуру. Необходима также четкая миграционная политика. И наконец, вплотную заняться согласованием профессионально-квалификационной структуры занятости и динамики производства.

На основе опросов мнений специалистов, анализа мировых тенденций и учета сложившейся ситуации предполагаемый перечень профессий, которым сегодня стоит учиться, чтобы быть востребованным специалистом в недалеком будущем, - следующий:

IT-специалист по искусственному интеллекту, веб-дизайну, разработке компьютерных программ и игрушек;

специалисты бизнес-информатики, биотехнологии, биоинформатики;

инженер новых технологий;

дизайнер в области живописи, реставрации, архитектуры, фотографии и моделирования;

антикризисный управляющий;

специалист по налогообложению, маркетолог;

корпоративный юрист, юрист по вопросам интеллектуальной собственности;

специалист по топливным источникам энергии;

гостиничный менеджер;

инженер беспроводной связи;

судебный аудитор;

аналитик - «hunter information»;

няня, домашняя сиделка, домашняя работница [1].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Коровкин А.Г. Главное - хороший вуз. <http://www.kommersant.ru/doc/2293376>
- 2 Коровкин А.Г. Динамика занятости и рынка труда: вопросы макроэкономического анализа и прогнозирования. – Москва: МАКС Пресс, 2001. - 206 с.

ТҮЙІН

Еңбек нарығының жағдайы мен еңбек ресурстарының дайындық деңгейіне тұрақты мониторинг жасау өзгермелі жағдайларды уақытында бағалауға мүмкіндік береді. Экономикадағы білікті кадрлардың қажеттілігін болжау үшін ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, ҚР Білім және ғылым министрліктері бөлімдерінің мәліметтері, жұмыс берушілер мен тұрғылықты халық сауалнамаларының мәліметтері, білім жүйесі арқылы және еңбек нарығындағы ағынды бағалау көбірек қолданылады. Сапалы болжамдау рөлін жоғарылату еңбек нарығындағы талап етілген компетенциялардың болжамымен сипатталады. Сәйкес болжамдарды құру жұмыс берушілердің сауалнамалары негізінде мүмкін болып келеді.

RESUME

Continuous monitoring of the condition of the labor market and the level of preparation of manpower allows to assess timely the changing situation. For forecasting the need of economy for qualified personnel more and more departmental data of the Ministries of Labour and Education, data of public opinion polls and employers, assessment of streams in the labor market and through educational system are used. Increase of a role of high-quality forecasting is expressed by forecasting the competences demanded in the labor market. Creation of similar forecasts is possible on the basis of employer opinion polls.

Аннотация

Мақала Орталық Қазақстан экономикалық ауданының экономикалық – демографиялық жағдайына арналған. Авторлар бірнеше жылдар бойындағы деректерге сүйене отырып SWOT талдау жасайды.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, инвестиция, өнеркәсіп, туу коэффициенті.

Г.Т. Оспан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, магистрант

З.Т. Ауезова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, геогр. ғыл. канд., доцент

Орталық Қазақстанның экономикалық жағдайы және экономикалық даму бағыттары

Орталық Қазақстан облысы Қазақстан Республикасының негізгі индустриялық аймағы болып табылады. Мұнда түсті және қара металлургияның, көлік құрастыру, азық-түлік, жеңіл және ағаш өңдеу өнеркәсіптері, құрылыс және энергетиканың ірі өнеркәсіптері шоғырланған. Қарағанды облысы пайдалы қазбаларды өндіруде маңызды рөл атқарады, себебі осы аймақта темір-марганец, баритті-полиметтал, мыс, сирек кездесетін металлдар және де көмірдің қоры бар. Аймақта өндірілетін пайдалы қазбалар қорының құндылығы 1162 млрд. долларды құрайды. 2009 жылдан 2014 жылдар аралығында Қарағанды облысы өндірісінің көлемі 517,3 млрд. теңгеден 808,9 млрд. теңгеге ұлғайған. Осы аймақтағы негізгі өнеркәсіптер «Жайрем кен байыту комбинат», «Қазмарганец», «Қазхром», «Өркен», «Өркен-Атасу» болып табылады.

Бұл күндері Жәйрем полиметалл кен орнының «Қиыр Батыс» учаскесі ашық әдіспен жұмыс істейді. Алынған кеннің 1500 мың тоннасы Кентау байыту фабрикасында өңделіп, қорғасын концентраты Шымкент қорғасын зауытына жіберіледі.

Қарағанды облысы мыс қоры мен оны өндіру бойынша республикада алдыңғы орынға ие. Облыста әртүрлі геологиялық типтегі мыстың шамамен 30 кен орны бар. Мыстың негізгі өнеркәсіптік қоры Жезқазған және Балқаш маңындағы кен аудандарында орналасқан. Облыста мыс кенін игеру және өндірумен «Қазақмыс корпорациясы» ЖШС айналысады.

Қазіргі уақытта облыста қорғасын-мырыш кенін өндіруді тек Ақжал кен орнында «Nova Trading & Commerce AG» фирмасы жүргізуде (еншілес кәсіпорын - «Nova цинк» ЖШС ОК).

Ал алтынның қоры бойынша облыс республикада 5 орында. 2013 жылы облыста 4519 кг алтын өндірілген.

Тұрғындарының саны 1 346 566 адамды құрайды. Тығыздығы бойынша 1 шаршы км-ге 3,3 адам. Облыс тұрғындарының 86%-ы қалаларда тұрады. Бұл дегеніміз аудан агломерацияланған. Соған байланысты көптеген экономикалық-әлеуметтік мәселелер туындайды. Яғни аудан халқының өмірінде қала рөлі жоғары.

Халықтың әлеуметтік жағдайы тау-кен және өндіруші өнеркәсіптерге байланысты. Аудандағы өнеркәсіптік өндірістің 82,1% базалық салаларға тиесілі. Мысалы:

- тау-кен металлургиялық кешен (түсті және қара, сирек және бағалы металлдар кендерін өндіру, сонымен қатар түсті және қара металлургия және металл өңдеу) – 71,74%;
- көмір өнеркәсібі – 4,44%;
- машина жасау бойынша – 2,24%;
- химия және фармацевтикалық өнеркәсіп – 2,31%;
- құрылыс материалдары өндірісі – 1,46%.

Сонымен қатар, Орталық Қазақстан ауданындағы өнеркәсіптерде бірқатар мәселелер бар. Олар мыналар болып табылады:

- ескірген технология;
- негізгі өндіріс қорлардың баяу жаңаруы;
- ірі корпорациялардың өнеркәсіптерге инновацияларды енгізуге деген құлшыныстарының болмауы;

Аудандағы ауыл шаруашылығының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететіндей және сыртқы нарыққа таза экологиялық өнім шығаратындай мүмкіншілігі бар [1, 96].

Орталық Қазақстан экономикалық ауданындағы тағы бір мәселе, ауданда суару жүйесінің техникасының ескіргендігіне байланысты жыртылған жерлерді дұрыс пайдалана алмай отыр, соған байланысты ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімі азаюда. Аудандағы ауыл шаруашылығы техникаларының 86%-ы ескірген, соған байланысты еңбек өнімділігі төмендеуде, өнімнің өзіндік құны көтерілуде, сондықтан бәсекеге қабілеттілік төмендеуде.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аймақтық даму стратегиясына байланысты Орталық Қазақстан ауданында дамуы және маңызы бойынша жетекші қалалар анықталды.

Жетекші қалаларды екі түрлі дәрежеге бөлеміз:

- 1) Ұлттық дәрежедегілер: Қарағанды, Теміртау қалалары;
- 2) Аймақтық дәрежедегілер: Балқаш, Жезқазған, Сатпаев қалалары.

Қарағанды, Теміртау, Жезқазған, Балқаш қалаларының жетекші қалаларға ену себептері:

- экономикалық жағынан үлкен қалалар және басқару орталықтары;
- көліктер торабында және ішкі-сыртқы транспорттық дәлізде орналасқан.

Жалпы ауданның бәсекеге қабілеттілігі рейтингіне көз жүгіртетін болсақ, республика бойынша мынадай нәтижелерді көруге болады:

- халықты әлеуметтік қорғаудан – 1-орын;
- индустриалды-инновация саласында – 1-орын;
- білім беру сапасы – 2-орын;
- шағын кәсіпкерлікті дамыту бойынша – 5-орын;
- мәдениет және қоғамдық қауіпсіздік бойынша – 6-орын;
- ауылшаруашылығы бойынша – 7-орын;
- денсаулық сақтау бойынша – 11-орын;
- туризм және қоршаған ортаны қорғау саласы бойынша – 11-орын;
- тұрғын үй саласын дамыту – 13-орын.

Өңір дамуының әлеуметтік-экономикалық нәтижелерінің кешенді сипаты негізгі мәселелерді, тәуекелдікті, тежеу факторларын, бәсекелестік артықшылықтары мен мүмкіншіліктерін анықтаған басымдылықты SWOT-талдаулығымен анықталады.

Орталық Қазақстанға SWOT-талдау

А басымдылығы	А әлсіз жақтары
1	2
<ol style="list-style-type: none"> 1. Химия, фармацевтика саласында, машина жасау, металл өңдеу саласындағы экономикалық әлеует бар. 2. Тау-кен өнеркәсібі дамуы үшін минералдық шикізат қоры негіз бола алады. 3. Аудандағы кездесетін ландшафттың түрлі болуы, соған байланысты туристік нысандардың болуы; Ұлытау таулары, Қарқаралы таулы-орманы, Балқаш көлі. 4. Орналасуына байланысты транзитті әлеуеті. 5. Қалада және ауылдық аймақтарда мектепке дейінгі балаларды балабақшамен қамтамасыз ету. 6. Жұмыссыздықтың деңгейінің төмендеп жатқаны. 7. Ауданда жан басына шаққанда астықпен, етпен, картоппен қамтамасыз ету жеткілікті деңгейде. 8. Шағын және орта бизнестің дамуы үшін инновациялық әлеуетті кешен элементтерінің болуы. 9. Құрылыс саласын жетілдіру үшін шикізат қорларының бар болуы. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Өнеркәсіп дамуына байланысты энергия тапшылығы туындауда. 2. Салалық тепе-теңдіктің орнамауы: шағын бизнес пен өнеркәсіптің бірдей дамымауы. 3. Фармацевтика саласында ғана жоғары технологиялық және ғылыми негіз бар, басқа өнім шығаратын өндіріс. 4. Ескірген технология. 5. Туристік инфрақұрылымның халықаралық талаптарға сай келмеуі. 6. Онкологиялық,түбerkүлез, БСК аурулардың жоғарғы деңгейі жоқ. 7. Өндіріс орындарында зақымдану, улану, өлімнің көптеп орын алуы. 8. ВИЧ/СПИД жоғарғы деңгейі. 9. Білім беру мекемелерінде кадрлардың тапшылығы бар, оның ішінде орта білім беру мекемелерінде мамандар аз. 10. Инвестиция көп болуына байланысты негізгі қорлардың азаюы. 11. Шикізаттарды өндірудің төменгі деңгейі. 12. Қоршаған ортада көптеген қалдықтардың қалуы, экологиялық мәселе. 13. Дұрыс игерілмеген аудандардың бар болуы. 14. Ауылдарының жағдайының нашар болуы. 15. Егілетін дәнді-дақылдардың шығымының төмендеуі; Жылына 0,43 т/га. 16. Асқынған мәселелері бар өңірлердің болуы: Ұлытау, Ақтоғай, Қарқаралы аудандары. 17. Қалалық жерлердегі кәріз және су құбырлары жүйелерінің 70 пайыздан 100 пайызға дейін тозығының жетуі. 18. Кәсіптер мен мамандықтар бойынша еңбек нарығында сұраныс пен ұсыныстың сәйкес келмеуі. 19. Ауылдық мәдени нысандардың материалдық-техникалық базасының әлсіз деңгейі, мамандандырылған кадрлардың жетіспеушілігі.

Мүмкіншіліктері	Қауіптері
<p style="text-align: center;">А басымдылығы</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ауданның экономикасын көтеруге. 2. «Бизнестің жол картасы-2020», «Инвестор – 2020», «2020-Өндірістілік», «Экспорт – 2020» бағдарламаларының әсері өте зор. 3. Өнеркәсіпті дамыту негізінде аудандағы технологияны модернизациялауға мүмкіндік туады. 4. Аудандағы шағын және орта бизнесті дамыту үшін және инновациялық белсенділікті арттыру үшін «Қарағанды өңірлік корпорациясы» және «UniScienTech» технопаркінің әсері көп болады. 5. Туризм саласында жаңа жұмыс орындарын құру. Жаңа жұмыс орындарын сонымен қатар ауылдарда да ашу. 6. Сыртқы және ішкі туризм бойынша туристік ағымдарды арттыру. 	<p style="text-align: center;">А басымдылығы</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Өңірлік экономиканың салалық диспорциялығы мен технологиялық дамуында соңынан қалудағы ішкі нарыққа тәуелділікті ұлғайту. 2. Туристік ағымның санының азаюы. 3. Туризм саласында инвестицияның аз болуы. 4. Кәсіптік білім беру жүйесінде диспорцияларды сақтау еңбек ресурстарында сұранысты қанағаттандыруға кері әсер етеді. 5. Жол шаруашылығы мен көлікті дамыту ағымдық деңгейін сақтау кезінде бәсекелестік қабілетінің төмендеуі. 6. Әлеуметтік салада қаржыландыру жеткіліксіз болуы.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, Қарағанды облысында қазіргі кезде экологиялық жағдай төмендеп, бірнеше жағымсыз жағдайлар туындап отыр. Өлудің ер адамдар арасында көп байқалуы кездейсоқ жағдайлар - 31%, қан айналу - 27%, тыныс алу - 7%. Ер адамдардың ішімдікке салынудан өлгендер 74%, оның 57%-ы 40-49 жас арасындағы адамдарды құраған. Республика бойынша балалар өлімінің жоғары деңгейі сақталуда. Облыс бойынша - 21%, ауылдық елді мекендерде 31,8%-ға тең. Балалар арасындағы өлу деңгейінің құрылымы: 1. қан айналу, 2. жаңа өскін, 3. тыныс алу, 4. кездейсоқ жағдайлар, улану, құлау т.б. Осы себептер облыс тұрғындарының өлу себебінің 89%-ын құрайды [3, 23].

Аудандағы Сәтбаев, Шахтинск, Приозерск, Қаражал қалалары мен Абай, Ақтоғай, Жаңаарқа, Нұра, Ұлытау, Қарқаралы аудандары өздерінің табиғи ресурстарын тауысты. Бұл тікелей моноқалалардың мәселесі болып отыр. Осыған байланысты аудандарда жаңадан геологиялық барлау жасау керек және де тұрғындарды жанама жұмыс орындарымен қамтамасыз ету керек.

Орталық Қазақстан экономикалық ауданында минералды шикізат қорлары, маңызды табиғи әлеует, табиғи – рекреациялық ресурстары бар, білімі мен ғылыми дамыған, жоғары білімді мамандары бар аймақ болып табылады. Бірақ, осыған қарамастан аудан қазіргі таңда депрессия жағдайында. Себебі, негізгі табиғи қорлардың азаюы, жаңа геологиялық барлаулар жүргізілмеуі, экологиялық жағдайдың нашарлауы әсерінен аудан экономикасы вертикальді интеграция түрінде дамып жатқан 3 компанияның жұмысына тәуелді болып отыр. Соған байланысты қазіргі таңда адам әлеуетін дамыту, экологиялық жағдайды және инфрақұрылымды дамыту негізгі мәселе болып отыр. Қарағанды облысының табиғи байлықтарын сақтау, халықтың денсаулығын жақсарту, демографиялық үрдісті қадағалау – бүкілхалықтық іс екенін ұмытпауымыз керек. Табиғи орта – бірінші қажеттілік және біздің байлығымыз. Табиғат байлығынан адам баласына келетін пайда көп, оларды тиімді пайдалану, сақтау – баршамыздың абыройлы борышымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. – Алматы, 1997. – 97 б.
- 2 Досмагамбетов С.К. Центральный Казахстан: природа и природные ресурсы, события и люди, реформы и развитие. - Алматы, 2003. - 109 б.
- 3 Статистический сборник. Труд и занятость в Казахстане. - Алматы, 2013. - 23 б.
- 4 География инвестиций и их влияние на численность населения Центрального Казахстана // Вестник КазНУ им.аль-Фараби. Серия географическая. - 2005. - №1. - Б. 23-25
- 5 Қарағанды облысының Статистика департаменті www.karaganda.stat.kz
- 6 Численность населения 2000-2009 г. www.kazstat.kz.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается экономико-географическое состояние Центрального Казахстана. Авторы сделали SWOT анализ региона и также рассматривают экологические проблемы региона.

RESUME

In the article the economic and geographical conditions of Central Kazakhstan are considered. The author made a SWOT analysis of the region and examines environmental issues in the region.

Аннотация

В статье рассматриваются учебники истории 5-6 классов, изданные в текущем 2015 году. Даны предложения по совершенствованию учебных текстов для учащихся средних классов.

Ключевые слова: пропедевтика, учебник истории 5-6 классов, принцип доступности, трудность учебного текста, понимание текста.

Б.С. Сарсекеев

Евразийский гуманитарный институт,
д-р пед. наук, профессор

К проблеме доступности учебного текста

Успешность обучения во многом зависит от учебника. Это обуславливает работу автора над читабельностью книги, ее доступностью адресату. В статье на примере учебников 5-6 классов рассматривается соблюдение *принципа доступности*. По выражению Г.М. Донского «доступность понятия определяется «расстоянием» от образного представления к понятию, числом промежуточных звеньев между ними» [1, 86]. Принцип доступности подразумевает способность ученика понять текст учебного материала без помощи учителя.

Решение проблемы предполагает осведомленность авторов о возрастных особенностях учащихся, для которых пишется учебник, и процессе обучения, где используются предлагаемые в учебнике знания. Иначе говоря, требование доступности связано с учетом особенностей восприятия учебной книги, подразумевает логичность и последовательность изложения текста, правильное применение терминов и понятий, доступный стиль изложения, учет возрастных особенностей учащихся.

Анализ изданных в разные годы учебников истории для среднего школьного возраста показывает, что учебники строятся исходя из объяснительно-иллюстративного метода. Школьник получает из учебника готовые знания, его основная задача – усвоить предлагаемый материал. Ориентация на логику развертывания содержания истории и стремление включить в учебник все научные знания ведут к большому количеству фактов, дат, имен, цифровых и статистических материалов и, как следствие, к перегрузке учащихся. К этому следует добавить то, что авторы недостаточно учитывают возрастные особенности школьников. В качестве примера возьмем только один критерий: для

учащихся 11-13 лет предложение не должно насчитывать более 14-16 слов, однако, в учебнике 5 класса 207 предложений [2], в учебнике 6 класса истории древнего Казахстана 137 [3], истории древнего мира 108 предложений [4] насчитывают 20 и более слов. Рассмотрим с указанных позиций новые учебники истории, изданные в текущем 2015 году [5; 6].

В школьном образовании сложилась хорошая традиция формирования положительной мотивации и привития интереса к изучению истории через введение курса *пропедевтики* (греч. «предварительно изучать»). Учебник 5 класса в сжатой форме излагает информацию по всему курсу истории Казахстана. Попытка продемонстрировать всю объективную картину привело к тому, что учебник перегружен информацией. Слишком подробно для пропедевтического курса изучается каменный (древний, средний, поздний (верхний) палеолит, мезолит, неолит) и бронзовый (ранний, средний, поздний) века. Авторы, стремясь повысить научный уровень, внесли в учебник разнообразные сведения, знание которых необходимы специалистам, но не нужно для целей пропедевтического курса. Тем самым сведен на нет смысл пропедевтического курса, который состоит в том, чтобы на раннем этапе закрепить в ребенке не критическое восприятие представления о том, что Родина является высшим идеалом человека.

Решающее значение для руководства учебно-познавательной деятельности школьника имеет текст учебника, от изложения которого зависит формирование целостного представления о предмете. Это требует знания языка адресата, для которого пишется учебник. Составление *длинных предложений* усложняют доступность текста. В новых учебниках такие предложения встречаются часто. Приведем несколько примеров из 40 (!) и более слов: «В захоронении обнаружено около 30 видов различной посуды: прямоугольные блюда, черпаки, миски, серебряная ложка с изогнутой ручкой в виде цапли, серебряная чаша с двумя надписями из 26 знаков, перстень круглой формы, оберег-талисман, стрела с позолоченным древком и золотым наконечником; кнут с ручкой, обтянутой золотой лентой; бронзовое зеркало и многие другие предметы» [5, с.32]. «Здесь найдены следующие виды одежды саков: белые хлопковые рубашки, прошитые красными нитями, бешпент из белого тонкого войлока с воротником из меха соболя, войлочные куртки с малахаем, мужские и женские войлочные чулки, женские бешпенты с узкими орнаментированными рукавами, шагреновые сапоги с коротким раструбом, соболиные полуботки для женщин и детей» [6, с.182]. Трудность текста идет от большого количества слов и изложения хода мыслей.

Понимание текста усложняют *новые слова*. Введения большого количества незнакомых слов, научных терминов влияют на понимание текста. Так, в §2 учебника 5 класса даны 12 новых понятий: «исторические источники», «археологические источники», «устные источники», «письменные источники», «вещественные источники», «этнографические источники», «антропологические сведения», «клинопись», «берестяные грамоты», «пергамент», «иероглиф», «папирус» [5]. В учебнике 6 класса в первой теме предложено запомнить выделенные курсивом и жирным шрифтом слова: *палеолит, мезолит, неолит, древнекаменный век, олдувай, ашель, мустье, австралопитек, «человек умелый», питекантроп, синантроп, неандерталец* [6]. Введение новых слов иноязычного происхождения требует отслеживания с тем, чтобы их количество не было слишком большим и не затрудняло их усвоение. Вместе с ограничением количества незнакомых слов важно своевременно объяснить каждое новое слово. Введенные слова должны повторяться в последующих параграфах с тем, чтобы учащиеся хорошо усвоили их.

Сложность учебного материала может быть связана с насыщенностью текста, который определяется числом номенклатурных единиц, приходящихся на единицу его объема. Познавательные возможности учащихся связаны с учебным временем, отводимым на изучение той или иной темы. Учебное время, отведенное на изучение материала, влияет на объем содержания темы. Поэтому при разработке учебника, решении

вопроса о введении новых понятий, необходимо взвешивать преимущества и недостатки вводимого новшества. Известно, что с точки зрения доступности количество вводимых понятий на одном уроке в средних классах не должно превышать 3-4 слов. Несоблюдение этого правила можно наблюдать в §12 «История формирования казахского народа и образование Казахского ханства», где приведены 64 термина, а в §18 курсивом выделено 67 слов. Следует отметить, что 9 из приведенных в этих двух параграфах 131 слова даны без объяснения [5]. Авторы не учитывают необходимость дозирования объема учебного материала соответственно возможностям учащихся по его усвоению. Вводя понятия без объяснения («колонизация», «колонизаторская политика», «ссылные революционеры» [5, с.71-72]) авторы вынуждают ученика *заучивать* все выделенные слова, не всегда понимая их, что в свою очередь создает возможности для *формального отношения ученика* к своему образованию и, в конечном счете, лично к себе.

Иногда длинные предложения сопровождаются словами, написанными на казахском языке: «В прошлом для данного обряда использовались *құрт, ірімшік*, фрукты, сахар; приготовление обрядового угощения – «*құйрық бауыр*» из печени и курдючного сала, свидетельствующего о факте сватовства; *қыз ұзату* – проводы девушки, на которые вечером приезжают нечетное число сватов 5-7 чел. (иногда и больше), а отправляют девушку со сватами рано утром»[5, с.103].

В учебниках сохраняется академический стиль изложения: «*Сформировалась родовая община. Она была матрилинейной (матриархат). Женщина являлась продолжательницей рода*» [5, с.19]. Терминология учебного текста не соответствует 11-летнему возрасту учащихся. Слово «матриархат» можно было бы заменить на «материнский род». В 6 классе при изучении темы «Появление древнейших людей» в начале параграфа о происхождении человека говорится «Существуют два взгляда на эту проблему», но раскрывается только «библейская версия», о втором «взгляде» информации нет. Далее утверждается: «По этой проблеме существует целый ряд различных теорий» и в двух абзацах 10 раз употребляется слово «теория», из которых неясно, какая из указанных верная и является ли «теория внешнего вмешательства» или «инопланетная теория» научной [6]. Сомнительно введение в учебники средних классов таких слов как «проблема», «теория», так как учебник, написанный на ступени абстракции, превышающей подготовленность учащегося (владение языком данной науки) делает его сложным для восприятия.

Авторы забывают о том, что учебник ценен не тем, сколько «знаний» в нем имеется, а тем, в какой логике эти знания входят в состав темы, в какой мере предлагаемый материал обеспечивает подлинную научность изложения. Основным ориентиром для авторов является собственная логика изложения учебного материала на основе субъективных представлений об адресате и его возможностях усвоения материала. Так, в учебнике 5 класса не объясняется тема счет лет в истории, т.е. школьники не знакомы с линией времени, а датировка названных периодов идет с указанием веков до н.э. [5]. Целесообразно, привести примеры на счет лет в истории после двух трех примеров, сделав обобщение.

В отличие от учебника пропедевтики учебник «История древнего Казахстана» имеет *узкую предметную направленность* и по содержанию напоминает сборник археологических сведений при крайней малочисленности исторических личностей [6]. В учебнике преобладает *репродуктивно-объяснительный тип изложения*, содержание затрагивает рациональную, а не эмоциональную сферу ребенка. Из учебника школьник получает массу информации, но учебник мало что дает для того, чтобы стать гражданином современного общества.

Чтобы сделать текст доступным для учащихся, авторы должны следить за связью между *конкретным и абстрактным* материалом. Абстрактный текст объективно сложен для восприятия, так как слабо активизирует первую сигнальную систему, конкретный

текст, особенно примеры, которые делают понятным материал, дает возможность ученику передать представление своими словами. Приведем примеры абстрактного текста: «Пространство – понятие о протяженности и объеме»; «В общем у пространства есть три основных свойства: *трехмерное пространство, беспредельное измерение и неизменяемая сущность*, т.е. абсолютное пространство» [7, с. 24]; «*Древо жизни, по представлениям уйсунов, растет на вершине высокой горы и соединяет четыре стороны мира и три части света: место обитания богов и птиц – небесный мир, средний мир – землю – место обитания людей и подземный мир – загробный мир*» [6, с.159]; (в предложении более 30 слов, 5 раз употреблено слово «мир»); «*Сакский правитель считался избранником богов, т.е. был посредником между Землей, Небом и Центром Мира*» [6, с.96]. Авторам необходимо следить за соотношением абстрактного и конкретного в изложении. По мнению исследователей «оптимальным считается соотношение один к десяти, т.е. на 10 слов с конкретным значением должно приходиться одно абстрактное слово», что повысит усвоение учебного текста. Абстрактный текст ученые рекомендуют вводить постепенно, с учетом подготовленности учащихся [8, с.121]. Для повышения доступности текста немаловажны количественное соотношение простых, сложносочиненных и сложноподчиненных предложений.

Отбор учебного материала не всегда зависит от автора. Основные теоретические знания об исторических процессах и явлениях, исторические понятия, историко-географические объекты, сведения об исторических деятелях, памятниках истории и культуры отражаются в стандартах и программах. Так, введение новой программы в 2013 году сократило в два раза часы на изучение истории в 5 классе и увеличило в два раза количество часов в 6 классе [9], что отразилось на новых учебниках [5; 6]. Однако автор может корректировать отбор и уровень развертывания содержания с учетом познавательных возможностей учащихся, предусмотреть методы (приемы) обучения учителя и самостоятельную работу ученика, обеспечивающие осознанное усвоение и закрепление, проверку и оценку знаний.

Таким образом, сделаем выводы:

1. Трудность текста идет от трудности изложения автором хода своих мыслей, от составления авторами длинных предложений, введения большого количества незнакомых (в том числе иноязычных) слов и научных терминов.

Упрощение текста можно достичь за счет уменьшения научной информации, упрощения языка изложения, ограничения введения новых слов, их объяснений, сопровождение нового понятия иллюстрациями, повторным введением нового слова в дополнительные тексты и последующие параграфы.

2. Характерной чертой рассматриваемых учебников является преобладание *репродуктивно-объяснительного типа изложения*, ориентирующего учителя и ученика на воспроизведение информации учебника. Текст учебника формирует образное представление об исторических фактах, событиях, явлениях, влияет на способ мышления человека, его мировоззрение. Забывая большинство дат, событий, имен, ученик усваивает *модель мышления и стиль*, заданные автором.

3. Работа над учебным текстом предполагает подготовку *эмоционально насыщенных текстов*, подборку интересных фактов, составление вопросов и заданий, направленных на осознание личного отношения к изучаемым явлениям, способствующих реализации воспитательных задач истории.

4. На повышение понятности текста влияет ее оптимальная структура. Целесообразно, после двух трех примеров сделать обобщение, после 2-3 частных выводов дать обобщенный вывод, выделив их средствами печати.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Донской Г.М. Некоторые методические принципы отбора теоретических знаний в учебник истории. В кн.: Проблемы школьного учебника. Вып. 7. (Вопросы повышения воспитательной роли учебника). - С.71-89. – М.: Просвещение, 1979. - 230 с.
- 2 Тулебаев Т.А. История древнего мира: Пробный учебник для 5 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2000. – 176 с.
- 3 История древнего Казахстана: Пробный учебник для 6 класса общеобразовательной школы /Т. Турлыгул, А. Толеубаев, К. Кунапина. - Алматы: Атамұра, 2000. – 144 с.
- 4 Тулебаев Т. и др. История древнего мира: Пробный учебник для 6 класса общеобразовательной школы /Т. Тулебаев, Р. Кусаинова, М. Дакенов. – Алматы: Атамұра, 2000. – 176 с.
- 5 Абдыгулова Б.К. и др. Рассказы по истории Казахстана: Учебник для учащихся 5 класса 11-летней общеобразовательной школы / Б.К. Абдыгулова, А.Т. Капаева, Г.К. Кенжебаев. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2015. - 156 с.
- 6 Толеубаев А.Т. и др. История древнего Казахстана: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк./ А.Т. Толеубаев, Г.Д. Иргебаев. 3-е изд., перераб. – Алматы: Атамұра, 2015. – 224 с.
- 7 Артыкбаев Ж.О., Сабданбекова А.А., Абиль Е.А. Рассказы по истории Казахстана: Учебник для 5 класса общеобразовательной школы. Алматы: Атамұра, 2006. – 192 с.
- 8 Донской Г.М. Как создавался учебник истории средних веков (о принципах и приемах авторского конструирования учебника). В кн.: Проблемы школьного учебника. Вып. 8. (О конструировании учебника). - С.119-144. – М.: Просвещение, 1980. – 335 с.
- 9 Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115. Приложение 40 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан «Типовая учебная программа по предмету «История Казахстана» для 5-9 классов уровня основного среднего образования».

ТҮЙІН

Мақалада 5-6 сыныптардағы тарих оқулықтары қарастырылған. Орта деңгейдегі сыныптардың оқушылары үшін оқу мәтіндерін жетілдіру жөнінде ұсыныстар берілген.

RESUME

History text books for the 5-th and 6-th forms are considered in the article. The given suggestions are to elaborate educational texts for the students of the junior grades.

УДК 331.336

А. Саипов

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.О. Ауэзова, д-р пед. наук,
профессор

М.Ю. Камалов

Южно-Казахстанский
государственный университет
им. М.О. Ауэзова, докторант PhD

О.Б. Куандыков

Региональный социально-
инновационный университет,
канд. пед. наук, старший
преподаватель

Реализация образовательной программы 5B012000 – «Профессиональное обучение» в ЮКГУ

Аннотация

Статья посвящена вопросам, связанным с реализацией программы «Профессиональное обучение» на кафедре «Теория и методика профессионального обучения» ЮКГУ им.М.Ауэзова. Коллектив кафедры делится опытом и формулирует предложения по совершенствованию подготовки бакалавров с учетом объективных закономерностей и современных требований к профессиональному образованию.

Ключевые слова: профессиональное обучение, образовательная программа, цели профессионального образования, компетенция, менеджмент качества, спецкурсы, СРСЦ, TUNING.

Для гармонизации образовательных программ (ОП) с 2000 г. в русле Болонского процесса осуществляется международный проект «Настройка образовательных структур в Европе» (Tuning educational structures in Europe) TUNING[1, 6], в котором участвуют около 200 университетов из разных стран. Проект направлен на достижение сопоставимости и прозрачности структур и описаний образовательных программ с использованием принципов Болонской декларации. Однако здесь рассматривается не образовательная система, а ее структура и содержание. В то время как образовательные системы входят в обязанность государства, структура и содержание является зоной ответственности университетов и профессуры.

Как известно, в рамках проекта TUNING была создана новая методология, которая позволяет разрабатывать учебные планы, делая их сравнимыми. Было выбрано пять основных направлений деятельности по формированию TUNING:

- 1) общие академические компетенции;
- 2) конкретные компетенции для определенной сферы;
- 3) роль European Credit Transfer and Accumulation System как системы накопления кредитов;
- 4) подходы к преподаванию, изучению и оценке;
- 5) система повышения качества образовательных процессов.

Совокупность перечисленных пяти направлений развития проекта представляет собой единую систему и позволяет университетам провести «настройку» своих образовательных программ (ОП), не теряя при этом автономии и возможностей для инновационной деятельности, скоординировать и направить процессы модернизации TUNING и национальных систем высшего образования, обеспечивая их сближение [5].

Сравнивая системы сквозных линий проекта TUNING с одной стороны и системы принципов формирования ОП, реализующих ГОСО РК (государственная общеобязательная образовательная программа), с другой позволяет выявить их структурное единство. Вышеуказанные пять направлений развития TUNING являются определяющими в качестве сквозных содержательных основ не только казахстанских ОП, реализующих ГОСО РК [2], но и российских ООП (Основная образовательная программа) [4], анализ которых был проведен нами для сравнения.

Реализация образовательной программы «Профессиональное обучение» определяется *миссией университета*, которая заключается в формировании современной научно-образовательной среды, в которой реализуется подготовка высококвалифицированных кадров на принципах тесной интеграции науки, образования и инноваций.

Разработчиками ГОСО РК образовательной программы, общих (ОК) и профессиональных компетенций (ПК), модульного учебного плана являются ученые-педагоги кафедры «Теория и методика профессионального обучения» ЮКГУ им. М.Ауэзова. Последние пять лет образовательная программа 5B012000 – Профессиональное обучение в Национальном рейтинге занимает I место.

В рамках достижения стратегического приоритета по развитию ресурсной базы кафедры был создан ряд современных учебных мастерских по обработке конструкционных и текстильных материалов, а также специальные лаборатории по изучению устройства сельскохозяйственной и транспортной техники; на базе факультета был открыт современный зал электронных ресурсов на 40 посадочных мест.

Цели образовательной программы пересматриваемы с учётом потребностей общества, экономики и рынка труда. Об этом свидетельствует введение в 2011 году нового Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан и в 2012 году Типового учебного плана по специальности 5B012000 – Профессиональное обучение. Подтверждением *динамичности целей* программы является согласование её содержания с работодателями региона, которые участвуют в определении перечня элективных дисциплин, предоставлении баз практик, итоговой оценки выпускников.

Обеспечению *прозрачности образовательной программы* способствует кредитная и дистанционная технологии, которые позволяют студентам выстраивать индивидуальную траекторию обучения; выбирать преподавателей; самостоятельно осваивать учебные курсы, используя учебно-методические комплексы дисциплин, курсовые кейсы, ресурсы электронной библиотеки; получать консультации у преподавателей во время СРСП (самостоятельная работа студентов под руководством преподавателя); отслеживать свой академический рейтинг и др. *О динамичности образовательной программы* может свидетельствовать также каталог элективных дисциплин, который регулярно пересматривается с учётом изменений внешней среды и требований рынка труда. Например, в связи с ожидаемым переходом с 2016-2017 учебного года на 12-летнюю систему обучения (в качестве эксперимента) в учебные планы подготовки специалистов введены новые спецкурсы «Организация профильного обучения школьников», «Методика профессионального обучения школьников», «Практикум по методике преподавания «Технология».

Для достижения *целей образовательной программы* на кафедре имеются все необходимые ресурсы:

- высококвалифицированный профессорско-преподавательский состав кафедры, представленный 2 докторами наук, 7 кандидатами наук, 9 магистрами наук, 2 преподавателями без учёной степени. Среди преподавателей кафедры 2 – обладатели звания «Лучший преподаватель вуза Республики Казахстан» (один из них – дважды); 1 – обладатель медали им. Ы.Алтынсарина; 2 – отличники образования РК.

- учебно-материальная база кафедры включает в себе 18 учебных помещений общей площадью 1572,98м², из них 7 учебных мастерских по дерево- и металлообработке, по обработке тканей и текстильных материалов, лабораторий по изучению основ автомобилей и сельскохозяйственной техники, а также основ радиоэлектроники и общей электротехники. Имеется также специальный кабинет по методике преподавания профессионального обучения. Ресурсный центр кафедры насчитывает 12 современных компьютеров и 4 отдельных аудиторий для поточных лекций;

- фонд учебной литературы, используемый в процессе подготовки студентов по данной образовательной программе, насчитывает 47635 экземпляров;

- наличие профессиональных баз практик по профилю подготовки;

- наличие структурных подразделений по организации и контролю учебного процесса.

Эффективность целей образовательной программы систематически оценивается через плановое рассмотрение на заседаниях кафедры, Совета факультета, деканата: вопросы успеваемости студентов, уровня остаточных знаний, результатов педагогической практики, качества защиты дипломных работ и сдачи государственных экзаменов, а также вопросов о степени удовлетворённости студентов качеством обучения. Безусловно, наиболее важным показателем эффективности реализации целей образовательной программы является количество выпускников, трудоустроенных по специальности.

На кафедре сформирована *высокая культура качества*, обеспечивающая эффективность реализации образовательной программы. В систему менеджмента качества университета включены основные процессы его жизнедеятельности. Мониторинг эффективности системы менеджмента качества осуществляется посредством внутреннего и внешнего аудита. Основными процессами, через которые реализуется деятельность кафедры и факультета, является учебно-методический, научно-исследовательский, воспитательный процессы, процесс управления и технический процесс. Содержание процессов описано в документированных процедурах системы менеджмента качества.

В систему управления также включены 36 документированных процедур структурных подразделений и коллегиальных органов. Данные процедуры детализируют этапы планирования, мониторинга, принятия корректирующих и предупреждающих действий. Система менеджмента качества университета по мере своего развития постоянно улучшается за счёт пересмотра Политики, Целей, Руководства в области качества, документированных процедур, положений о подразделениях и коллегиальных органах, критериев оценки эффективности процессов, введения новых и изъятия неактуальных процедур качества.

Подразделения, ответственные за достижение целей образовательных программ, осуществляют постоянный мониторинг качества. Например, департамент по академическим вопросам совместно с кафедрой обеспечивает вовлечённость работодателей в реализацию образовательной программы через согласование перечня элективных дисциплин, руководство профессиональной практикой, рецензирование дипломных работ и методических разработок преподавателей, работу в составе Государственной аттестационной комиссии. Другой пример. Отдел оценки и мониторинга качества образования анализирует академические показатели студентов, показатели их удовлетворённости обучением, проводит контрольные срезы знаний, анкетирование, разрабатывает рекомендации по улучшению обучения. Центр карьеры и трудоустройства,

поддерживая постоянные связи с работодателями, способствует формированию культуры самопозиционирования выпускников программы на рынке труда.

Ответственность за определение целей образовательной программы несут выпускающая кафедра «Теория и методика профессионального обучения» и кафедры, обслуживающие цикл общеобязательных, психолого-педагогических дисциплин, междисциплинарных курсов. В обязанности выпускающей кафедры входит организация учебного процесса, включая практики, обеспечение учебно-методической литературой, профессорско-преподавательским составом, современной учебной базой, осуществление общего контроля над реализацией образовательной программы.

В обязанности выпускающей кафедры, как известно, входит также разработка рабочих учебных планов, каталога элективных дисциплин, учебно-методических комплексов, программ практик, учебно-методической литературы, согласование содержания программы с работодателями, трудоустройство выпускников, мониторинг успеваемости, актуализация образовательной программы в соответствии с требованиями рынка и внешней среды.

Условиями, обеспечивающими стабильность набора студентов на обучение по образовательной программе, являются наличие государственного заказа на подготовку специалистов по программе, проведение планомерной профориентационной работы, наличие выпускающей кафедры со стабильным высококвалифицированным профессорско-преподавательским составом, высокие рейтинговые позиции в национальном рейтинге программ, современная материальная база, наличие магистерской и PhD докторской программы по специальности, наличие долгосрочного сотрудничества с партнёрами – это более 60 средних общеобразовательных школ Южно-Казахстанской области и города Шымкента, межшкольных учебно-производственных комбинатов, колледжей, центров по техническому творчеству молодежи и др.

Важнейшим показателем эффективности образовательной программы является подготовка бакалавра, специалиста, в совершенстве владеющего компетенциями своей профессии, умеющего сочетать широкую фундаментальную и практическую подготовку, применять на практике полученные компетенции. Результаты обучения выражаются через компетенции и проектируются на основании Дублинских дескрипторов первого уровня обучения (бакалавриата).

Для реализации образовательной программы используются имеющиеся ресурсы, привлекаются дополнительные средства обновления структуры, содержания и технологии обучения. В круглосуточном режиме работает образовательный портал Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова www.asu.ukgu.kz, а также личный кабинет преподавателя, студента, где студент может получить информацию (расписание занятий, баллы по дисциплинам и т.д.). Внедрение в учебный процесс компьютерных систем и технологий, разработка системы мониторинга спроса учебной литературы, приобретение оборудования для сканирования литературы и создание операционного архива, наполнение архива материалами из библиотечного фонда – диссертационными, дипломными работами; электронными учебниками; компьютерными программами.

ППС кафедры «Теория и методика профессионального обучения» разработал и разместил на образовательном портале вуза учебно-методические комплексы по всем базовым и профильным дисциплинам специальности 5В012000 – «Профессиональное обучение».

При реализации образовательной программы применяются новые образовательные технологии, среди которых можно назвать методику критического мышления, проектную технологию, кейс-стади, проблемное обучение, технологию развивающего обучения. В учебном процессе компьютерная техника используется при организации контроля знаний студентов (в виде тестов), на лекционных и практических занятиях для наглядности и

показа слайдов по тематике занятия. Из компьютерных программ в учебном процессе часто используется WORD, EXCEL, POWERPOINT и другие.

Инновационные технологии применяются системно на всех курсах обучения и по всем учебным дисциплинам. Преподаватели для повышения качества преподавания широко используют компьютерные технологии. Создаются электронные учебники. Дипломные и курсовые работы выполняются с использованием программ AutoCAD, PowerPoint.

С 2009–2010 учебного года в учебный процесс внедрены: виртуальные лабораторные работы, выполненные в программе «MacromediaFlash 8.0» по дисциплине «Конструирование швейных изделий», «Технология швейных изделий», «Методика профессионального обучения», «Основы материаловедения» и др., разработанные преподавателями кафедры и сотрудниками центра информатизации образования ЮКГУ им.М.Ауэзова.

Содержание компонента по выбору образовательной программы ежегодно обновляется с учетом требований работодателей, пожеланий студентов, а также с учетом внесения изменений в нормативно-правовую документацию в сфере высшего образования.

К реализации образовательной программы допущены преподаватели, которые прошли конкурс на занятие вакантных должностей: преподавателей, старших преподавателей, доцентов, профессоров. Конкурс на эти вакантные должности объявляется заранее. В объявлениях содержатся требования к вышеперечисленным должностям.

Планируемые направления развития кадрового потенциала кафедры:

- стимулирование научного роста ППС (профессорско-преподавательский состав) через активизацию научно-исследовательской деятельности и подготовку магистерских работ преподавателями кафедры;

- организация активного внутрикафедрального обмена методическим опытом через взаимопосещения и обсуждение лекций, лабораторных и практических занятий, открытые занятия и работу методического семинара по блокам дисциплин;

- организация повышения квалификации преподавателей кафедры по проблемам применения современных образовательных технологий через региональный центр повышения квалификации;

- формирование и развитие организационной культуры кафедры через реализацию целей совместной научно-педагогической деятельности членов кафедры и организацию общения в системе академических и кафедральных мероприятий.

Ежегодно проводится анкетирование работодателей с целью выявления уровня удовлетворенности и требований работодателей к качеству профессиональной подготовки и востребованности выпускников, а также сбор мнения на предмет удовлетворенности качеством подготовки бакалавров, необходимости корректировки навыков, знаний, умений и компетенций выпускников.

Результаты обучения студентов оцениваются по реальному уровню сформированности в совокупности у каждого из них компетенций: ключевых, предметных, специальных по каждой дисциплине.

Образовательные результаты оцениваются по следующим показателям:

- уровень требований при конкурсном отборе абитуриентов;

- степень подготовленности выпускников к выполнению требований государственных образовательных стандартов;

- востребованность специалистов на рынке труда в регионе.

Современный рынок труда нуждается в специалистах и педагогах новой формации, способных решать научно-педагогические, производственно-технологические задачи и проблемы. На наш взгляд, представляется важным сравнить виды профессиональной

деятельности бакалавров по направлению «Профессиональное обучение», заявленные в стандартах дружественных нам стран как Белоруссия, Россия, Турция и т.д., и на этой основе улучшить работу по определению целей образовательных программ.

Для ускоренной подготовки лиц, уже имеющих высшее непедagogическое образование, необходимо разработать адаптированные программы для переподготовки.

Также необходимо прогнозирование результатов подготовки бакалавра по специальности «Профессиональное обучение» - будущего педагога, адекватное современным тенденциям развития и требованиям теории и практики высшего профессионального образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Боровик, Л.К. Анализ профессиональных компетенций и разработка модульных образовательных программ, основанных на компетенциях: методические рекомендации / Л.К. Боровик. – СПб.: Гиппократ, 2011. – 163 с.
- 2 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Постановления правительства РК от 25.06.2012г. № 832.
- 3 ГОСО РК 6.08.076-2010. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования Республики Казахстан. Специальность 5В012000 – Профессиональное обучение. Бакалавриат. Министерство образования и науки Республики Казахстан. - Астана, 2010. – 22 с.
- 4 Стратегический план развития ЮКГУ им. М.Ауэова на 2011-2015 годы. www.ukgu.kz/ru/content
- 5 Федеральный государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования (ФГОС ВПО) по направлению подготовки 050100.62 «Педагогическое образование» (квалификация (степень) «бакалавр»). [Электронный ресурс]. Приложение к Приказу Минобрнауки РФ от 17 января 2011 г. № 46 «Об утверждении и введении в действие ФГОС ВПО по направлению подготовки 050100.62 «Педагогическое образование», квалификация (степень) «бакалавр». URL: http://www.mpsu.ru/oop_regulations.
- 6 Universities contribution to the Bologna Process, 2nd Edition /ed.by J. Gonsalez, R.Wagenaar. Bilbao (Spain): Universiti of Deusto, 2008. – 164 p.
- 7 Tuning educational structures in Europe. <http://www.unideusto.org/tuningeu/>

ТҮЙІН

Мақалада М.О. «Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті «Кәсіптік білім беру теориясы мен методикасы» кафедрасы оқытушыларының модульдік білім беру бағдарламасы бойынша жасалынған жұмыс-оқу жоспары мен оқыту процесін жетілдіру жайлы қысқаша сипатталған.

RESUME

In the article the faculty of the department "Theory and a vocational training" South Kazakhstan University named after MO Auezov briefly outlines its experience in building the educational-program documentation and the training process on a modular basis and the need to improve them.

Аннотация

Мақалада ғалымдардың еңбектеріне сәйкес «мәтін» ұғымы, мәтіннің кейбір ерекшеліктері және ағылшын тілі сабақтарында мәтіннің қызметі қарастырылады. Әдетте, мәтінмен жұмыс істеуде: мәтін алдында мәтінге қатысты бірнеше қарапайым жаңа сөздер беріледі де, мәтіннен соң бірнеше сұрақтар қойылады, нәтижесінде, студенттердің тілге ынтасы жойылады. Студентті ынталандыратын ұтымды тәсілдерсіз тілді жүйелі оқыту мүмкін емес. Сонымен қатар, мақалада мәтінмен жұмыс істеу тапсырмаларының үлгілері талданып, ұсынылады.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, тілді оқыту, мәтінмен жұмыс істеу тәсілдері, студентті ынталандыру, тілді тиімді үйрету.

А.М. Мухтарханова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, пед. ғыл.
канд, доцент м.а.

Ағылшын тілін оқытудағы мәтінмен жұмыс тәсілдері

Мәтін дегеніміз не? ‘Мағынасы жақын белгілердің тізбегі, тұтастығы’ [1]. Халидей мен Хасан мәтінді функционалды тіл ретінде, ол дегеніміз, өнімді сатып ал деп бізді көндіретіндей «қандай да бір қызмет атқаратынын» айтады. Авторлар оған қоса, мәтінді семантикалық бірлік: форма емес, мән-мағына бірлігі ретінде де қарастырады. Мәтін ауызша, жазбаша, проза, өлең, диалог немесе монолог түрінде кездеседі. Ол тіпті мақал-мәтелден бастап, тұтас пьесаға дейін; бір сәттегі көмек сұраған айқайдан ұйымдағы бір күнге созылған талқыламаға дейін болуы мүмкін. Көптеген мәтіндер бір сөйлем төңірегінде де шектеледі [2, 27].

«Мәтін» терминінің бірнеше күрделі мәні бар. Оксфорд сөздіктерінде «мәтін» сөзіне зат есім ретінде мынадай анықтамалар берілген: 1. Кітап немесе басқа жазылған немесе баспадан шыққан жұмыс, өзінің сыртқы пішініне қарағанда мазмұнына көп көңіл бөлінеді: *мәтін азап пен қайғыны зерттейді*; белгілі бір жазылған немесе баспадан шыққан жұмыстың аутенттік немесе түпнұсқадағы бөлігі: кейбір үзінділерде мәтіннің түпнұсқасын анықтау қиын; 2. Кітаптың негізгі мәні немесе жазудың басқа бөлігі, басқа күнделік, қосымша, иллюстрациялар; 3. Оқу пәні ретіндегі жазбаша жұмыс: мәтінге тым көп көңіл бөлу тіл үйренушіні оқуға қарсы қояды.

Уикипедия ашық энциклопедиясында, «мәтін» ескі солтүстік француз ‘*texte*’ сөзінен, латынның ‘*textus*’ сөзінен, ‘әдеби стиль’ (орта-

ғасырлық латын тілінен) алынған және «мәтін» баспаға шығаруға арналған пішімді немесе бастапқы түрдегі бедербелгілік мәліметтер бөлшегі; хабардың алмастыру хаттамасының ерекшеліктерімен байланысы жоқ ақпарат бөлігі. Мәтін — бұл жалпы (бір) тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән, ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі [3].

Уоллас мәтіннің бірнеше ерекшеліктерін көрсетеді 1) формальды ерекшелігі, грамматикалық жүйесі сөйлем мен параграфты байланыстырады; 2) пропорциональды мағына, ол мәтіндегі идеялар немесе ұғымдар қалай ұсынылады және өзара қалай байланысады; 3) қатысымдық функция, мәтін бөлімдері басқа бөлімдермен байланыста ұсынылады [4, 45]. Осы мәтіннің үш ерекшелігі бір-бірімен өзара тығыз байланыста.

Әдетте, екінші тілді оқытуда мәтінді: 1) тіл құрылымын және жаңа сөздерді оқыту құралы ретінде; 2) оқу стратегияларын дамыту құралы ретінде; 3) студенттің тіл үйренуге қызығушылығын ояту құралы ретінде қолданамыз. Тілді және жаңа сөздерді үйретуге арналған мәтін «оқу» мәтіні болады, мәтіннің бұл түрі қарапайым болып келеді; Бұл тіл үйрену үшін сөз құрылымы элементтерін үйретуге, тұтас сөйлемдер мен грамматиканы меңгеруге арналған мәтін болады. Оқу стратегияларын дамытуға арналған мәтіндер «оқу» мәтіні емес. Мәтіннің бұл түрі егер жазбаша мәтінді түсіну қажет болса, «Оқу дегеніміз - мәтіннің мәнін іздеу және мәнді құрастырып, байланыстыру үшін оқушыдан қандай-да бір күш, ынта талап етілетін» нәрсе [5, 471].

Оқу стратегияларын дамытуға арналған мәтіндер студенттерге шетел тілінің басты стратегияларын және сөздерін меңгеруге көмектеседі. Шетел тілін оқытуда мәтінді студенттің тіл үйренуге қызығушылығын ояту құралы ретінде пайдалану мәтін таңдауда назар аударатын маңызды көрсеткіштердің бірі. Себебі, ең біріншіден, мәтін – тіл үйренушінің оны оқығысы келетіндей жеткілікті түрде қызықты болуы керек. Бірақ, тіл үйренушінің қажеттіліктерін қанағаттандыру оңай емес, себебі әрбір тіл үйренушінің жеке ерекшеліктері мен қалауы әр түрлі болады. Мәтін түпнұсқада, өзгертілген емес болуы шарт, себебі түпнұсқадағы мәтін өзгертілген мәтіннен әлдеқайда қызықты болады. Мәтін таңдауда жоғарыда аталған өлшемдерді есепке алатын болсақ, онда мәтін:

- арнайы тілдік құрылым мен сөздерді оқыту құралы;
- оқу стратегияларын дамытушы құрал;
- тіл үйренушілердің қажеттіліктері мен қалауына байланысты, мотивация құралы;
- аутентті, бұл – тіл үйренушілердің өміріне, қызығушылықтарына қатысты мазмұнда;
- белгілі тілдік деңгейде болуы керек.

Мәтінмен қалай тиімді жұмыс істеуге болады? Мәтінді түсіну үшін, тіл үйренуші мәтіннің мазмұнына қол жеткізуі қажет екені белгілі. Мәтінді оқушының назарын мәтінге мұқият аударудың және оның мазмұнына бағыт-бағдар берудің бір жолы - әр түрлі мәтінге байланысты тапсырмалардың болуы. Негізгі мәселе, мәтіндегі байқалатын және жасырын (эксплицитті, имплицитті) ақпаратты бірнеше түрлі тиімді стратегиялар (әдістер) арқылы түсіну болып табылады. Мұндай әдістерді пайдалана отырып, оқушы мәтінге қайта-қайта оралады, бұл сөздерді, сөз тіркестерін, тұтас сөйлемдерді, жаңа ақпаратты көре отырып, еске сақтауда маңызды. Оған қоса, оқушының сөздік қорын молайтуға ықпал етеді.

Әдетте, дәстүрлі оқулықтарда мәтінмен жұмыстың формуласы төмендегідей көрініс береді: мәтіннің алдында бірнеше қарапайым жаңа сөздер беріледі, мәтіннен кейінгі жұмыс, мәтін бойынша сұрақ-жауап тапсырмасымен шектеледі, нәтижесінде оқушының тілге қызығушылығын жояды. Мәтінді оқымас бұрын, студенттер мәтіндегі лингвистикалық қиындықтарға дайын болуы және оқушының бар ынта-назары тақырыпқа бағытталуы керек. Төменде мәтінмен тиімді жұмыс істеу әдіс-тәсілдерінің түрлі үлгілері ұсынылған. Әр тәсілдің тиімділігі мен маңызы қысқаша сипатталады.

Болжау тапсырмалары (Predicting tasks) студенттерді орындалатын жұмысқа бейімдеп, белсендіруге көмектеседі. Оқушы мәтіннің мазмұны мен ондағы ақпаратқа алдын ала қызығушылық танытады. Болжау тапсырмалары оқушының қорытындылау, бағалау және мәтін жайлы ой-пікірін дамыту сияқты шеберліктерін қалыптастыруға көмектеседі. Бұл тапсырманы орындағанда, студенттерден мәтінге қатысты сұраққа жауап беруде қолданған ақпарат мәтінде эксплицитті ме (мәтінде анық, ашық берілген ақпарат), әлде имплицитті ме (мәтінде астарлы берілген ақпарат) екендігі немесе сұрақтың жауабы толығымен студенттің өзінің білімі мен тәжірибесінен алынғандығы сұралады. Келесі ұсынылатын болжау тапсырмалары А.Құнанбаев жайлы мәтін тапсырмаларынан алынды [6]:

1. Can you name outstanding personalities of Kazakh people? What are they famous for?
2. Name their works. If it is a poet read one of his poems in Kazakh.
3. Which three words best describe the famous person: *great, well-known, simple, human, inventive, creative, and talented*?
4. What kind of person can be an outstanding person in the world?

Мәтінді оқуға дейінгі сөздермен жұмыс тапсырмасында (Pre-reading vocabulary tasks) сөздердің тура аудармасы немесе түсіндірмесі ғана берілуі міндетті емес:

1. *Guess what the underlined word means in each numbered sentence. Circle T (true) or F (false) for the statement that follows.*

немесе

2. *Read the sentences and the definitions below. Choose the best definition for the underlined words.*

<p>___ 1. You should love learning for its own sake and <u>strive</u> for it.</p>	<p>a. to combine or merge into itself or oneself, to take in</p>
<p>___ 2. Then your memory will <u>absorb</u> whatever you have seen and heard.</p>	<p>b. to make great efforts</p>

немесе

3. *Read the words and their definitions. Then read the paragraph that describes the land of Shyngystau. Complete the paragraph with the correct forms of the vocabulary words.*

to revere: to feel deep respect or religious veneration for smb.; *revered* adj.

There are highly (1) _____ national shrines in the history of each people. Among those are the places which bore witness to great talents' birth, formation, maturity. Such are Mikhailovskoe and Yasnaya Polyana for the Russians, Weimar for the Germans, Florence for the Italians and Stratford-on-Avon for the Englishmen.

Бұл мысалдар мәтіндегі таныс емес, жаңа сөздермен жұмыс істеу тәсілдерін көрсетеді: сөздің этимологиясы таныс сөздермен ассоциациялау арқылы танылады; сөйлемге жаңа сөзді контексті пайдалана отырып, айқын, әсерлі контекстік қолдау көрсетеді; таныс емес сөздің нақты сәйкес лексикалық түсіндірмесін табу, студенттің сөйлемді де, түсіндірмелерді де өте мұқият оқып шығуына түрткі болады. Ағылшын тілі сабақтарында осы тапсырмалардың барлығын орындауда Dictionary Articraft Strategy (таныс емес сөзді сөздіктен қарау әдісі) or Contextual Word Definition Strategy (таныс емес сөздің түсіндірмесін қарау әдісі) әдістерін қолдануға болады.

Мәтінді оқуға дейін тақырыпқа мән беру тапсырмаларына (Pre-reading Focus on the topic tasks) бүкіл топ студенттері қатысады, студенттерге өздерінің шынайы өмірінен білімдерін қолдануға мүмкіндік беріледі, бұл өз кезегінде «тілдік барьерді» жеңуге көмектеседі.

Оқу тақырыбы: «Жүрегіңнің түбіне терең бойла...» (Reading theme: "Look deep into your soul ...").

What can you say about the title of the text? Read the first two paragraphs of the text. Then answer the questions. Is this text about nature of Shyngystau? What do you think, does it influence on Abai's formation as a great poet, philosopher? Then continue reading the text.

немесе

Оқу тақырыбы: «32-қара сөз» (Reading theme: Word Thirty-Two)

1. What do you know about Abai's "Words of Edification"? 2. Did you read them? 3. You are going to read "Word Thirty - Two". 3. Are there any rules to seek knowledge? 4. It was written a century ago. Is it vital today?

Бұл сұрақ-тапсырмалар студенттің ойын мәтінге бағыттап, тақырыпқа ынтасын тудырады, сонымен қатар оқушының үнемі назарын аударып, икемді және белсенді болуын талап етеді.

Мәтіндегі негізгі ойды табу тапсырмалары (Questions about main ideas) – студент мәтінді қайтадан оқитындай етіп құрастырылған және әлдеқайда мұқият болуын талап етеді. Берілген сұрақтың бір ғана сөзбен немесе сөйлеммен берілген жауабын мәтіннің белгілі бір бөлігінен табу ұсынылады:

Circle the best answer for each question. Write the line of the text where you found the information. Then discuss your answers.

Line

1. What a source of constant inspiration was for Abai? _____
  - a. autumn colors of Shyngystau
  - b. cloudy sky and foggy earth of Semei
  - c. inaffably beautiful nature of Shyngystau
2. Where did young Abai study when going in search of knowledge? _____
  - a. in Shyngystau
  - b. in Semei
  - c. in Kaskabulak т.б.

немесе ақпараттың мәтіндегі орнына қарай рет-ретімен беру:

1. Look at the Questions above the text and say were your answers correct?

2. Number the following main ideas in the order they appear in the text.

___ Backbiting and vituperation lower human dignity.

___ If you value knowledge a love of knowledge will be born in your heart.

___ Beware of careless sloth or idleness! т.б.

Мұқият орындалатын тапсырмалар (Detailed tasks) мәтіннен тікелей табылатын фактілерге негізделеді. Мұндай тапсырмалардың түрлері студентті мәтіндегі ақпарат жайлы ойлануға итермелейді және жауапты мұқият мәтін ішінен, жол-жолмен «іздеуге» мәжбүр болады. Студенттің мәтінді түсінуін тексеру үшін осы мұқият орындалатын тапсырмалар өте қолайлы. Сұрақтарға жауап бере отырып, олар сұраққа жауап бере ала ма немесе не оқып отырғандығын түсінді ме, жоқ па екендігіне көз жеткізеді.

Think about the information in the text. If a statement is false, rewrite it to make it true.

Example: It is the road Shakarim and Mukhtar used to take when going in search of knowledge to (Shyngys). Semei.

1. Every year, in winter and summer, his father's aul moved over to Kaskabulak valley.

2. The most remarkable event that took place in Yeraly mountain was the birth of the Kazakh theatre in 1917.

Оқыған материалға реакция (Reacting to the reading) тапсырмалары студенттен осыған дейін не білетіндігін және мәтіннен не оқығандығын қолдануды талап етеді, себебі студент сұрақтың тура жауабын мәтіннен таба алмайды. Студенттер мәтінді түсінуі керек және сұраққа жауап бермес бұрын, оның мазмұнын өзінің бұған дейінгі білімімен ұштастыруы керек. Сұрақтардың бұл түрлері студенттің ой-қиялын ұштайды, сыни ойлау қабілетін арттырады және жеке ойын дамытады:

1. Think about what you learned from Reading, and give the best answer to complete.

1. Abai's works urge people to labor and to struggle for reorganization of life. A lot of his poems are dedicated to new attitude, to the family, to the parent's duty, to the education of young generation. Poet's soul is very delicate. When Abai grew older he saw people's _____ and _____.

OR 1. Read the details in the following statements. Circle the best answer to complete each statement.

1. Study with _____ and noble aims.

a. clear b. clean

II. Discuss these questions with your classmates.

1. Do you think that Abai is a great person of Kazakh nation just because of good upbringing and education?

2. "His power is so great that hardly does he move his shoulder when every word or wish of his is obeyed. When he starts talking, his face loses the touch of sternness and despotism, and the bias surrounding him are not good enough even to wear his shroud". These sentences are about Abai's father Kunanbai. What can you say about this description?

3. Guess: "To you I am a puzzle, my person and my verse." Why?

Мәтіндегі негізгі ойды табу, мұқият орындалатын, оқыған материалға реакция тапсырмалары студентке материалдан толығымен ақпарат алуға көмектеседі. Бірнеше жауабы бар тапсырмалар, ең дұрыс жауапты табу және мәтіндегі нақты, мұқият ақпаратқа қатысты тапсырмалар студентке оқу процесінде түсінуге көмектеседі, мәтіннің басынан аяғына дейін ой жинақтауға және мәтіндегі барлық ақпаратты эксплицитті етуге ықпал етеді. Бұл тапсырмалар белсенді оқуға, рецептивті және сол уақытта оймен оқуға себеп болады, мәтінде оқушы мен жазушы арасында қарым-қатынас орнатуға талпыныс жасайды.

Келесі ұсынылатын тапсырмалар студент үшін жоғары деңгейде ойлау мүмкіндіктерін туғызады. Төмендегі жазу тапсырмаларының үлгілері алдыңғы тапсырмалардағы жаңа сөздерді, грамматика, стиль, сонымен қатар тақырыпқа байланысты өзінің оған дейінгі білімін қолдануды талап етеді.

Жазу тапсырмалары (Writing tasks)

Write a paragraph about one of the following topics. Use some of the vocabulary, grammar, and style that you learned in this unit.

1. I read Abai's poems with great interest.

2. Read the poems of Abai about four seasons of the year: 'Summer', 'Autumn', 'Winter', 'Spring' and describe one of them.

3. Choose one of the poems you like in your native language and give the summary of that poem.

немесе

Read the poem of Abai Kunanbaev and say what this work is about and give your opinion. Can you remember the Kazakh equivalent of this poem? Prepare the retelling of this poem in written form.

When I was young I didn't give much thought to knowledge,

I saw the use, but didn't test it out.

When I grew up, I didn't know how to latch onto it.

I stretched out my hand to it very late (excerpt).

Мәтін көтерген талқылау тапсырмалары немесе мәтіндегі идеялар жайлы дебат жасау тапсырмалары, миға шабуыл (brainstorming) тапсырмалары, студенттің өздігінен жасайтын шығармашылық тапсырмалары қатысымды дамытуға, сыни ойлау, мәселе шешу (problem-solving) қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Оқуды процеске айналдырып, мақсатты оқуға, студенттің тілге қызығушылығын арттырып, тақырып бойынша өздігінен ізденуге әкеледі.

Зерттеу тапсырмалары (Research tasks)

1. Use the Internet or library to find materials about A. Kunanbaev in the English language and prepare a composition about Abai's philosophy, fables, and epigrams.
2. Prepare a newspaper article about A. Kunanbaev – The great Kazakh poet.
3. “The incurable sadness of the wise one”

немесе

Read the following poem of Abai.

My heart is in forty shreds
From the malicious intent of the world.
How can it stay unharmed
among this bigotry? (excerpt)

немесе

Discuss this question with the class. Why is his heart in forty shreds? In your opinion, is Abai really a sad poet? He says ‘My soul is dead but on the outside I’m well. I repeat to everyone I meet- friend today, enemy tomorrow. Oh my God, what can I do?’ Why and why not?

Жазу және зерттеу тапсырмалары студенттің материалды түсініп, оқып, өздігінен қорытынды жасауына мүмкіндік береді. Оқытушыға да студенттің түсіну қабілетін айқындап, бағалауға мүмкіндік береді.

Тіл оқытуда оқу мәтіндері өте жоғары сапалы, мұқият таңдалған, мазмұны тіл үйренушінің жасы мен арнайы біліміне сәйкес болуы керек. Таңдалған мәтін студент үшін қызықты бола отырып, қорытындылауға, саралауға, ойлауға, өз ойын дамытып, жаңа ой тудыруға ықпал ететіндей болуы тиіс.

Бұл мақалада бірнеше мәтін-мазмұн тапсырмаларын құрастыру қадамдары және мәтінді түсіну әдіс-тәсілдері қарастырылды. Кейбір әдіскерлер ағылшын тілін оқытуда студенттің назарын мәтіннің лингвистикалық ерекшеліктеріне аударады, бірақ мәтіннің мазмұны өте маңызды, себебі мәтіндегі ақпарат тіл үйренуші үшін үлкен мотивация көзі болып табылады. Тіл үйренуші мәтінде лингвистикалық тапсырма орындаса да, ең алдымен мәтіннің мазмұнына көңіл бөледі. Мәтіннің мазмұнын түсініп, тиімді жұмыс істеуге оған құрастырылған тиімді тапсырмалар арқылы қол жеткізіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 221 б.
- 2 Halliday & Hasan. Language, Context and Text: Aspects of Language in a Social-semiotic Perspective. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – P. 21-24.
- 3 Уикипедия ашық энциклопедиясы. Мәтін. <https://kk.wikipedia.org/wiki/мәтін> (Қыркүйектің 18-і).
- 4 Wallace Wallace C. Reading. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 36-38.
- 5 Block E. The comprehension strategies of second language readers, 1986. – TESOL Quarterly 20(3). – P. 463-494.
- 6 Mukhtarkhanova A.M. Textbook by for students’ of master’s degree, Speciality ‘The Kazakh language and literature’, ‘The Russian language and literature’. – Astana: ENU Press, 2008. – 140 p.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются понятие «текст», некоторые особенности и функции текста на занятиях английского языка. Традиционная форма работы над текстом состоит из новых слов и

вопросов к тексту. Необходимы также приемы, которые бы мотивировали студентов к изучению языка. В статье предлагаются и анализируются примеры заданий, касающиеся работы над текстом.

RESUME

In this article the notion «text», some peculiarities of the text and functions of the text in English classes are reviewed. Traditionally the text is preceded by new words, some questions related to the text. It is necessary to teach a language effectively to motivate students to language learning. Also this article reviews sample text-related strategies of working on the text.

Д.К. Курманаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук,
старший преподаватель

Использование регионального компонента в совершенствовании навыков говорения на занятиях иностранного языка в неязыковом вузе

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые пути реализации регионального компонента в совершенствовании навыков говорения в содержании обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Использование материала с региональным компонентом в учебном процессе создает положительную мотивацию у студентов и способствует более осознанному овладению языком как средством общения, усиливает коммуникативную направленность обучения.

Ключевые слова: региональный компонент, содержание обучения, совершенствование навыков говорения, межкультурное общение.

Для образования, отвечающего современным тенденциям глобализации и возрождению национальных духовных ориентиров, требуется совершенствование содержания образования в соответствии с национально-культурной системой ценностей и региональными потребностями страны. Это обуславливает обновление содержания образования в вузе, в котором сочетались бы мировой уровень технической информационной оснащенности с национальной системой ценностей, где немаловажное значение имеет региональный компонент образования [1].

«Иностранный язык» как учебная дисциплина, обзор которой нам бы хотелось сделать с учетом интереса нашего исследования, в этой системе занимает особое место. Своеобразие иностранного языка заключается в том, что в ходе его изучения приобретаются не знания основ науки, а формируется коммуникативная культура посредством получения новой информации.

Анализ существующей образовательной практики позволяет утверждать, что региональный материал в действующем стандарте высшего образования не сосредоточен в учебной дисциплине «Иностранный язык». Такой подход к региональному материалу не позволяет на практике использовать весь арсенал его функций в профессиональном становлении будущих специалистов.

Изучение языка и культуры в наши дни стало настоящим требованием времени.

Через язык человек познает окружающий мир и овладевает реальностью, где пересекаются различные культурные традиции. Изучение иностранного языка в неязыковом вузе выполняет коммуникативную, информационную, образовательную, развивающую, культуроведческую, гуманитарную функции. По отношению к обучаемому такую функцию образование может выполнять при условии опора на региональный компонент изучаемого языка [6].

Поэтому с точки зрения высказанного, региональный компонент в определении содержания обучения на занятиях по иностранному языку в неязыковом вузе необходимо основывать на следующих положениях:

- 1) учет сформулированных целей обучения иностранным языкам в неязыковом вузе с позиции диалога культур;
- 2) учет точек зрения ученых-методистов на определение содержания обучения;
- 3) необходимость формирования умений, составляющих выделенную нами новую профессионально-педагогическую функцию будущего специалиста – организатора межкультурного общения [3].

Региональный материал по изучению родного края способствует обогащению предметно-содержательного плана речи, вносит значительный вклад в воспитание, образование и развитие средствами иностранного языка. Использование регионального материала выполняет многофункциональную миссию: патриотическое воспитание, общее политическое образование, расширение кругозора учащихся и развитие их познавательного интереса [4].

Особой функцией региональный материал наделен в изучении иностранного языка, где изучение осуществляется через познание текстового материала. Наполнение содержания текстов региональным материалом насыщает их познавательный процесс ценностно-смысловым компонентом и компонентами регионального знания: история родного края, обычаи, традиции и культура родного народа, сведения о замечательных людях своего края. Наряду с этим тексты с таким содержанием служат хорошим дидактическим материалом для различных упражнений по развитию иноязычной речи студентов.

Проблема совершенствования вузовского обучения иностранного языка в речевой деятельности студентов, в том числе и говорения (монологической и диалогической речи) путем использования материалов краеведения, которое было известно в дидактике как «отечествоведение», «родиноведение» не снимается с повестки дня педагогического исследования. В число данной проблемы входит проблема краеведения, которая является частью этнокультурного обучения.

С целью ценностно-смыслового и ценностно-целевого насыщения содержания изучения иностранного языка нами были систематизированы и конструированы тексты об исторических памятниках Жезказганского региона, которые представляют большую культурную ценность для всего казахстанского народа. К сожалению, история исследуемого нами края долгие годы была в забвении, поэтому внедрение в учебный процесс материалов, содержащих историческую ценность, является частью выполнения государственной программы «Культурное наследие».

Региональный материал с ценностно-смысловым и ценностно-целевым содержанием направлен на формирование и развитие личности, выработку в ней индивидуальности, наполняет и определяет духовный мир.

Комплексные дидактические задачи освоения данной программы студентами заключаются в следующем:

- изучить генезис развития отечественной истории;
- постановка и решение образовательных проблем на этапе развития общества;
- знать историю становления и развития отдельного региона республики;
- проявлять интерес к изучению иностранного языка и отечественной истории;

– участвовать в обсуждении вопросов, связанных с историей края и особенностях его развития;

– проявлять убежденность, доказывать свое мнение, строить жизненные и профессиональные планы в соответствии со своими убеждениями о родном крае;

– проявлять самостоятельность в принятии решений, стремление к сотрудничеству [2].

Составленное нами учебно-методическое пособие для студентов неязыковых специальностей «Исторические памятники Жезказганского региона» способно решать учебную, познавательную, воспитательную задачи, где познавательный аспект призван расширить знания о родном крае.

Структура учебно-методического пособия включает разделы: «Ulytau», «To value, preserve and pass it on to the following generation ...», «A summary of the Zhezkazgan Region's Monuments» [5].

В процессе изучения иностранного языка путем использования региональных материалов нами ставилась интегрирующая дидактическая цель: студенты проявляют осознание важности изучения отечественной истории, участвуют в обсуждении, демонстрируют ценностные ориентации при решении учебно-профессиональных задач, выносят собственные суждения, проявляют убежденность. Приоритетной целью является освоение ценностных и ценностно-смысловых ориентаций.

Материалы данного сборника направлены не только на реализацию региональных знаний, но и позволяют студентам закрепить лексико-грамматический материал.

При составлении данного пособия наряду с общедидактическими принципами мы руководствовались следующими принципами обучения региональному компоненту:

1. Принцип соответствия содержания регионального материала целям и задачам обучения иностранному языку.

2. Принцип реализации междисциплинарной интеграции.

3. Принцип диалога культур.

4. Принцип отражения общих целей глобализации содержания образования в методике обучения региональному компоненту.

5. Принцип направленности содержания образования регионального компонента на формирование межкультурного общения у будущих специалистов.

6. Принцип практической значимости региональных знаний и умений представлять регион в профессиональной деятельности [3].

Для определения значения когнитивного и деятельностного показателей мы предложили студентам деловую игру «Экскурсия по Жезказган-Улытаускому региону», где были сформированы произносительные, лексические и грамматические навыки и проходила тренировка языковых явлений [2].

В ходе деловой игры студенты продемонстрировали способность применять имеющиеся знания и опыт для решения задач, а также умение переносить имеющиеся знания в новую ситуацию. Сама по себе деловая игра предполагала не просто выявление заложенных в региональных текстах смыслов и ценностей, а построение на основе знаний об особенностях педагогических ценностей в определенной социокультурной ситуации комплекса требований к учителю. При этом студенты использовали знания, полученные при изучении регионального материала в учебно-методическом пособии.

Ролевая игра: - Now, pretend you are in the travel agency. Take the badges. Who wants to be the visitor / travel agent? Play out the situation: "A visitor comes to the office to book a historical tour of Ulytau-Zhezkazgan region." Think what questions to ask / how to answer.

- Very nice, thank you. And now, one more situation: act out the conversation of a tourist and a guide during the excursion. Use the badges.

При работе с текстом с целью выработки разговорной речи студентам задавались следующие вопросы (на английском языке):

1. Труден ли был текст для понимания? 2. Интересен ли текст? 3. Что понравилось (не понравилось) в содержании текста? 4. Хотели бы вы прочитать ещё что-нибудь по этой теме (подобного содержания)? 5. Какой из прочитанных текстов вам больше всего (меньше всего) понравился?

Ответы на данные вопросы способствуют не только развитию речи студентов, но и формированию оценочного отношения к информации, развитию критического мышления, позволяют выйти на уровень личностной значимости изучаемого материала.

Необходимо отметить, что нами использовался также приём "неоконченные предложения", чаще всего в конце занятия. Помимо формирования рефлексивных умений студентов он способствует формированию навыков устной речи и грамматических навыков (использование в речи придаточных предложений). Студентам предлагалось закончить фразы (на занятии они записаны по-английски, и говорить студенты должны, разумеется, по-английски):

Сегодня на занятии я узнал, что...

Самым трудным для меня было...

Раньше я не знал, что....

Данный прием успешно применялся и для обсуждения прочитанного текста. В этом случае неоконченные предложения выглядели так:

Главная мысль текста состоит в том, что....

По моему мнению, текст информативен (поучителен), так как ...

Больше всего мне в тексте понравилось ....

Другой формой проведения регионального курса была предметно-ситуативная. Её основу составили речевые ситуации, которые объединены чаще всего единой сюжетной линией и базируются на предметах речи регионального содержания.

Наиболее распространённым сюжетом при работе с региональным материалом явилось посещение группой зарубежных граждан (туристов, студентов, школьников) данной конкретной местности. Подобная макроситуация включала ряд микроситуаций, в рамках которых формулировались коммуникативные задачи.

В выборе предметов речи для регионального курса акцент делался на основные сведения о родном крае. Предмет речи во многом определял выбор функции общения, в которой велся разговор. К примеру, предмет речи «Достопримечательности родного города» обсуждался помимо познавательного аспекта и в аспекте основных функций общения: ценностно-ориентационной (выражение отношения: «Вам понравилось старинное здание музея?»), регулятивной (предложение услуг: «Если вы располагаете временем, я покажу вам ещё здание собора»), этикетной (ритуализированный диалог: «Вы не скажете, как пройти к памятнику N?»), где другие предметы речи обладали свойством употребления в различных функциях общения.

Вышеупомянутая работа по совершенствованию навыков говорения при реализации и усвоении регионального материала позволяет нам сделать вывод о том, что региональная осведомленность является одним из условий коммуникации, которая усиливает важность практического овладения языковыми формами как средством общения. В нашем случае региональный компонент содержания обучения создает положительную мотивацию у студентов и способствует более осознанному овладению языком как средством общения, усиливает коммуникативную направленность обучения. Интеграция регионального материала в обучении иностранному языку служит средством повышения образовательного уровня и совершенствования иностранного языка, в частности навыков говорения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа "Культурное наследие" на 2004-2006 годы. - Указ Президента Республики Казахстан от 13 января 2004 года № 1277
- 2 Бусыгина И.С. Дидактические условия повышения эффективности усвоения студентами историко-педагогических знаний: дис. ... канд. пед. наук. - Екатеринбург, 1998. - 125 с.
- 3 Глумова Е.П. Методика обучения организации межкультурного общения на материале регионального компонента (немецкий язык, языковой вуз): дис. .... канд. пед. наук. - Нижний Новгород, 2006.
- 4 Концепция этнокультурного образования Республики Казахстан. – 1996.
- 5 Курманаева Д.К. Исторические памятники Жезказганского региона. - Жезказган, 2006.
- 6 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: Слово, 2000. - С. 263.

ТҮЙІН

Мақалада тілдік емес жоо-да шетел тілін оқыту мазмұнындағы сөйлеу дағдыларының өңірлік компоненттерін іске асырудың кейбір жолдары қаралған.

RESUME

The article researches the current day issue of improving speaking skills in the content of foreign language teaching by using the regional material at non-linguistic high school.

Аннотация

Бұл мақалада педагогика пәнінен дидактикалық материалдарды тиімді қолданудың ғылыми-теориялық негіздері беріледі

Түйін сөздер: педагогика, дидактикалық материалдар, оқулықтар, электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары, Интернет.

Ә.Е. Ботабаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, пед. ғыл. канд., доцент м.а.

«Педагогика» пәнінен қолданылатын дидактикалық материалдардың тиімділігі

Еліміз егемендігін алып, ұлттық даму жолына түсіп, білім беру ісіне жаңа талаптар қойды. Осы маңызды талаптардың бірі - білім беру жүйесінде жастардың білімін арттырып, оқытылатын пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін сабақта дидактикалық материалдарды тиімді қолдану қажет.

Бұл туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «Біздің республиканың білім жүйесі әлемдік деңгеймен үндеспей отырған-дығына көңіл бөлініп, білім жүйесінің алдына биік міндеттер жүктейді. Оқушыға білім, білік дағдыларын беріп қана қоймай, ол жиі өзгеріп тұратын нарық жағдайына тез бейімделе алатындай етіп тәрбиелеу қазіргі заманның негізгі талабы», - деп айтылған [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Бала тәрбиелеу – болашаққа ең үлкен инвестиция. Біз бұл мәселеге осылай қарап, балаларымызға жақсы білім беруге ұмтылуымыз керек», - деп, баланы жан-жақты білімді етіп өсіру, қазіргі заманның өзекті мәселесі екендігін баса айтты [2]. Сонымен қатар «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында да» бұл мәселе туралы айтылған [3].

Ендеше студенттерге ғылыми білім беру, оларды әлемдік мәдениеттің жетістіктерімен таныстыру, шығармашылық қабілетті арттыру, жеке тұлға етіп қалыптастыру, педагогтердің алдына жаңа талаптарды қояды. ЖОО-да қызықты, әсіресе болашақ педагогтер үшін өте қажетті пәндердің бірі – педагогика.

«Педагогика» пәнін студенттерге жан-жақты етіп түсіндіруде қолданылатын бірнеше

дидактикалық материалдарды қарастырдық. Оларға *оқу кітаптары, жабдықталған оқу кабинеттері, Интернет желісі, көрнекі және техникалық құралдарды жатқыздық*. Енді дидактикалық материалдарға жеке тоқталып өтейік:

- оқу кітаптарына оқулықтар, дидактикалық оқу құралы, тест тапсырмалары, студенттерге арналған оқу-әдістемелік кітаптар, анықтамалар, сөздіктер және электрондық басылымдар: электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары мен әр түрлі құрылғыға жазылған электрондық жазбалар, электрондық сөздіктер т.б. жатады;

- жабдықталған оқу кабинеттері;
- Интернет желісі;
- көрнекі құралдар — кестелер, сызбалар, суреттер, фотосуреттер, альбомдар, слайдтар және т.б.;

- техникалық құралдар – ұнтаспа, телеарна, бейнетаспа, компьютер, интербелсенді тақта, т.б.

Олардың ішіндегі негізгісі «Педагогика» оқулығы болып табылады. Басқа құралдар осы оқулықпен тығыз байланысып, оқулықта жарияланған идеяларды дамытып, нақтылай түсуі тиіс.

Оқулыққа қойылатын негізгі талаптар:

- оқу бағдарламасына сәйкес болуы;
- ғылыми тілде, әрі түсінікті жазылуы;
- тақырыпты тереңірек ашатын, әрі нақты мәлімет беретін кестелер мен сызбалардың болуы;

- СӨЖ, ОБСӨЖ тапсырмалары мен өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар мен тестілердің болуы.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісі жаңа оқыту технологияларын дайындауды талап етеді. Бірінші кезекте оларға электронды басылымдар: электронды оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары мен әр түрлі құрылғыға жазылған электронды жазбалар жатады. Қазіргі кезде электронды басылымдарды әзірлеу және пайдалану мәселелерін зерттеу өзекті іске айналып отыр.

Білім берудің кез келген саласында «Электронды оқулықтарды» пайдалану студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға жағдай жасайды.

Электронды оқулық – бұл оқу курсының немесе оның тарауларының, бөлімдерінің және білім беруді басқаратын мемлекеттік органдар даярлайтын арнайы статусы бар, осы түрдегі баспалардың жүйелі мазмұндамасын қамтитын электронды оқу басылымы.

Электронды оқулықтар ғылыми негізде дайындалған педагогикалық-ақпараттық өнім. Электронды оқулық дайындаудың концептуальдық негізі модульдік оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Сонымен қатар, электронды оқулық дайындаудың педагогикалық принциптер жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес келеді, яғни электронды оқулықтар оқыту процесінің автоматтандырылған формасы іспетті. Осы оқулықтарды дайындауда да, оны оқыту процесінде пайдалану да үлкен ақпараттық сауаттылықты талап етеді.

Электронды оқулықтың ерекшеліктерінің бірі – онымен жұмыс істеу сұхбаттық түрде жүргізіледі. Осының нәтижесінде студенттер өз білімдерін сұрақтар және бекітулер арқылы жеңіл түрде меңгереді [4].

Электронды оқулықтармен жұмыс істеу әрбір студенттің өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып үйрену ісін жеке дара жүргізуге жол ашады. Электронды оқулық оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұнын қамтитын компьютерлік технологияға негізделген оқыту, бақылау, моделдеу, тестілеу, т.б. бағдарламалардың жиынтығы. Электронды оқулық жай оқулықтарға өте тиімді қосымша мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда:

- кері байланысты іс жүзінде тез арада қамтамасыз етеді;

- жай оқулықтағы ақпаратты іздеу мүмкіндіктері біраз уақыт алатын болса, электронды оқулық қажетті оқулықты табуға тез мүмкіндік береді;

- гипермәтінді түсіндірулерге өту барысында уақытты үнемдеуге көмектеседі.

Ең бастысы, электронды оқулықтарды дайындаудың бір жүйеге келтірілген заңдылығы болуы керек. «Педагогика» пәніне қатысты процестерді анимациялап көрсету, тіпті кино фильмдер мен диафильмдер үзінділерін бірнеше файлдар ретінде сақтап, оларды гипер мәтінді формат арқылы электронды оқулыққа кірістіру оқулықтың көркемдік әдістемелік деңгейін арттырады.

Презентация даярлаудың автоматтандырылған құралдарының бірі - Microsoft Word бірге қойылатын Microsoft Power Point қолданбалы бағдарламасы. Бұл презентация даярлау мен безендіруге арналған әмбебап құрал болып табылады. Microsoft Power Point құралдарының көмегімен дайындалған жұмысты оның кез келген кезеңінен ұсынып, көрсетуге болады. Microsoft Power Point-тағы кез келген құжат *слайд* деп аталатын жеке алынған кадрлардың жиынтығынан тұрады. Презентациядағы слайдтардың саны көп бола береді. Құжаттағы әрбір слайдтың өзінің жеке нөмірі болады, слайд құрылғанда ол бірден міндетті түрде нөмірленеді. Құжаттағы слайдтар сызықта тізбектеле орналасады. Слайдтарды жою, кірістіру, орын ауыстыру немесе көрсету олардың сызықтық құрылымын бұзбайды. Слайдта орналастырылатын барлық нысандар Microsoft Power Point ішкі құралдарымен де, сонымен қатар сыртқы қолданбалы бағдарламаларда да құрылып, безендірілу мүмкіндігіне ие.

Келесі ақпараттық – технологияның білім беру саласындағы көрінісінің бірі - *интербелсенді тақтаның* сабақ барысында қолданысқа енуі.

Интернет, мультимедиялар, электронды сөздіктер, электронды оқулықтар тәрізді интерактивті оқыту әдістерінің білім беру процесіне қосқан жаңалықтары есебінен оқытушылар «тақтаның алдында тұрып түсіндіру» міндеттерін жеңілдетіп, студенттің тақырыпты тереңірек түсінуіне және өз бетінше ізденуіне инновациялық бағыт берді.

Интербелсенді тақта арқылы педагогика пәнін өткізу тиімді. Интернетбелсенді тақта көмегімен өтілетін тақырыпқа байланысты дидактикалық материалдарды қолдану өте қолайлы.

Педагогика пәнінен қолданылатын дидактикалық материалдардың бірі Интернет желісі. Интернет (ағылшын тілінен алынған Internet - International Network) - компьютерлік серверлердің бүкіл әлемдік желісі. Интернетке қосылу мүмкіндігі болған жағдайда, білім беру мекемелері, мемлекеттік ұйымдар, коммерциялық кәсіпорындар және жеке адамдар сияқты миллиондаған қайнар көзінен ақпарат алуға болады. Қазіргі кезде Интернет сөзін пайдаланғанда, физикалық желінің өзін емес, дүниежүзілік желі және ондағы ақпаратты айтамыз.

Интернет - кез келген компьютерлермен бүкіл әлем бойынша ақпарат алмасу мен беру мүмкіндігі, желілер жүйесі. Интернет - байланыс араларын өзара біріктіретін, тораптардың жиынтығы [4].

Педагогика пәніне қажетті материалдарды оқулықтан немесе кітапханадан таппаған жағдайда, әрине, Интернеттен іздеу мәселесі туындайды. Қазір ол мәселенің шешімі табылған.

Педагогика пәнінен қолданылатын дидактикалық материалдардың бірі – дидактикалық ойындар. Оны да тақырыпты қызықты өткізу мақсатында қолдануға болады. Дидактикалық ойындар туралы жазылған еңбектер мен ғылыми жұмыстарды талдай келе, оларды төрт түрлі типке бөлуге болады, атап айтсақ:

1. Қимыл әрекетке байланысты дидактикалық ойындар;
2. Ұлттық ойын элементі қолданылған дидактикалық ойындар;
3. Ақыл-ой қабілетін арттыруға арналған дидактикалық ойындар;
4. Креативтілікті дамытуға бағытталған дидактикалық ойындар.

Қорыта келгенде, «Педагогика» пәнінен *дидактикалық материалдары қолданудың негізгі мақсаты* – студенттерге білім беру процесінде аз уақыт жұмсап, көп нәтижелі білім алуына ықпал ету.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі. – 2004. - 20 қаңтар.
- 2 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Лекция курсы. – Тараз, 2012. – 34 б.
- 3 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
- 4 Байжұманов М.К., Жапсарбаева А.Қ. Информатика. – Астана, 2004.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена научно-теоретическому обоснованию эффективности применения дидактических материалов по предмету «Педагогика».

RESUME

The article is devoted to the theoretical justification of the efficiency of using didactic materials on the discipline «Pedagogy».

И.Б. Имангаликова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
аға оқытушы

Д.Г-С. Токтрбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD докторы, доцент м.а.

А.Б. Мейрманов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Жасөспірімдердің бойында салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық, гигиеналық және физиологиялық негіздеріне ашылған жол

Аннотация

Мақалада педагогтердің, психологтердің және адамның дамуының профилактикалық бұзылу облысы және ауруға шалдығу қаупі бар жағдайда жұмыс істейтін дәрігерлердің негізгі мақсаты қоршаған ортамен байланыса отырып, салауатты өмір салтын тұрақты ұстануға үгіттеу мақсатында қарастырылған.

Түйін сөздер: «Стихия» сөзінің 4 мағынасын ашу жолдары қарастырылған.

Мақала мазмұны Біз алға қойған мақсатарға жету үшін барлық күш-жігерімізді дені сау, белсенді, әрі қоғамға лайықты жас ұрпақ тәрбиелеуге жұмсайтын боламыз» Н.Ә. Назарбаев.

Дана халқымыз: «Басты байлық – денсаулық», «Газалық – саулық негізі, саулық – байлық негізі», – деп тегін айтпаса керек. «Қазақстан - 2020» мемлекеттік стратегиясында дене тәрбиесі туралы: «Салауатты өмір салтын ынталандыру әрқайсымыздың дене тәрбиесімен айналасуымызға, дұрыс тамақтандынуымызға, есірткілерді, темекі мен ішімдікті тұтынуды қойып, тазалық пен санитария шараларын сақтауымызға (және т.с.) бағытталған [1, 248].

Адам – ол барлық мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырушы және табиғаттың эволюциялық дамуының нәтижесі. Ол сыртқы әлеммен тығыз байланысты және сол әлемнің өзіне деген әсерін сезіне біледі. Өз кезегінде ол да үлкен жауапкершілікті арқалай отырып сыртқы әлемге ықпалын тигізеді. Бұл әрекеттестіктің тепе-теңсіздігінің нәтижесінде оның ішкі күйінде ауру түрінде пайда болатын өзгерістер болады [2, 160].

Халық санының өсуі, оның сапасы, деннің саулығы мемлекет әл – ауқатының дамуына ықпал етеді. Сондықтан да Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген еңбегінде соның 4 негізгі күшін аттап көрсетті. Оның бірі – жер үстіндегі байлық деп отырғанымыз – адам, оның білімі мен іскерлігі, таланты мен мәдениеті, денсаулығы. Әрбір мемлекеттің болашағы – оның азаматтары. Ал

әрбір азаматтың денінің саулығы, бұл мемлекеттің де саулығы болып табылады. Бұрын - соңды денсаулықты күту әр адамның жеке шаруасы деп қарастырылса, қазіргі таңда бұл мемлекеттік деңгейге дейін көтерілген проблема болып отыр. Себебі соңғы жылдары экономикалық және экологиялық себептерге байланысты.

Қазақстан азаматтарының денсаулығы нашарлап кеткені белгілі. Бұл орайда елімізде азаматтардың денсаулығын түзетуге үлкен жұмыстар атқарылуда. Емханалар салынып, спорттық кешендер мен мектептер ашылуда. Сонымен қатар мемлекеттік бюджеттен қаржы құйылып, көптеген жұмыстар атқарылуда. Теледидарлар арқылы спирттік ішімдіктердің, нашакорлық пен темекінің зияны мен әкелетін қасіреті жөнінде жарнамалар мен роликтер және т.б. көптеген нұсқаулар көрсетілуде. Бұның бәрі халықтың санасын, өз денсаулығына деген көзқарасын өзгертуге үлкен ықпал етуде.

Сондықтан да атқарылып жатқан шаралар мен алдағы уақытта атқарылатын жұмыстар мемлекетіміздің саулығының кепілі деуге болады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жарғысында «денсаулық» ұғымы физикалық, рухани, әлеуметтік игіліктердің толық жағдайы ретінде қарастырылады. Көптеген ғалымдар денсаулықты адамның күтінуі нәтижесінде жақсартатын және сақталатын ағзаның ерекше жағдайы ретінде анықтайды.

Бұл – физикалық жаттығулардың жеткілікті саны, тамақ пен судың қалыптылығы және еңбек пен демалыстың тиімді режимі [5, 116]. Әрбір қоғам өзінің құрамында физикалық, психикалық, әлеуметтік дені сау, сәйкесінше, моральдік, зияткерлік жағынан мықты адамның болғанын дұрыс көреді. Бірақ сауығу тек адам өзінің өмірін табиғаттың қарапайым заңдылықтарына бағына құрғанда ғана болады, жекелеп алғанда ағзаның табиғи күшін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Және бұған осы сапалардың гормондық сыртқы қалыптасуын қосуға болады, өйткені адам өзінің іс-әрекеттерімен, эмоцияларымен, сезімдерімен, ойларымен қалыптастырған қоршаған ортамен тікелей қарым-қатынаста өмір сүреді. Психологиялық қайта құрылу дискомфорттық жағдайлардың пайда болуының себебінен қиын қалыптасады.

Жасөспірімдердің мінез-құлқы тұрақсыздықпен, жылдам жәбірленгіш, өкпешілдікпен сипатталады. Осы кезеңде жолдастар тауып, топ құрып жүру қажеттілігі жоғары болады. Сонымен қатар жасөспірімдер тобында өздерінің бағалайтын бағыт, пікірлері, демалыс уақыттарын өткізу, көптеген қиын жағдайларды шешу тәсілдері қалыптасады. Сондықтан бұл кезеңде топтармен бірге арақ-шарапқа үйрену қауіпі артып, ата-аналары мен педагогтердің ескертпелері оның еркіндігіне, құқығына қарсылық көрсету сияқты қабылданып, көбінесе олардың мінез-құлқына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан оларды бір жақты тыңдауға мәжбүр ету олардың қарсылығын туғызып, өз бетімен кетуіне әкеліп соғады.

Осылайша, «денсаулық» барлық өмір формасының гармондық дамуының заманауи концепция негізінде кешенді және жүйелі орындалуының интегралды ұғымы [7, 78-б]. Педагогтердің, психологтердің және адамның дамуының профилактикалық бұзылу облысы және ауруға шалдығу жағдайында жұмыс істейтін дәрігерлердің негізгі мақсаты қоршаған ортамен байланыса отырып, салауатты өмір салтын тұрақты ұстануға үгіттеу.

Мұндай жағдайлардың нәтижесінде адамның денсаулық жағдайы жақсарады және өзінің еңбек жетістіктеріне жету үшін шығармашылық энергиясы пайда болады, туыстарымен, достарымен, әріптестерімен қарым-қатынасы жақсарады, қоғамға, қоршаған ортаға пайдасы, қажеттілігі артады. Бұл мақсаттың табысының негізгі тәсілі білім беру және ағарту саласында қызмет атқарады, нәтижесінде әрбір адам өзінің денсаулығы мен өмірінің қалыптастырушысы ретінде таныла алады [6, 327]. Балалардың денсаулығы – қоғамның экономикалық, әлеуметтік және саналы жетістіктерін сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің қатарына жатады. Қазақстандағы мектеп оқушыларының денсаулық деңгейлері қоғамның, әсіресе дәрігерлер және мұғалімдер арасында дабыл қағуда. Ақпарат құралдарының материалдары және статистикалық деректердің көрсетуінше XX

ғасырдың аяғында, ХХІ ғасырдың басында мектеп оқушыларының денсаулықтары күрт төмендеген. Балалардың денсаулық деңгейлерінің көрінісі көпшілік жағдайда мектептердің жауапкершілігінде деп көрсетіледі.

Демек, мектепте оқушылардың денсаулығы ерекше өзекті мәселе. Статистикалық деректер бойынша жалпы мектепті бітірушілердің 68%-ның дені сау, әрбір екінші жеткіншек морфофункционалдық патология, 42%-ы созылмалы сырқат деп танылуда. Жас балалардың маскүнемділік деңгейлері де жиі байқалып келеді.

Мектеп оқушыларының денсаулықтарына теріс әсер ететін факторларының қатарына мектеп оқушыларының оқу сабақтарымен артықша жүктелулерін, педагог пен оқушылардың арасындағы авторитарлық қарым-қатынастықты, оқыту мен тәрбиелеудегі баланың тұлғалық және жас ерекшеліктерін қажетті деңгейде есепке алынбаушылықтарын, гиподинамия және т.б. атап көрсетуге болады. Мектептердегі оқу-тәрбие жұмысын қазіргі заманның талаптарына сәйкес жүргізу, оқушының денсаулығын сақтау мен нығайту мәселелерін тиімді шешу медициналық қызметкерлер мен мұғалімдердің бірлескен нәтижелі еңбектеріне байланысты. Педагогика ғылымында осы туындаған мәселені шешудегі тиімді жолдары мен құралдарын негіздеу қажеттілігі туындайды.

Денсаулық мәдениеттілігінің төменділігі, денсаулыққа қарамаушылық себептері, оқушылардың арасында 40%-ы салауатты өмір салтының теориясын білмейтіндігінен деп саналады. Демек, қазіргі кезде оқушылардың салауатты өмір салтын тәрбиелеу қажеттілігі, оны арнайы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып қалыптастыру қажеттілігі туады:

Қазіргі мектеп оқушысын салауатты өмір салтына тәрбиелеудің басты міндеттеріне мына төмендегілер жатады;

- халық педагогикасы элементтерін қолдану (ауызша халық шығармашылығы, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптары, ұлттық ойындар т.б.);
- мектеп оқушысының бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруда тиімді психологиялық-педагогикалық шарттарды қолдану;
- «салауатты өмір салты» - ұғымын қалыптастыру;
- салауатты өмір сүру туралы оқушыларды ынталандыру;
- оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне көмек көрсету;
- өз денсаулықтарын сақтауда, салауатты өмір сүру дағдыларында жауапкершіліктерін қалыптастыру.
- арнайы денсаулық сақтау технологиясы арқылы салауатты өмір сүру дағдыларын қалыптастыру.

Барша азаматтардың денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтына бағытталған елбасының жолдауын – егемендіктің кілтін ұстар жастардың болашағына апаратын алтын сүрлеу десе болады

Соңғы кездері дәрігерлер мен қоса сырқаттардың да саны өсіп келеді. Осыған байланысты әр түрлі ғылым салаларына бағытталған, адам денсаулығының өзгерулеріне байланысты әркелкі денсаулық сақтау технологиялары іздестірілуде, ойластырылуда. Баланс – кез келген жүйенің арасындағы тепе-теңдік, гармония (үйлесім).

Стихиялар – бұл бізді қоршаған ортада орналасқан әр түрлі жағдайда пайда болған табиғи объектілер.

«Стихия» сөзінің 4 мағынасын ашып қарастыруға болады:

1. Еш нәрсе қарсы тұра алмайтын табиғат құбылыстары. Мысалы: найзағай, жер сілкінісі, цунамилер, циклондар, су тасқыны.

2. Ежелгі шығыс философиясында табиғаттың негізгі элементтерінің бірі болды. Мысалы, Қытай философы У – Синнің айтуындағы 5 табиғат элементі (ағаш, от, жер, металл, су).

3. Салыстырмалы түрде әлеуметтік ортаға әсер ететін берекесіз күш. Мысалы: қозғалыс, революция, эпидемия және т.б.

4. Қоршаған үйреншікті орта.

Осылайша, Стихия озiнiң айналасына әсер ететiн және артынын iзiн қалдыратын табиғи құбылыс, объект, процес.

Бұл стихияның параметрлерiне тәуелдi, адамның бақылауындағы және басқаруында болуы мүмкiн оқиға [3, 240].

Табиғаттың 4-шi стихиясының күшi жайында табиғаттың пайда болуы туралы айтуларда, аңыздарда, тарихи жазбаларда кездестiруге болады. Осымен байланысты 4 стихия балансын – ол адамның өзiнде, табиғатта, қоғамда, әрiптестерiнiң (достарының, туған-туыстарының, қызметтестерiнiң) арасындағы тепе-теңдiк жағдайын сақтауы деп болжам жасауға болады.

4 стихия балансы сауықтыру технологиясы от, жер, ауа, су жүйесi мысалы табиғаттың әрекеттестiгiнiң элементi ретiнде қарастырылады. Әрекеттестiк нәтижесiнде 5i стихия (5-шi элемент) пайда болады. Бұл өмiрлiк жолдың жүйесiнiң белгiсi ретiнде (мысалы адамның) Өмiр Ағашы болуы мүмкiн. От - өмiр жүйесiнiң даму мақсатының бағдарламасын кейiптейдi (мысалы, адамда, ғаламшарда).

Жер – өткен тәжiрибе және бұрынғы жетiстiктер жүйесi, келешектегi дамудың ресурсы.

Ауа – жүйенiң қоршаған ортамен әрекеттестiгiнiң белсендiлiгi [4, 21-23].

Су – әрекеттестiктiң нәтижесi, өмiрлiк тәжiрибе алмасу мен өмiр ағыны. 4 стихия адам өмiрiнiң аясын қалыптастыруды дамытудың 4 бағыты сияқты болып келедi.

Адам естi немесе ессiз, бiрақ ұдайы үлкен биiкке ұмтылады, тұтастыққа, өмiрiн жарасымды дамытуға тырысады. Бұл дамуды бiржақты басқарудың маңызды шарты. Және бұл процеске инновациялық сауықтыру технологиясы көмектеседi.

Сауықтырудың дәстүрлi емес әдiсi оқу-тәжiрибелiк сағаттарға сенiмдi түрде кiрiп, дәстүрлi әдiстердi толықтырады, студенттердiң дене шынықтыру пәнiне деген қызығушылығын арттырады және денсаулықтарын нығайтады. Бұл мақалада 4-шi стихияның балансы сауықтыру технологиясының кейбiр аспектiлерi, психологиялық қайта құрылу дисконфорттық жағдайлары қарастырылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Апанасенко Г.Л., Попова Л.А. Медицинская валеология /Серия «Гиппократ». - Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 248 с.
- 2 Здоровье и здоровый образ жизни / Сост. И.М. Егорова - Мн.: ВЭВЭР, 2006. - 160 с.
- 3 Лебедев Н.В. Жизнь природных стихий. – М.: Белые альвы, 2000. – 240 с.
- 4 Дикаревич Л.М. Жизненные циклы развития человека. Философия и практика здорового образа жизни для молодёжи /Материалы международной конференции 25/26 апреля 2009 г. Смольный университет Российской Академии образования. – Спб., 2009. - С. 21-23.
- 5 Поляков В.А. Баланс 4-х Стихий. Моделирование здорового образа жизни. - Мн.: ВЭВЭР, 2006. - 116 с.
- 6 Поляков В.А., Полякова И.Ю., Панова О.И., Меньшова А.Ю. Психосистемология: Теория и практика /3-е издание, дополненное и переработанное - М.: РНАУМПКП 2006. – 327 с.
- 7 Экология детства. Сборник научно-практических разработок Центра психолого-медико-социального сопровождения ЭЗУО г. Москвы / Сост. И.Г.Дмитриева, Л.Н.Гозунова, Н.Б.Котомина, В.А.Панов. - М., 2002. - 78 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается деятельность педагогов, психологов и врачей, работающих в области профилактики отклонений в развитии человека. Выделяются факторы, которые приводят к формированию устойчивой мотивации к здоровому образу жизни (ЗОЖ), как к способу достижения гармонии (баланса) с окружающим миром.

RESUME

The primary goal of the teachers, psychologists and doctors, working in the area of preventing of deviation in the development of man. There are the factors which lead to the formation of stable motivation for the healthy lifestyle as a way of achieving harmony (balance) with the outer world.

Д.Е. Сагимбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Г.З. Тажитова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, магистр

Ж.И. Арыстанбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, магистр

Ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды сөйлеуге бағытталған іс әрекетте қолдану

Аннотация

Қазіргі таңда жоғары оқу орнына түскен тілдік емес мамандықтардың бірінші курс студенттері ағылшын тілінде ойларын білдіруде, берілген тақырыпты талдауда, шешімдер қабылдауда, жалпы еркін сөйлеуде қиындықтарға тап болып отыр. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында сыни тұрғыдан қолдану студенттердің сөйлеу қабілеттерін қаншалықты артқаны жайлы баяндалды. Мақала авторлары шет тілін үйренуде сыни тұрғыдан ойлануды қолданудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, сыни ойлау, дамыту, маңыздылық, шығармашылық.

Еліміздің экономикасы жылдан жылға артып әлемдік кеңістікке бет бұруда. Шет елдермен байланыстар ашылып, халықаралық қатынастар артуда. Шет мемлекеттермен байланыс орнатуда қолданылатын тіл ағылшын тілі болғандықтан оны оқытуға талап және оны үйренуге деген сұраныс күшейіп отыр.

Еңбек нарығы тек қана кәсіби шебер мамандарды ғана емес, сонымен қатар шет тілін кәсіби мақсатта пайдалана алатын, атап айтсақ, кәсіптік конференцияларда, семинар, талқылауларда шетелдік мамандармен еркін сөйлесе алатын, түрлі баяндамалар жасап, шетелдік әріптестерімен хат жазысып, халықаралық жобаларға және басқа маңызды іс – шараларға қатыса алатын мамандарды қажет етеді.

Елімізде ағылшын тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі бәсекеге қабілетті кәсіптік бағытта шет тілін еркін меңгерген жастарды оқыту болып табылады. Білім беру орындарында ағылшын тілі маңызды пәндердің бірі болып табылады. Тілді оқыту оқытушыдан жоғары білік пен дағдыны талап етсе, оны үйрену оқушыдан үлкен дайындық пен жауапкершілікті қажет етеді.

Орта мектепті бітірген оқушылар ағылшын тілінің грамматикасын жақсы меңгерген, ағылшын тіліндегі оқу, тыңдау материалдарымен жұмыс істей алады. Алайда оқушылар үшін ағылшын тілінде еркін сөйлей алу қиындық туғызады.

Жоғары оқу орындарында тілдік емес мамандықтардың бірінші курс студенттерінің ағылшын тілі сабақтарында студенттердің сөйлеу қабілеттерін арттыру мақсатында түрлі әдіс тәсілдер қолдану өте маңызды. Осындай тиімді тәсілдердің бірі сабақтарды сыни ойлауды қолдану.

Сыни ойлауды қолдану төмендегі біліктіліктерді арттыруға себеп болады:

- әр салада үнемі көбейіп және жаңарып отыратын ақпаратпен жұмыс жасау;
- басқа тұлғалараға қатысты немесе ортаға байланысты шынайы ойын білдіру;
- өзінің жеке идеяларының, тәжірибесінің негізінде өз ойын дамыта алу;
- қиын мәселелерді шешу;
- өз бетімен дайындалуға бейімделу;
- топпен жұмыс істеуге, дұрыс қарым – қатынас жасауға бағытталу.

Сыни ойлау жаттығулары студенттерді қарым-қатынас жасауда кездесетін мәселелерді шешуге септігін тигізеді. Сыни ойлау студенттердің тілді үйренуге деген жағымды көзқарасын оятады, сөйлеуге бағытталған мүмкіндіктерін ашады. Егер студенттерімізге газет-журналдар, мақалалар кітаптар оқуға берсек немесе жаңа сөздерді жаттауды ұсынсақ, олар бұл ұсынысымызға жағымсыз қарап, аса көңіл бөлмейді. Егер сыни ойлау әдісін жаңа сөздерді меңгеру мақсатында қолдансақ немесе оқу материалына сыни ойлауды енгізсек, олардың көзқарасы және нәтижесі өзгеше болады.

Ағылшын тілі сабақтарында сыни ойлауды енгізу студенттердің әрқайсысының жеке тұлға ретінде қарауларына көмегін тигізеді. Сыни ойлау тапсырмаларын орындауда бірнеше жауаптар, нәтижелер және шешімдер болуы мүмкін. Оқытушы өзін көмекші ретінде немесе әртүрлі идеялар туындағанда өзінің дұрыс және әділ баға беруші ретінде әрекет жасауы тиіс.

Берілген зерттеу жұмысымызды тілдік емес мамандықтардың ағылшын тілін оқитын екі топтың студенттерінің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейі негізінде жүргіздік. Зерттеудің бастапқы деңгейінде және соңғы деңгейінде екі топ студенттерімен ағылшын тіліндегі сөйлеу деңгейлерін тексеру мақсатында сұхбат алынды.

Бұл мақалада тілдік емес мамандықтардың ағылшын тілі сабақтарында сөйлеу әрекетінде сыни ойлауды қолдану арқылы студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу қабілеттерін арттырғанымызды баяндаймыз.

Соңғы жылдары білім беруде сыни ойлауды қолдану жайлы көп еңбектер жазылып, талқылануда, атап айтсақ, оны жаңашылдығы және шет тілдерін үйренудегі қажеттілігі, пайдасы. Дегенмен сыни ойлаудың тамыры тереңде жатыр. Ғалымдар Р.Пол және Л.Елдер сыни ойлау ежелгі Грециядан бастау алып Сократтың кезеңінде жалғасын тапқан деген шешімге келеді [1]. Сократтың сыни ойлау жайлы идеяларын батыстың және советтік ғалымдар қолдауын тапқан. Мысалы, Л.Выготский «Білім беру психологиясы» атты еңбегінде кез келген ойлау белгілі бір қиындықтарды шешуге байланысты табылған жауап екендігін атап көрсетеді [2]. Көптеген батыс зерттеушілері Д.Халперн [3], Ч.Темпл [4], С.Уолтер [5], орыс зерттеушілері И.Загашев [6], И.Муштавинская [7] сыни ойлауды оқытушы мен студенттің зерттеу мәдениетінің жоғары деңгейі деп анықтайды.

С.И.Заир- Бек сыни ойлау технологиясы студенттің шығармашылығына жол ашады деп айтса [8], Н.Бордовская [9] және А.Риан [9] сыни ойлауды жаттығудың бір түрі деп пайымдайды. А.Рианның ойынша сыни ойлау:

Біріншіден, студенттердің өздігімен жұмыс істеуіне, шығармашылықтарын дамытуға көмектеседі;

Екіншіден, сыни ойлау ашық, терең, өз бетімен ойлауды арттырады;

Үшіншіден, әртүрлі ғылыми және практикалық мәселелерді шешуге себебін тигізеді;

Американдық ғалым Д.Кластер білім алу еске сақтаумен ғана байланысты емес, ол сонымен қатар өз бетімен ойлауға тікелей байланысты деп шешеді. Автордың ойынша, түсіну сыни ойлаудың алғышарты болып табылады [10]. Д.Кластер сыни ойлаудың төрт ерекшелігін атап көрсеткен:

- Сыни ойлау - өз бетімен ойлау;
- Түсінбей, ойламай ақпарат жаңа білім алу мүмкін емес;
- Сыни ойлау сұрақ қоюдан және мәселелерді шешуден басталады;
- Сыни ойлау - әлеуметтік ойлау;

Жоғарыда берілген ғалымдардың сыни ойлау туралы айтқан шешімдерін қорытындыласақ, сыни ойлау студенттерді шешім қабылдауға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектесетін тиімді тәсіл болып табылады.

Университетте ағылшын тілі жалпы міндетті модуль ретінде барлық тілдік емес мамандықтарда жүргізіледі. Студенттердің ағылшын тілі деңгейлері әртүрлі болып табылады. Олардың кейбіреулері арнайы мектептерде оқып, ағылшын тілі жетік меңгерген болса, басқалары жалпы білім беретін орта мектептерді тәмамдап ағылшын тілінен білім деңгейлері орташа болып келеді.

Эксперименттік жұмысымызды студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейлерін тексеру мақсатында ағылшын тіліндегі сұхбаттан бастадық. Сұхбатқа радиоэлектроника және биология мамандықтарының 50 студенті қатысты. Олардың сөйлеу деңгейлері ағылшын тілінде еркін сөйлеу, өз ойларын білдіру, грамматикалық ережелерді дұрыс қолдану, тілдік құрылымдарды пайдалану, сұрақтарға жауап беру арқылы тексерілді. Студенттер 10 баллдық шкала бойынша бағаланды. Студенттердің деңгейлері лексика – грамматикалық тест арқылы анықталды. Сұхбат нәтижесін төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1 Студенттердің сөйлеу дағдыларын тексеру нәтижесі

Деңгей	Төмен деңгей	Төмен деңгей	Орта деңгей	Орта деңгей	Жоғары деңгей	Жоғары деңгей
Топ	БТ	ЭТ	БТ	ЭТ	БТ	ЭТ
Еркін сөйлеу	31,25	43,75	50	43,75	18,75	12,5
Өз ойын білдіру	37,5	43,75	31,25	50	31,25	6,25
Грамматика	43,75	50	50	37,5	6,25	6,25
Тілдік құрылым	43,75	50	50	43,75	6,25	6,25
Сұрақтарға жауап	41,25	48,75	45	42,5	13,75	8,75

Жоғарыда берілген кестеден екі топтағы студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейлері төмен екендігін байқадық.

Бақылау тобында сабақтар дәстүрлі әдістер арқылы жүргізілді. Эксперименттік топта сабақтарымызда сыни тұрғыдан ойлау жаттығуларын енгізудің үш сатысын қолдандық. Олар: ой толғау, қабылдау және қолдану.

Бірінші сатыда миға шабуыл, тақырыпты алдын ала болжау, кластер немесе проблемалық сұрақтар қолдандық.

Миға шабуыл – кез келген тақырып бойынша бұрыннан белгілі ақпарат;

Тақырыпты алдын ала болжау- кез келген тақырып бойынша меңгерілетін білімді болжау;

Кластер – оқу материалын график түрінде жүйелеу, топтау;

Проблемалық сұрақтар – кез келген тақырып бойынша шешімі табылмаған сұрақтарға жауаптар іздеу;

Жоғарыда көрсетілген тапсырмалар студенттердің жаңа тақырыпқа деген қызығушылықтарын арттырып, берілген тақырыптар бойынша бастапқы білімдерін анықтады. Студенттер бұрын меңгерген білімдерін жаңадан алған ақпаратпен байланыстыра алды. Студенттер жаңадан алған білімдеріне сыни түрде ойланып, алғашқы қорытындылар жасай алады.

Екінші сатыда студенттер түсінбеген материалға көңіл бөліп, бұрын меңгерген білімдерін жаңа ақпаратпен ұштастырып, салыстырып, сұрақтар қойып немесе сұрақтарға жауап беріп, ненің қажет немесе пайдалы екендігін анықтап, талдау жасауға және салыстырып, өз ойларын білдіруге дайындалады. Бұл кезеңде орындаған жаттығуларға идеал, ой картасы, инсерт жатады.

Идеал – берілген ақпараттан ең дұрысын таңдап, өзінің жауабын дәлелдеу;

Ой картасы – берілген ақпарат негізінде мақсатқа жету үшін өз ойын жүйелеу;

Венн диаграммасы – екі затты алып, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын салыстыру;

Үшінші кезең бойынша студенттер бастапқы екі кезеңде орындаған жаттығулар арқылы меңгерген жаңа білімдері жайлы ойланып, топтағы студенттермен пікірталасқа түсіп, өздерінің жеке ойларын білдіріп, тақырыпты талдауға қатысып, проблемаларды шешуге қатысады.

Эксперименттік жұмыс соңында бақылау және эксперименттік топ студенттерімен зерттеуіміздің практикалық бөлімінің бастапқы кезеңінде жүргізілген сұхбат қайта жүргізілді. Сұхбат нәтижесі бойынша бақылау тобының студенттерінің білім деңгейі 18%-ға артқан, эксперименттік топ студенттерінің сөйлеу қабілеттері әлдеқайда артқандығын байқадық. Сұхбат нәтижесін төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 2 Студенттердің сөйлеу дағдыларын тексеру нәтижесі

Деңгей	Төмен деңгей	Төмен деңгей	Орта деңгей	Орта деңгей	Жоғары деңгей	Жоғары деңгей
Топ	БТ	ЭТ	БТ	ЭТ	БТ	ЭТ
Еркін сөйлеу	18,75	37,5	56,25	50	25	12,5
Өз ойын білдіру	18,75	37,5	56,25	50	25	12,5
Грамматика	12,5	37,5	62,5	43,75	25	18,75
Тілдік құрылым	25	43,75	50	43,75	25	12,5
Сұрақтарға жауап	25	43,75	43,75	50	31,25	6,25

Берілген кестеден эксперименттік топ студенттерінің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейлерінің артқандығын көре аламыз. Ағылшын тілі сабақтарында студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейлерін көтеру мақсатында сыни ойлауды қолдану олардың жаңа ақпаратты меңгерулеріне, бұрынғы білімдерін пысықтап, жаңа материалмен ұштастырып, өздігінше шешім қабылдай алуға, ағылшын тілінде өз ойларын еркін білдіріп, тақырыпты талдауға қатысуға жол ашады. Сабақтарда сыни ойлау төменгі деңгей студенттерінің ашылуына, өз беттерімен жұмыс істеуге талпынуларына себебін тигізеді.

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, ағылшын тілі сабақтарында сыни ойлауды студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу деңгейлерін көтеру мақсатында қолдану тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Сабақтарда үш сатылы жаттығуларды енгізу студенттердің ағылшын тілінде еркін сөйлеп үйренулеріне, жаңа тілдік материалды меңгерулеріне, өз ойларын білдіріп, тақырыпты талқылауға қатысуларына септігін тигізді. Алайда біз ұсынған жаттығулар ағылшын тілін төмен деңгейде меңгерген студенттердің білім деңгейлерін сәл көтеруге себеп болғанымен, аталған жаттығуларды орындау олар үшін қиын болды. Сондықтан әрдайым студенттердің білімін көтеруге және олардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыру үшін түрлі әдіс-тәсілдерді іздегеніміз жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Елдер Л., Пол Р. The Aspiring Thinker's Guide to Critical Thinking, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, CA.
- 2 Выготский Л. Психология в образовании. Педагогика Пресс, 2005. – 200 с.
- 3 Халперн Д.Ф. Critical Thinking Across the Curriculum: A Brief Edition of Thought and Knowledge. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1995. - 172 с.
- 4 Темпл, Ч. Критическое мышление и критическая грамотность // Перемена. - 2005. - № 2. - С. 15-20.
- 5 Уолтер С., Стил Дж., Мередит К., Темпл Ч. Сыни ойлау негіздері: Әдістемелік құрал. - М., 1997. - С. 32-33.
- 6 Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. - СПб.: Альянс «Дельта», 2003.
- 7 Муштавинская И.В. ТРКМ: научно – методическое осмысление // Методист. – 2002. - №2.
- 8 Заир – Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроках. – М.: Просвещение, 2007.
- 9 Риан А., Бордовская Н. Психология и педагогика. - С.Петербург, 2002. - 432 с.
- 10 Клустер Д. What is critical thinking?// Critical thinking and new types of literacy. - М.: CGL, 2005. - С. 5-13.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность использования критического мышления в целях развития навыков говорения на занятиях английского языка.

RESUME

This paper considers the importance of using critical thinking for the purposes of developing students' speaking skills in the English classes.

Ж.Е. Абдыхалыкова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Ph.D докторы

**Университет
студенттеріне
академиялық
қолдау көрсету
кешенін
ұйымдастырудың
теориялық моделі****Аннотация**

Қазақстан ЖОО-ның үш сатылы білім беру бағдарламасына көшу жағдайында бакалавриат студенттеріне академиялық қолдау көрсетуді ұйымдастыру қажет етеді. Себебі мақсатты ұйымдастырылған академиялық қолдау көрсету кредиттік оқыту технологиясында білім алушылардың академиялық кедергілерінің алдын алу, жеке оқу траекториясын саналы қалыптастыруға, субъектілік позициясын артуға әсер етеді. Осы орайда, мақалада ҚР жоғары білім беру жүйесін реформалау мен жетілдірудегі кездесетін мәселелерді шешу үшін озық мемлекеттердің, соның ішінде АҚШ университеттеріндегі студенттің жеке тұлғаға бағытталған оқыту ортасын қалыптастырудағы бірнеше ғасырлық тарихы бар озық тәжірибелерінен зерделенген кредиттік оқыту технологиясы жағдайында студенттерге академиялық қолдау көрсетудің теориялық моделі ұсынылады. Теориялық модельде, университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету бағытының мақсаты мен мазмұны, қағидалары, компонентері, бағыттары және формалары мен құралдары, нәтижелері сияқты элементтері анықталған.

Түйін сөздер: студенттерге академиялық қолдау көрсету, академиялық эдвайзер, тьютор, ментор, бағыт-бағдар беруші курстар

Кредиттік оқыту технологиясы білім алушылардан жеке оқу траекториясын жүзеге асыру, оқуға арналған уақытты рационалды пайдалану, әртүрлі бағыттағы өздік жұмыстарды орындау үшін жоғары білім беру жүйесі білім алушылардан белсенділік, бастамашылық, жауапкершілік, дербестік сияқты жекетұлғалық қасиеттерін көрінуін талап етеді. Аталған міндеттер мен жүктемелер әсіресе студенттер үшін академиялық бағыттағы қиындықтар туындатады. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің студенттерімен жүргізілген сауалнама қорытындысының эмпирикалық мәліметтерін анализдеу, сонымен қатар студенттер мен оқытушылармен жүргізілген сұхбаттасуларға сүйене отырып, студенттердің академиялық мәселелерін шартты түрде төртке бөлуге болады:

- 1) университетке бейімделу
- 2) оқу үдерісінде өзін-өзі ұйымдастыру
- 3) студенттің өздік жұмысы
- 4) университеттің білім беру үдерісінде таңдау жасау

Бұл мәселелер студенттің кәсіби дамуының негізі болатын жеке оқу траекториясын жоспарлау мен жүзеге асырудағы негізгі кедергілер, сондықтан академиялық қолдау көрсету бағытының мазмұны мен студенттің әрекеттесуі осы мәселелерді шешуге бағытталуы тиіс.

Білім алушыларға академиялық қолдау көрсету (Student Academic support) халықаралық термин ретінде, университеттік оқу бағдарламасын меңгеру барысында студенттің академиялық үлгеріміне, әлеуметтенуіне институционалды ұйымдасқан түрде әсер ету, олардың білімдегі қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, арнайы мамандар тарапынан кеңестер беру кешенін анықтайды [1, 46].

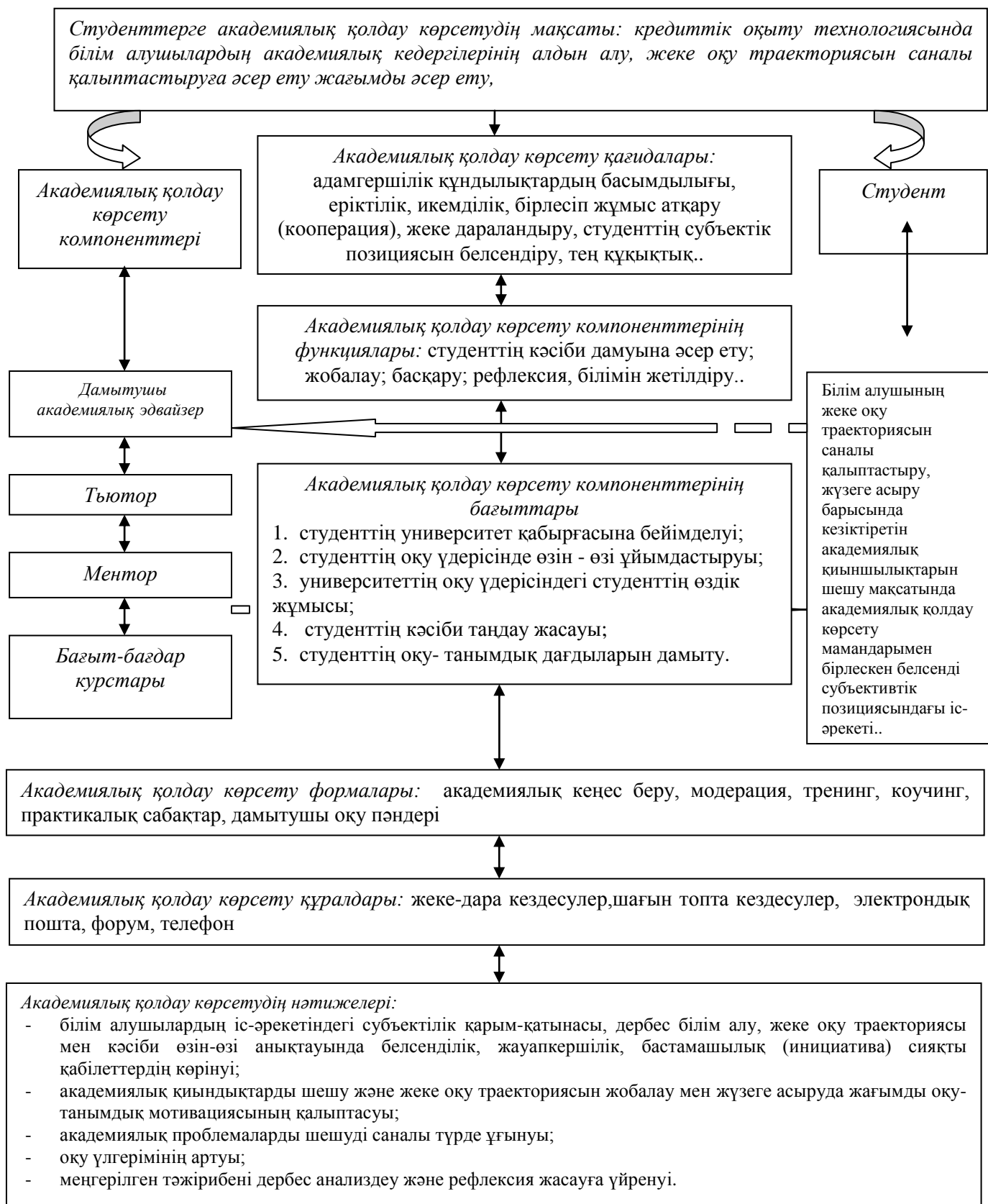
АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесіндегі, оның ішінде студенттерге академиялық қолдау көрсетуді ұйымдастыру бағытына (Student Academic support) теориялық, тәжірибелік талдау жүргізу, олардың жеке бір ұйымдасқан студенттерге қолдау көрсету кешені ретінде жұмыс атқаратынан аңғартады [2, 135]. Демек, отандық ЖОО-дағы білім алушылардың субъектік позициясын белсендіру, жеке дараландыру, оқу-танымдық дағдыларын, дербестігін, студентке өмір бойы білім алу дағдыларын қалыптастыруды көздейтін кредиттік оқыту технологиясында студенттерге академиялық қолдау көрсетуді кешенді түрде жүргізуіміз қажет етеді. Білім алушыларға академиялық қолдау көрсету кешенін ұйымдастыру барысында институттың мақсаты мен міндеттері, студенттердің академиялық, әлеуметтік қажеттіліктері, факультеттің мүмкіндіктері, оқу бағдарламалары мен курстарының күрделілігі, университеттің қаржылық жағдайы, құрылымы сияқты маңызды мәселелерді ескерген жөн.

Педагогикалық ғылымда соңғы жылдары В.Г. Афанасьев [3], В.А. Веников [4], Б.А. Глинский [5] және т.б. ғалымдардың еңбектеріне негізделген моделдеу әдісі кеңінен қолданылады. Моделдеу-зерттеу объектісінің мәнін толық айқындауға мүмкіндік береді. Ал ғылымда кең тұрғыда модель сөзі кейбір шартты жағдайларда зерттеу жұмысының түпнұсқасының қасиеттерін қайта жасайтын аналог, түпнұсқаның орнын басушы (ақиқаттың үзіндісі) деген мағынаны білдіреді.

Зерттеуіміздің міндеттеріне орай, АҚШ–тың жоғары білім беру жүйесіндегі студенттерге академиялық қолдау көрсету тәжірибесінің озық бағыттарын, бағдарламаларын, қазақстандық кредиттік оқыту технологиясында студенттердің жеке оқу траекториясын жүзеге асыруға ықпал ету мақсатымен енгізілген жаңа педагогикалық, академиялық қызметтердің іс-әрекетін ескере отырып, кредиттік оқыту технологиясында *университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету кешенін ұйымдастырудың теориялық моделін* ұсынамыз (сурет 1). Құрылымдық-теориялық модель, университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету іс -әрекетінің мақсаты мен мазмұны, академиялық қолдау көрсету қағидалары, компонентері, бағыттары, субъектілердің әрекеттесу формалары мен құралдары, академиялық қолдау көрсетудің нәтижесі мен рефлексия элементтерінен тұрады.

Ендігі кезекте, университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету кешенінің құрылымдық моделінде көрсетілген әрбір элементтерін жекелеп қарастырып, түсініктеме беруді қажет етеді.

Университет студенттеріне академиялық қолдау көрсетудің құрылымдық-теориялық моделі

Сурет 1 - Университет студенттеріне академиялық қолдау көрсетудің теориялық моделі

Студенттерге академиялық қолдау көрсетудің мақсаты: кредиттік оқыту технологиясында білім алушылардың академиялық кедергілерінің алдын алу, жеке оқу траекториясын саналы қалыптастыруға әсер ету. Осы орайда, академиялық қолдау көрсету субъектілерінің әрекеттесуінің басты мақсаты, студенттің дербес жеке оқу траекториясын құруда, кәсіби қалыптасуында кездескен қиындықтарды студенттің пайдасына шешуге жағдай жасау.

Ғылыми әдебиеттерге теориялық анализ жасаудың негізінде, сонымен қатар студенттік жас кезеңінің ерекшеліктерін (ересектік жасқа өту, дербестікке қажеттілік, өзін-өзі басқару, өзін-өзі жетілдіру, осы жас кезеңіне тән мінез бітістері мақсаттылық, батылдық, белсенділік, оқу іс-әрекетінің көмегімен өмірлік мәселелерін жетуге дайындығы, әлеуметтік тәжірибе жинау) ескере отырып, білім алушылардың жеке оқу траекториясы мен білім алу дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасайтын төмендегідей студентпен академиялық қолдау көрсету қызметкерлерінің әрекеттесу қағидаларын айқындадық:

- 1) *Адамгершілік құндылықтарының басымдылығы қағидасы;*
- 2) *Еріктілік;*
- 3) *Субъектік ұстанымын белсендіру;*
- 4) *Теңқұқықтық қағидасы (субъект-субъектік қарым-қатынас);*
- 5) *Икемділік қағидасы;*
- 6) *Бірлесіп жұмыс атқару (кооперация) қағидасы;*
- 7) *Жеке даралану қағидасы;*

Әлемдік озық академиялық қолдау көрсету бағдарламаларына талдау жасау барысында іріктеліп алынған академиялық эдвайзер, тьютор, ментор бағдарламалары мен бірінші курс студенттеріне арналған бағыт-бағдар беруші курстары, университет студенттеріне академиялық қолдау көрсету кешенінің құрылымдық моделінің компоненттерін құрады.

Дамытушы академиялық эдвайзер (Develepmental Academic advising) - қолдау көрсетудің негізгі компоненті ретінде, білім алушылардың жеке - дара сенімі мен көзқарастарына сыйластықпен қарау негізінде, студенттің қажеттілігі мен университет талабы арасындағы қарама - қайшылықтарды екі жақтың пайдасына шешуге, студенттің әлеуметтік, әлеуеттік, отбасылық, жас және жеке дара, ұлттық, гендерлік ерекшеліктеріне назар аударуға, студенттің академиялық мүмкіндіктерін біртіндеп айқындау арқылы, жеке оқу траекториясын саналы қалыптастыруға, жүзеге асыруға университет ресурстарын жүйелілікпен пайдалануына, кредиттік оқыту технологиясының студентке қажетті тұстарын, басымдықтарын, студенттің кәсіби маман ретінде қалыптасуына әсер ететін күнделікті университетішілік іс-шараларды телефон, электронды пошта, жеке-дара кездесулер арқылы жеткізуге жауапты болады.

Тьютор қызметін, оқытушылар, немесе ерікті түрде (волонтер) оқу үлгерімі бойынша жоғары көрсеткіштер көрсеткен жоғары курс студенттері, немесе магистратура, докторантура білім алушылары атқарады. Тьютор қызметі, пәндердің силлабусы негізінде, оқу курсының күрделі тақырыптарын, немесе студенттің өздік жұмыстарын жеке-дара, немесе шағын топта, білім алушылармен бірлесіп талдаудан, пікірталас жүргізуден тұрады. Тьютор бағдарламасының мақсаты - белгілі бір пән бойынша студенттің оқу тәжірибесін арттыру, академиялық артта қалушылықтың алдын алу арқылы студенттің жеке оқу траекториясының саналы жүзеге асыруына әсер ету.

Ментор қызметін, кафедра оқытушылары, немесе ерікті түрде (волонтер) университеттік тәжірибесі мол жоғары курс студенттері, немесе магистратура, докторантура білім алушылары атқара алады. Ментор бағдарламасының мақсаты – 1, 2 курс студенттерін, жоғары білім беру жүйесіне бейімделуіне ықпал ету; студент-оқытушы байланысын жетілдіру; бірінші курс немесе ауысып келген студенттерді университеттің бір мүшесі ретінде сезіндіру; оқу мотивациясын арттыру; оқу мәселелері

бойынша пайдалы кеңестер беру. Менторлықты, оқытушылар, немесе ерікті түрде (волонтер) оқу үлгерімі бойынша жоғары көрсеткіштер көрсеткен жоғары курс студенттері, немесе магистратура, докторантура білім алушылары атқарады.

Бірінші курс студенттеріне арналған бағыт-бағдар курсының мақсаты, білім алушылардың кәсіби дамуы мен жеке оқу траекториясын құруға кедергі келтіретін академиялық мәселелер мен кедергілердің алдын алу, университет ортасына бейімделуге әсер ету; студенттің өзбетімен білім алуда субъектік позициясын белсендіру. Курстың соңында *студенттер*, университет саясаты; студенттер ісімен айналысатын университет қызметтері мен функциялары, академиялық қолдау көрсету қызметкерлері эдвайзер, тьютор т.б. университеттің оқыту үдерісі; ЖОО-да өздік жұмысты ұйымдастырудың мақсаты, міндеттері; оқу-танымдық дербес іс-әрекетті ұйымдастыруды жоспарлау; оқу-танымдық іс-әрекетті басқару және бағалау; ақыл-ой еңбегінің мәдениетін қалыптастыру; жеке оқу жоспарын саналы құру туралы түсініктер қалыптасуы қажет. Бағыт-бағдар беру курстарын, арнайы дайындықтан өткен академиялық эдвайзерлердің жүргізуі міндетті.

Жоғарыда айтылғандай, жоғары білім беру жүйесінің үрдісін талдау, кредиттік оқыту технологиясын пайдалану арқылы оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі міндеттері: білім көлемін біріздендіру, оқытуды барынша дараландыру үшін білім алушыларға жағдай туғызу, білім алушылардың өзіндік жұмыстарының рөлі мен тиімділігін күшейту және т.б. талаптары мен басымдықтарын, сонымен қатар, ақпараттық технологиялар даму жағдайында студенттердің талаптарын ескере отырып, академиялық қолдау көрсету қызметінің келесі функцияларын айқындадық: студенттің кәсіби дамуына әсер ету; жобалау; басқару; рефлексия және өз білімін жетілдіру.

Студенттің кәсіби дамуына әсер ету функциясы студенттің жеке оқу траекториясын жобалауда және жүзеге асыруда болатын кедергілер мен күрделі мәселелерді шешу; студенттің дербестік, жауапкершілік пен шығармашылық қасиеттерінің көрінуіне жағдай жасау; үздіксіз өзбетімен білім алуға, өзін-өзі кәсіби дамытуға ынталандыру; оқыту үрдісінде студенттің қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін айқындау; студенттің субъектілік тәжірибесіне сүйену; оқыту үдерісінде қиындық немесе түсініксіздік танытатын жағдайларда көмек көрсету; шешімін табуға әсер етуден тұрады.

Басқару функциясы университетшілік әріптестерімен, басқа да академиялық қолдау көрсету компоненттерімен (тьютор, ментор), оқытушы-профессор құрамымен, сонымен қатар басқа жоғары оқу орындары мен ұйымдармен, кәсіби мекемелермен тығыз байланыста болуды қажет етеді. Себебі, университеттің студенттер ісімен айналысатын қызметтерінің ынтымақтаста бірлесіп жұмыс істеуінсіз, студенттерге толыққанды академиялық қолдау қызметімен қамтамасыз ету мүмкін емес.

Білімін жетілдіру және рефлексия функциясына өзіндік іс-әрекетін талдау, академиялық қолдау көрсету компоненттерінің (эдвайзер, ментор, тьютор) кәсіби іс-әрекетінде мақсатты және дербес түрде жаңа кәсіби білімдер мен дағдыларды үйренуге, біліктілігін арттыруға дайындығы жатады.

Академиялық қолдау көрсету үдерісінің формалары мен құралдары, олардың компоненттері мен студенттің әрекеттесу мақсатымен, сонымен қатар кеңес беру мазмұнына сай іріктеліп, жүргізіледі.

Студенттің жас кезеңінде жоғары білім алу, студенттің қоғамдық байланыс пен міндеттерді ескере отырып, өмірлік мақсаттарды жүзеге асыру құралы болуымен ерекшеленеді. Соған байланысты, академиялық қолдау көрсету формаларына кеңес беру, модерация, тренинг, коучинг, практикалық сабақтарды жатқыза аламыз. Әрине, әрбір әсер ету формасы академиялық қолдау көрсету мамандары мен студенттің әрекеттесуінің мақсаты мен мазмұнына сай таңдалады.

Ұсынылып отырған әрбір академиялық қолдау көрсету формаларының басымдықтары мен шектеулері бар. Олардың ұтымды пайдалануы проблемалық жағдайдың, білім алушыларға әсер ету ерекшеліктеріне байланысты жүргізіледі. Студент

пен академиялық қолдау көрсету компоненттерінің әрекеттесуінде әртүрлі құралдарды қолдану, академиялық кеңес беру үдерісінің мазмұнын сипаттайды. Технологиялық мәдениет дәуірінде ақпараттық коммуникация құралдары (интернет, электронды пошта, форум, чат, блок, телефон, факс және т.б.) студент пен академиялық қолдау көрсету персоналдарымен үнемі байланыста болуға мүмкіндік береді. Дегенмен ақпараттық коммуникативтік технологиялар, бетпе-бет қарым-қатынас жасауды алмастыра алмайды, біздің моделімізде қосымша байланыс жасау құралы ретінде қарастырылады.

Академиялық қолдау көрсетудің нәтижесі, білім алушының жеке оқу траекториясын саналы қалыптастыруда, жүзеге асыруда кезіктіретін академиялық проблемаларын мақсатты орындауда біртіндеп шешімін тауып, келесі түрде беріледі:

- білім алу үрдісінде субъектілік қарым-қатынас, дербес білім алу, жеке оқу траекториясы мен кәсіби келешегінде белсенділік, жауапкершілік, бастамашылық (инициатива) көрсетуі.

- академиялық қиындықтарды шешу және жеке оқу траекториясын жобалау мен жүзеге асыруда жағымды мотивацияның қалыптасуы;

- академиялық мәселелерді шешуді саналы түрде ұғынуы;

- оқу үлгерімінің артуы;

- меңгерілген тәжірибені дербес анализдеу және рефлексия жасау алуы .

Академиялық қолдау көрсету нәтижелеріне талдау жүргізу және рефлексия (кері байланыс) орнату академиялық қолдау көрсету моделінің негізгі компоненті болып табылып, академиялық қолдау көрсету үлгісін тиімділеуге, субъектілердің өздерінің іс-әрекетін сырт көзбен бақылауға, кеңес берудің басымдықтары мен кемшіліктерін ескеру, студент пен эдвайзер немесе тьютордың болашақтағы біріккен іс-әрекетіне түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, кредиттік оқыту технологиясының талаптары, студенттен жоғары ұйымдасқан деңгейде дербестік, өз уақытын ұйымдастыру, дербес білім алу дағдыларының қажеттілігіне жоғары сұраныс туындатады. Ол үшін студенттің білім алудағы субъектік позициясын, жеке оқу траекториясын саналы қалыптастыруға әсер ететін жаңа педагогикалық технологияларды қолдануымыз қажет. Бұл жағдайда, ұсынылып отырған АҚШ-тың академиялық қолдау көрсету бағытындағы тәжірибелерінен зерделенген академиялық қолдау көрсетудің теориялық моделі, отандық университеттердің оқу-тәрбие үдерісін студентке бағытталған оқытуды қағидаларына сай ұйымдастыруда қолданыла алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Brubacher J., Willis R. Higher Education in Transition. - New Brunswick: Transaction Publishers, 2002. - 436 p.
- 2 Winston R.B. Counseling and Helping Skills. Student Services: Handbook for the Profession. (4th ed.). - San Francisco: Jossey-Bass, 2003. - 564 p.
- 3 Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. - М: Политиздат, 1988. – 335 с.
- 4 Веников В.А. Теория подобия и моделирования: (применительно к задачам электроэнергетики). - М.: Высш. школа, 1984. – 439 с.
- 5 Глинский Б.А. Моделирование и когнитивные репрезентарии. - М.: Альтекс, 2000. – 147с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе зарубежного опыта обоснована теоретическая модель академической поддержки студентов в условиях кредитной технологии обучения. В теоретической модели определены структурные компоненты: цели, задачи, содержание, принципы, формы, средства, результат академической поддержки студентов в условиях университетского обучения.

RESUME

In this article, based on international experience there was substantiated a theoretical model of academic support of students in the conditions of credit technology. In the theoretical model there were defined structural components: goals, objectives, content, principles, forms, tools, results of academic support of students in the conditions of the university education.

Аннотация

Мақалада салауатты өмір салтына құнды қатысты қалыптастыру мәселесі құндылық категориясы ретінде қарастырылған. Философияның арнайы білім саласы ретінде аксиологияны қалыптастыру процесі қазіргі заманда ғана өзекті бола бастамағаны, оның ежелгі әлемде құндылықтардың сипаты мен шығуы туралы белгілі бір идеялар қалыптасқаны сөз етіледі.

Түйін сөздер: салауатты өмір салты, аксиология, құндылық, педагогика.

Е.А. Абылкасимов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Ph.D докторанты

Салауатты өмір салты - құндылық категориясы

Құндылық ұғымы зерттеуге қиын көп жағдайда қарама-қайшы және бірімді емес құбылыс. Бүгінгі күнгі осы проблемаға арналған қолда бар әдебиеттерге талдау жасау, құндылық ұғымы мен оған берілген анықтамалар, бұл ұғымның мазмұнына үлкен назар аударылып отырғандығын аңғартады. Сонымен қатар құндылықтың мәнін түсіну әртүрлі баламалы тұжырымдар мен тұжырымдамалар түрінде ұсынылған.

Құндылықтың философияның ерекше бөлімі ретінде қалыптасу процесі Жаңа заманнан басталған. Дегенмен құндылықтың мәні мен оның пайда болуы туралы белгілі бір көзқарас Көне заманның өзінде-ақ болған. Көне гректер дәстүрлеріндегі құндылық көзқарасы оның тұрмысымен анықталып, ал құндылық сипаттамасы оның ұғымына кірген. Құндылық оның тұрмысынан бөлінбейтін, басынан бастап, соның ішінде бар және міндетті нәрсе ретінде қарастырылған.

Адамдардың рухани жетілуінде дін мен философияны салыстырған әл-Фараби философия дәлелдеуді, ал дін сенуді қажет етеді, бірақ екеуі де адамдардың ақиқатқа жетуіне көмек бере алады, деп көрсетеді. Философия мен дінді, жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қараған, ол адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептейді. Сондықтан олардың арасындағы құнды қатынасты жоғары қояды [1].

Ұлы ойшылдың «Бақытқа жету туралы», «Бақытқа жету жолының көрсеткіші», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаттары осы құндылық мәселесіне арналған [2].

Әл-Фараби түсінігі бойынша: «барлық заттың өлшемі, ол – басты құндылық, адамзат қоғамының бақытқа жетуіне деген кәміл сенім, осы кемелденудің арқасында адам мен ғарыш арасында, адамның өзінде үйлесімдік орнайды», деп көрсетеді. Ойшылдың бұл ойы қазіргі білім берудегі синергетикалық тұғыр заңдылықтарына сәйкес келеді.

Ұлы ойшыл «...адам кемелденудің шыңына жетуге талпынады» деп көрсетеді, бұл бүгінгі ғылыми көзқарастағы акмеологияға («акме» – көне грек сөзіне «шын» кез-келген нәрсенің «ең жоғарғы нүктесі» деген мағынаны білдіреді) сәйкес келеді. Оның ойынша, мұндай адамда төрт ізгілік көзі болады:

- теориялық ізгілік;
- ойшылдық ізгілік;
- этикалық ізгілік;
- білімге негізделген өнер, деп тұжырымдаған [3].

Жетілу үшін ең қажетті нәрсе жүрек қайраты мен жылуы, ал бұл жетілудің «басты құралы», деп көрсетуіндегі тұжырым, қазақтың ұлы ойшылы Абайдың ойларына сәйкес келеді.

Ұлы Дала тұрғындары ата-бабамыздың әлемге деген ерекше қарым-қатынасымен құндылықтық-нормативтік жүйесін жасауда қазақ жыраулары үлкен рөл атқарды. Қазақ жыраулары Ұлы Даланың қайталанбас болмыс кітабын жазды. Көшпенділік әлемі өзгелерге ұқсамайтын өз мәдениетінің номадтық құндылықтарды қамтитын өзіндік мифологиясын дүниеге әкелді [4].

Бақсы, күйші, жыраулар құндылықтарды тек насихаттап қана қойған жоқ, бұл құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырды.

Жыраулар поэзиясында оның тәрбиелік-педагогикалық бағытына назар аударған. Олар құндылықтарды жариялауды ғана мақсат етпейді, осы құндылықтарды тәртіптің мөлшері, қажетті принцип ретінде жариялады. Жыраулар Дала жұртының ұстазы болып қоймай, өздері маңызды саяси қызметтің де ауыртпалығын көтере білді.

Табиғатқа етене жақындық, табиғат пен көшпенділердің рухани және эмоциялық бірлігі әлеуметтік әріптестіктің ерекшеліктерін, олардың құндылық-нормативтік кешендерін анықтайды. Көшпенділердің өмір салты, шаруашылық әрекеті, адамгершілік қасиеттерге, тұлғаның құндылық ұстанымдарына ерекше талап қойды. Адам ерекше зеректік, адамгершілік, сабырлық, төзімдік қасиеттерінсіз қатаң далалық өмір жағыдайында өмір сүре алмас еді [5].

Бұлжымас рухани құндылықтар мен дәстүрлі дүниеге қатынас үлгілеріне жүгіну қазақ көшпенді қоғамының әрбір мүшесінің күнделікті өмірін анықтады. Көшпенділік әрекет ретінде келмекке кеткенімен оның түпкілікті мәдени құндылықтары белгілі бір өзгерістермен, жаңғырумен бүгінгі заманғы қазақ халқы діннінің өзіндік сипаттарын анықтайды.

Орта ғасырларда құндылықты діни мазмұнмен байланыстырды. Өрлеу дәуірінде, керісінше, адам құндылығын және адами құндылықты бірінші орынға шығарды.

Құндылықты философияның жеке категориясы ретінде қарастыру ХІХ-ғасырда Г.Лотценің еңбегінен басталды. Құндылықтар адамның орындау міндеті сипатына ие, яғни: «құндылықтың анықтамасы» «адамның толымды, мейірімді, адами болу үшін орындауға тиісті іс-әрекеттерді біріктіреді» [6].

Құндылық проблемасы бойынша зерттеуде үлкен қосқан немістің классикалық философиясының өкілі И.Кант. И.Кант бойынша барлық құндылықтар (принциптер, идеялар) таза форма болып табылады, яғни ол рухта болатындықтан оны ұстап көруге болмайтындықтан ол жаппай мәнділікке ие бола алады. Сонымен, «моралдық мінез-құлық барлық уақытта ол адамның жасағысы келетіні емес, ол сондай болуы керектігін белгілейтін моралдық заң болып табылады». «Құндылық пен норма іс-әрекеттің басқарушысы, ал кез келген құндылық бұл мақсат болып табылады, ол кез келген

санадағы норманың құраушысы болып табылатын идеал болғандықтан оған жетуге тырысу қажет».

Сонымен қатар сыртқы әлемнің құбылысы (зат, құбылыс, оқиға, іс-әрекет), сезіну (идеал, образ, ғылыми тұжырым) дерегі де құндылық бола алады [7].

Классикалық неміс философиясының басқа өкілі – Г.Гегель утилитарлы және рухани құндылықтың екі түрінің аражігін ажыратуға баса назар аударды. Утилитарлы (экономикалық) құндылық товар ретінде кіреді. Бұл құндылықтар барлық уақытта салыстырмалы, яғни сұранысқа, дәміне, әлеуметке т.б. байланысты болады. Ал рухани құндылықты Г.Гегель рухтың еркіндігімен байланыстырады. Абсолютті құндылық өзінің табиғаты бойынша рухани болып табылады [8].

Орыс философиясында да шетелдегі сияқты құндылық теориясына деген үлкен қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысында туындады, бірақ құндылық саласына байланысты белгілі бір идеялар оған дейін көп бұрын философтар еңбектерінде айтылған болатын. Құндылық проблемасы бойынша орыс философтарының зерттеулердегі ең басты назар аударатын мәселе құндылық үш тағаны – Ақиқат (Шындық), Жақсылық, Сұлулық (Әдемілік). Бұл проблеманы орыстың діни философтары В.С.Соловьева, П.А.Флоренский, С.Л.Франк, Н.О.Лосский және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты зерттелген.

Ал, қазақ жерінде ежелгі түріктік заманнан қазіргі заманға дейін құндылық проблемасына ғұламалар, ақын-жыраулар, би-шешендер, қазақ зиялылары да басты назар аударған. Олар: Қорқыт, әл-Фараби, Ж. Баласағұн, И.А.Яссауи, А.Иүгінеки, М.Қашқари, Х.Кәтиби, С.Сарай, Шоқан, Ыбырай, Абай, Шәкірім т.б. ақын-жырау, би-шешендер және XX ғасыр зиялылары.

Бұл зерттеулерге талдау жасап, ғалымдар құндылық бағдары адам санасын, әлеуметтік прогрестің алға жылжуын қамтамасыз ететін күш деген тұжырым жасаған [9].

Оның негізіне бағдарланған мемлекет интеллектуалды сипатта сапалы деңгейге көтерілетіндігі байқалады. Керісінше, құндылық дамуының жеткілікті деңгейі болмаған жағыдайда үлкен зұламат, күйзеліс, зардапты жағыдайлардың болғандығына тарихтан көптеген мысалдар келтіруге болады [10].

Бұдан әрі, біз зерттеп отырған проблеманың отандық ғылымда, соның ішінде жалпы педагогикада пайда болуының тарихи алғы шарттарын анықтап алу маңызды болып көрінеді. Тарихи әдебиеттерге талдау жасау отандық ғалымдардың зерттеліп отырған құндылық проблемасына соңғы кезде басты назар аударуына саяси және әлеуметтік–мәдени жағыдайлардың әсер еткендігін, соның ішінде елдің ішкі және сыртқы саясаттын ырықтандыру процесімен байланысты болғандығы байқалады. Бұл процестің салдарынан экономикалық және саяси өмірде түбігейлі өзгерістер ғылымда ізгілендіру мен гуманитарландыру жүргізілді. Бұған дейінгі қол жетімсіз болған ғылыми ақпаратқа еркін мүмкіндіктің ашылуы кеңес философтарына құндылық проблемасына маркстік-лениндік теория тұрғысынан қарауға мүмкіндік берді.

Құндылықты категориясын философия теориясы тұрғысынан А.Г.Здравомыслова, М.С.Каган, В.А.Ядов және т.б. қарастырып, білім берудің аксиологиялық бағдарын анықтауға үлкен үлес қосты.

Қазіргі кезде педагогика ғылымында мәдениеттанушылық, синергетикалық, аксиологиялық, акмеологиялық т.б. тұғырлар белгілі бір деңгейде қалыптасты [11].

Аксиология тұғырының сипаттамасына тоқталайық.

Біздің зерттеу мәселесі үшін жоғары атап айқандай, аксиологиялық тұғыр доминанты болып келеді, сондықтан оны арнайы қарастыруды жөн көрдік.

Философия арнайы білімінде саласы ретінде аксиологияны қалыптастыру процесі қазіргі заманда ғана өзекті бола бастады, бірақ ежелгі әлемде құндылықтарды сипаты мен шығу туралы белгілі бір идеялар қалыптасқан болатын.

Аксиологиялық тұғыр педагогикалық білім беруде ХІХ ғасырдың аяғында пайда болды. Ұлы педагог К.Д.Ушинскийдің ғылыми көзқарасының арқасында, педагогикада «адам ұғымы табиғи, әлеуметтік-мәдени, материалдық, денелік және рухани бірлестікте зерттелетін ерекше феномен ретінде қарастырыла бастады. К.Д. Ушинский адамның жеке басының құндылығы оның санасын қалыптастырып, оған жақсылыққа жол ашатын оның тәрбиесінде», – деп көрсетті [12].

Адамның жеке басының құндылығы мен жеке тәрбиесімен бірге К.Д.Ушинский жалпы адамзаттық құндылықтармен байланысты ұлттық тәрбиені бірге қарауды ұсынды [13].

Аксиологиялық тұғыр бұл білім беру жүйесін перспективті бағытта жетілдіруіне байланысты ұсынылған және жеке тұлғаны дамыту үшін педагогикалық ресурстарды пайдаланудың оңтайлы кәсіби даму жолын көрсететін философиялық-педагогикалық стратегия [14].

Педагогикалық аксиология педагогикалық қызметтің адам өмірінің құндылығы ретінде қарастыратын педагогиканың білім тарауы. Педагогикалық аксиологияның пәні жеке тұлғаның мінез-құлқы және қарым-қатынасында құндылық санасын қалыптастыру. Педагогикалық аксиология құндылықты жеке және қоғамдық сананың синтездік құрылымы ретінде қарастырады. Бұл құрлымдар жеке тұлғаның және қоғамның іс-әрекетінің бағдары мен идеалды үлгісі болып табылады. Педагогикалық аксиология философтардың этникалық ілімі мен құндылық туралы трактатарының теориясына сүйене отырып, педагогикалық іс-әрекеттің құндылықтарын бөліп қарастырады. Бұл құндылықтар мұғалімнің кәсіби мәдениетінің іргетасы мен гуманистік идеалдарын анықтайды [15].

В.А. Слостенин «Субъектно-деятельностный подход в образовании» атты еңбегінде субъектілік, іс-әрекеттілік тұғыр турасында төмендегі пікірді алға тартқан: «Педагогикалық аксиология философтардың этикалық ілімі және құндылықтарды теориясы түсіндіру негізінде, педагогикалық білім беру қызметінің құндылықтарын көрсете отырып, гуманистік идеалдар мен мұғалімдердің кәсіби мәдениетінің негізін анықтайды [16].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрмұратов С.Е. Әл-Фараби іліміндегі рухани құндылықтар // Наследие аль-Фараби и мировая культура: Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура», 28-29 сентября 2000 г. / Гл. Ред. А. Нысанбаев. – Алматы: КИЦ ИФиП МОН РК, 2001. – 175-181 с.
- 2 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. - Алматы: Ғылым, 1973. – 235 б.
- 3 Аль-Фараби. Избранные трактаты. - Алма-Ата: Ғылым, 1994. – 298 с.
- 4 История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с.
- 5 Танирбергенова Г.Т. Нравственные начала национального самосознания. Дисс. ... канд. филос. наук. – Алматы, 1996. – 98 с.
- 6 Баева Л.В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. - Астрахань: Изд-во АГУ, 2004. - 282 с.
- 7 Казакина М.Г. Ценностные ориентации школьников и их формирование в коллективе / М.Г. Казакина. - Л., 1989. - С. 12-68.
- 8 Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Хрестоматия. - 2-е изд., перераб. и доп. / Сост.: А.А. Печенкин.- М.: Логос, 1996. - 397 с.

- 9 Омаргазин Р. Дух как онтологическая основа духовности // Адам әлемі – Мир человека. - 2006. - № 3. – 69-76 с. [Омаргазин Р. Дух как онтологическая основа духовности // Адам әлемі. – Мир человека. - 2006. - № 3. – 69-76 с.].
- 10 Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіз-дер. Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б. - 6-8 бет.
- 11 Каган М.С. Человеческая деятельность / М.С. Каган. - М., 1974. - 370 с., Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В.А. Ядов // Методологические проблемы современной психологии. - М.: Наука, 1975. - 416 с.
- 12 Добротворская С.Г. Ориентация студентов на здоровый образ жизни через осмысление жизненных целей и ценностей / С.Г. Добротворская // Педагогическое образование и наука: научно - методический журнал. - 2002. - № 1. - С. 51-55.
- 13 Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / О.С. Васильева, Ф.Р.Филатов. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 352 с.
- 14 Артюхович Ю.В. «Обучение ценностям»: аксиологический подход к проблемам образования [Текст] / Ю.В. Артюхович // Гуманитарные науки: Сборник научных трудов. Вып. № 10. - Ставрополь: СевКавГТУ, 2003. - С. 15.
- 15 Слонимская Л.И. Сформированность потребности здорового образа жизни у студентов-первокурсников педуниверситета / Л.И. Слонимская, Т.И. Вершинина // Здоровье, образование, спорт, туризм: актуальные проблемы на современном этапе развития общества: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию БГПИ-БГУ. Улан-Удэ, 27–28 апр. 2007 г. - Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-т, 2007. - С. 202-205.
- 16 Слостенин В.А. Субъектно-деятельностный подход в образовании [текст] / В.А.Слостенин, Г.И. Аксенов // Научные труды / МШУ. - М.: Прометей, 2000. - 258 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье проблема здорового образа жизни (ЗОЖ) раскрывается не только как ценностная категория, но и как категория философских знаний общечеловеческих ценностей, которая зародилась еще в глубокой древности.

RESUME

The issue of healthy lifestyle is revealed in the paper as a category of value, as a category of philosophical knowledge of human values which began to develop in ancient times.

ӘОЖ 378.1(5К)

Аннотация

Мақалада дуальды оқыту жүйесінің өзектілігі мен Қазақстандағы кәсіби білім беретін оқу орындарына енгізілуі жайлы жазылған.

Түйін сөздер: дуальды оқыту жүйесі, кәсіпорын, жоғары оқу орны, экономика.

Л. Нәби

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

А.Н. Калжанова

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
магистрант

**Қазіргі таңда
дуальды оқытуды
енгізудің өзектілігі**

Қазіргі таңда дуальды оқыту жүйесі барлық елдерде өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында: «Дуальды кәсіптік білім беруді дамытудың маңызы зор. Бұқаралық маман кадрларының жетіспеушілігін еңсеруге мүмкіндік беретін заманауи қолданбалы біліктілік орталықтары қажет», – деді [1].

Оқытудың дуальдау жүйесі дегеніміз не соған анықтама берсек: Дуальды оқыту жүйесінде кәсіптік білім беру - өнеркәсіп өміріне дайындық жүргізу үшін білім алушының теориялық және практикалық дағдысын қалыптастыру мақсатында жүргізілетін негізгі оқыту жүйесі болып табылады. Дуальды оқыту әдісі әлемнің көптеген ірі дамыған мемлекеттерінде: Германия, Австрия, Дания, Нидерланды, Швеция, Англия, Оңтүстік Корея сияқты дамыған елдерінде жоғары нәтиже беріп жүргізіліп келеді. Яғни білім алушыны жан-жақты дайындау. Сонымен қатар, еңбек нарығындағы жұмыссыздық мәселесін шешу, жас білім алушының жаңа технологияны меңгере отырып, еңбек нарығында сұранысқа ие бола алатындай жұмыс күшін қалыптастыру. Сондықтан дуальды оқыту жүйесі өнеркәсіп саласына қажетті мамандарды даярлау мәселесін толық қанағаттандыратын негізгі жүйенің бірі болып табылады. Сондай-ақ, дуальды оқыту жүйесі арқылы, білім беру мен кәсіпорын арасында тығыз байланыстың орнауына да үлкен септігін тигізеді. Осыған орай, бұл оқыту жүйесінің тиімділігі жан-жақты талқыланып, ҚР Білім және ғылым министрлігінің шетелдердің тәжірибелерін зерттей келе,

техникалық және кәсіптік білім беру жүйесіне енгізу басшылыққа алынды. Сондай-ақ, дуальды оқыту жүйесінің басымдығы оқытуды өндіріспен тығыз байланыстыруында, ал қазіргі таңда елімізге бұл жүйе елбасының тапсырысымен қолданысқа ене бастады және де бұл оқыту жүйесінің техникалық салада алар орнын айқындап берген болатын. Сондай-ақ, колледждерде дуальды оқыту әдісін енгізу туралы нақты тапсырма да жүктеген. Осыған байланысты елімізде кәсіптік-техникалық білім беру саласында жаңа жүйе жасалына бастады [2].

Жоғары оқу орнын бітірген түлектердің ортақ мәселесі тәжірибенің аздығы болғандықтан, дуальды оқыту жүйесі - бұл оқытудың ең тиімді жолы болып табылады. Бұл жүйе жаңа заманның қарқынды дамуына кадрларды жан-жақты дайындауға ықпалын тигізіп, сонымен қатар отандық кәсіпорындарға керекті жұмыс күшін дайындауға көмектеседі.

Кәсіби білім берудің дуальды формасы оқытудың дәстүрлі оқыту мен өндіріс орнындағы тәжірибе өтуімен сипатталады. Бұл процесс теорияны практикада қолданумен жүзеге асады. Дуальды оқыту жүйесі дегеніміз – бұл теория мен практиканы біріктіру болып табылады, яғни әрбір студент өз оқу орнында дәріс, семинарлар, кітаптардан ғана ақпарат алмай, сонымен қоса кәсіпорында алған білімін тәжірибеде қолдануға толық мүмкіндігі туындайды [3]. Қазіргі таңда бұл оқыту жүйесі жұмыссыздықпен күресте тиімді болып келеді, өйткені әрбір кәсіпорын өзіне қажетті маман дайындауды көздеп, студенттердің жемісті жұмыс жасауына қолдау көрсетіп, олардың ішінен кадрларды таңдайды. Осындай оқыту түрінде студенттер білім алудың 70-80%-ы түрлі кәсіпорындарда өткізеді де, 20-30%-ы ғана оқу орнында теориямен танысып, аудиториялық жұмыс атқарады. Дуальды жүйе маман даярлауда өндіріс, білім алушының және мемлекеттің мүдделерін біріктіруге бағытталған кәсіптік білім берудің түрі. Бұл өндіріс орны үшін экономикалық жағынан тиімді, яғни маманды қайта даярлауға, жұмыс орнына бейімдеуге уақыт кетпейді. Білім алушы жастар үшін өмірдегі өз орнын ерте табуға мүмкіндік туады, жұмысқа ерте араласып, бейімделеді.

Қалыптасқан жағдайда теория мен практиканың арасындағы алшақтықты жою мәселесімен жұмыс берушіге күресуге тура келеді, себебі кез келген кәсіпорынды білікті мамандармен қамтамасыз ету – бұл жетістікке қол жеткізудің кепілі. Мұндай жағдайда жас мамандардың оқу үрдісінде алған білімдерін жүзеге асыру жоспарланатын кәсіпорын қызметінің ерекшелігін ескере отырып, қосымша оқу, тағылымдамадан өту, қайта даярлау қажеттілігі туындайды.

Дуальды оқыту жүйесі - бұл заман талабы. Дуальды оқыту жүйесі дегенде, біз оқытудың бір уақытты екі мекемеде жүргізілгенін түсінеміз, яғни бір оқу орны - бұл ЖОО болса, ал екінші оқу орын - бұл кәсіпорын. Негізінен дуальды оқыту жүйесі Германия елінен бастау алады. Соңғы жылдары басқа елдер де Германияның дуальды оқыту жүйесінен үлгі алып, оны өз елдерінің ерекшеліктеріне сай бейімдеуге тырысып жатыр. Өйткені бұл жүйе Халықаралық жұмыс күшінің сапасын бақылау институтының пікірі бойынша – озат оқыту жүйесі және барлық Европалық Одақ үшін үлгі болып табылады. Қазіргі таңда бұл жүйе әлем бойынша 60 елде енгізілген.

Бұл жүйе елімізде алғаш рет ол 2009 жылдан бастап енгізіле бастады. Отандық «ҚазМұнайГаз» бұл жүйені алғаш болып енгізді. Германия мемлекеті бұл бастауда елімізге барынша көмек көрсетуге тырысады [4]. Дуальды оқыту жүйесін тиімді енгізудің жолдарын көрсетіп, бағыт-бағдар беру Германия мен Қазақстан елдері арасындағы ынтымақтастықтың бір көрінісі ретінде санауға болады.

Осындай оқыту жүйесі техника, экономика және әлеуметтік қамтамасыздандыру сияқты салаларда кең қолданылады. Яғни бұл жүйе инженерлік іс, машина жасау, металл өндіру, менеджмент, туризм сияқты мамандықтарды қамтиды, бірақ гуманитарлық мамандықтарда енгізу әлі күнге дейін қолға алынбай жатыр.

Айтылып кеткендей, дуальды оқыту жүйесі кәсіби білім берудің теория мен практика арасындағы арақашықтықты жоюға көмектеседі.

Параллельді түрде теория мен практиканы жүргізу келесі мәселелерді шешуге көмектеседі:

- машықтанушы керекті тәжірибе алады. Оқу орнын бітіргеннен кейін оған тұрақты жұмыс табу оңай болады;
- осындай оқыту түрін жүргізу кезінде кәсіпорындар әрдайым жоғары құзыреттілігі бар мамандармен қамтамасыз етіліп отырады;
- студенттердің жұмыс істеуге жоғары мотивациялары пайда болады, өйткені оларда болашақ маманның психологиясы пайда болады;
- жұмыс орнына орналасқанда жоғары оқу орнын жаңа бітірген түлектер ұжымда өздерін еркін ұстайды;
- ЖОО мен кәсіпорын бірлесіп жұмыс істеген кезде студенттердің практикалық білімдері жоғарылайды да, жоғары оқу орнының оқытушылары жұмыс берушілердің талаптарына сай студенттерді теориялық біліммен қамтамасыз ете алады;
- қызметкерлерді оқытудың дуальды жүйесі жұмысының барысында білім алу мен дағдыларды қалыптастырудың жоғары мотивациясы құрылады, себебі олардың білімінің сапасы жұмыс орындарында қызметтік міндеттерін атқаруға тікелей қатысты;
- сәйкес мекеме басшыларының өз қызметкерін практикалық оқытуға қатысты қызығушылығы;
- тапсырыс берушімен өзара тығыз байланыста жұмыс істейтін оқу орны оқыту барысында болашақ мамандарға қойылатын талаптарды ескереді.

Дуальды оқыту жүйесінің тиімділігі оған қатысып жатқан барлық жақтарға: түлектердің жұмысқа орналасуына, ЖОО – берілген теориялық материалдың тиімділігіне және мемлекеттегі жұмыссыздықтың азаюы мен экономикалық өрлеуге ықпал етеді. Нәтижесінде маман дайындаудың дуальды жүйесі дәстүрлі оқыту әдістеріндегі кемшіліктерді, теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жояды, студент өзінің ертеңгі жұмыс орнымен танысады, оған ие болу мүмкіндігін сезінеді, сондай-ақ, ол бәсекеге қабілетті болса ғана кәсіби маман ретінде бағаланып лайықты табысқа қол жеткізе алатындығын түсінеді.

Президенттің жолдауында білім беруді жаңғырту мақсатында осы саланың қолжетімді болуына, түлектердің біліктілігіне тәуелсіз баға беретін жүйе құруға, білім берудің тәрбиелік жағын күшейтуге, отаншылдық рухты биіктету мәселелеріне де айрықша назар аударды. Бұл орайда тәрбие жұмыстарының басты өзегі – жастардың белгілі бір кәсіппен айналысуына жол ашуға, жақсы кәсіби маман атану арқылы өзінің материалдық жағдайын жақсартуға болатынына көзін жеткізетіндей дәрежеде болуы тиіс. Жаңа Қазақстандық қоғамның мақсаты - кәсіби еңгейі жоғары мамандар әзірлеу.

Дуальды оқыту жүйесі оқытудың барлық кезеңінде компанияда өндірістік оқыту мен оқу орнында теориялық оқытуды біріктіреді. Осы орайда озық елдерде енгізілген дуальдық оқыту жүйесін қолдап, жұмыс берушілердің, салалық министрліктер, оқу орындары мен жергілікті атқарушы органдардың мүдделері көрсетілген «Әлеуметтік серіктестік» Заңын қабылдау қажеттілігі туындайды. Оқу орындарымен «Әлеуметтік серіктестік» заңнамасы бойынша тығыз байланыста жұмыс жасайтын жұмыс берушілерді қорғайтын және оларға салық төлеу кезінде жеңілдіктер беретін заңнамалар қажет, себебі Германияда осы жүйеге қатысты 8 заң қабылданған екен. Техникалық және кәсіптік білім беру мекемелеріндегі өндіріс шеберлерінің біліктілігін әлемдік деңгейге көтеру қажет. Осы аталған шаралардың нәтижесінде қазіргі заман сұранысына сай жоғары деңгейдегі аграрлық мамандарды даярлауда білім беру мекемелері бизнес-құрылымдармен тығыз ынтымақтастықта болса, алдағы жылдары тәжірибе жүзінде енгізілген дуальдық оқыту жүйені еліміздегі техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындарында көреміз.

2011-2020 ж.ж. Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру бағдарламасында: «Еліміздің экономикасының барлық салаларының ғылым мен өнеркәсіппен ықпалдастығы үшін құзыретті де, бәсекеге дайын мамандар дайындау процесінде ЖОО-ның алатын орны жоғары», – деп айтылған [5].

Жұмыс берушілердің көбі ЖОО-ны бітірген түлектердің алған кәсіби білім сапасымен толыққанды қанағаттанбайды. Бұның бір себебі ретінде білім беру бағдарламасы мен экономика және жұмыс берушілердің сұраныстары арасындағы сай келмеушілікті жатқызуға болады. Осындай экономикалық жағдайда дуальды оқыту жүйесін жұмыссыздықпен күресте енгізудің маңыздылығы көрінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрсұлтан Назарбаев: Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам, 2012.
- 2 <http://zkoipk.kz/nisconf2s/699-conf.html>
- 3 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118 zakon.kz
- 4 Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2011-2015 годы // zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html
- 5 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос актуальности внедрения дуальной системы образования в вузах Казахстана, которая предусматривает обучение в учебном заведении с периодами производственной деятельности для формирования компетенций будущих специалистов.

RESUME

This article is devoted to the actuality of implementation of the dual system of education at the higher institutions of Kazakhstan, which provides training in an educational institution during the periods of productive activities to improve the formation of competence of future specialists.

Д.Х. Байдрахманов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

М. Қоңқал

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, магистрант

Модульдік оқыту технологиясының білім алушылардың білім сапасын арттырудағы рөлі

Аннотация

Мақалада қазіргі білім берудің оқу-тәрбие үрдісінде оқыту технологияларының алуан түрлерін ұтымды қолдану, оқушылардың үйлесімді әлеуметтенуіне жаңаша қарым-қатынастарды жүзеге асырып отыру үздіксіз педагогикалық процестің мақсатты құбылысына бет алауы тұжырымдалады. Оқу орындарында жастарға білім беру мен тәрбиелеу үрдісі оқушы тұлғасы мен кәсіби-тұлғалық қасиеттерінің қалыптасып дамуына, өз бетімен іс-әрекет құралдарын жүзеге асыруға айрықша көңіл аударылады.

Түйін сөздер: оқыту технологиясы, әдіс, модульдік оқыту, педагогикалық технология

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, технологиялар таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне, педагогтарының өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға, педагогикалық процесті кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді [1].

«Модуль» ұғымы термин ретінде алғаш математика ғылымында пайда болды. Бұл термин латынның modulus (өлшеуіш) сөзінен шыққан. Векторға арнап бұл терминді алғаш рет 1814 жылы Швейцария математигі Жан Роберт Арган қолданған. Көшу модулін алғаш рет енгізген ағылшын математигі Роджер Коутс [2, 272].

Шетелдік ғалымдар модульдік білім беру идеясының туындауын 1960-жылдардың аяғы мен 1970- жылдардың басына жатқызады.

Модуль арқылы оқытуды экспериментті және практикалық түрде тәжірибеде қолдану АҚШ, Батыс Еуропа елдерінің колледждері мен жоғары оқу орындарында, ТМД елдеріндегі жоғары оқу орындарында қазір кеңінен жүзеге асуда. Қазіргі білім берудің оқу-тәрбие үрдісінде оқыту технологияларының алуан түрлерін ұтымды қолдана, оқушылардың үйлесімді әлеуметтенуіне жаңаша қарым-қатынастарды жүзеге асырып отыру үздіксіз педагогикалық процестің мақсатты құбылысына бет алады. Модульдық

оқу бағдарламаларының бірнеше түрлері болды. Олар: «оқу пакеті», «білімді игеру пакеті», «жеке білім алу пакеті» және т.б. Білім беру мазмұнының өлшемдері концепциясының тәжірибесін қорытындылаудың нәтижесінде өмірге «модуль» және «модульдік білім беру» деген ұғымдар келді. Кейбір пікірлерге сүйенсек, модуль дегеніміз – ол белгілі бір концептуальды өлшемді қамтитын оқу материалының пакеті болып табылады.

Модульдік оқыту – білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Ал «модуль» дегеніміз – іс-әрекеттің мақсатты бағдарламасы белгілеген деңгейіне (жоспарланған алдағы нәтиже) жету үшін сұрыпталған, дидактикалық өңделген білім, білік, дағдының белгілі мазмұнының бірлігі және оның әдістемелік нұсқауы немесе аяқталған оқу ақпараты болып табылатын модульдік бағдарламаның негізгі құралы. Басқаша айтқанда, адамның өзіндік дамуының деңгейі. Жалпы «модуль» сөзі «оқытудың мазмұны мен технологиясын» білдіреді. «Модуль мазмұны» өзіндік мағына беретін оқу материалының көлемі ретінде ұсынылады.

Модуль дегеніміз – қандай да бір жүйенің, ұйымның анықталатын біршама дербес бөлігі (Ожегов С.И.). Оқу модулі қайта жаңартушы оқу циклі ретінде үш құрылымды бөліктен: кіріспеден, сөйлеу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады.

Қазіргі таңда ағылшын тілі сабағын оқытуға жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қалыптастыру – заман талабына айналды. Модульдік оқыту ХХ ғасырдың 60-жылдарының аяғынан бастап дами бастады. Оның негізгі мәні – сабақтың жоспары, ақпараттар жиынтығы және сабақтың дидактикалық мақсаттарына қол жеткізуге бағыт беретін әдістемелік нұсқаулардан тұрады.

Модульдік технологиялардың ерекшелігі – тек білімді меңгерту емес, оқушының танымдық қабілетін есту, көру, қимыл ойлауды, ынтаны қабылдау қабілетін дамыту арқылы және оны бекіту, шығармашылық деңгейін арттыру арқылы жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңда Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, В.Ф.Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы, П.М.Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа көптеген ғалымдарың технологиялары кеңінен танымал [3, 4, 5, 6]. Қазақстанда Ж.А.Қараевтің, Н.Оралбаеваның, М.М.Жанпейісованың және т.б. ғалымдардың оқыту технологиялары белсенді түрде қолданылуда [7].

«Педагогикалық технология» - ұғымы 1960 жылдары дамыған елдердің баспа беттерінде көріне бастады. 1961 жылы АҚШ-та, «Педагогикалық технология», 1964 жылы Англияда «Педагогикалық технология және оқыту процесі», 1965 жылы Жапонияда, «Педагогикалық технология» журналдары, 1971 жылы Италияда жарық көрді. ЮНЕСКО «Педагогикалық технология» серияларын бүкіләлемдік білім бюросының бюллетендерінде шығара бастады. Біздің елімізде «педагогикалық технология» ұғымы 60-жылдардың аяғында пайда болып, 70-жылдары оны қолдаушылардың саны артты, -деп пайымдалған [8, 206].

Әлемде қоғамдық қарым-қатынастардың үдемелі өзгеріп жаңа келбет алу бет бұрыстары әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымның модернизациялануымен шектелмей, дүние жүзілік білім беру кеңістігінде де біршама динамикалық түрлендірулер жүрде.

Осыған сәйкес, отандық және шетел мемлекеттерінде жастарға білім беру мен оларды тәрбиелеу педагогтің үстемдік тұрғыда оқытудан тұлғалық бағдарлы оқытуға көшудің жаңа парадигмалары(үлгі) қалыптасуда. Оқу орындарында жастарға білім беру мен тәрбиелеу үрдісі оқушы тұлғасы мен кәсіби-тұлғалық қасиеттерінің қалыптасып

дамуына, өз бетімен іс-әрекет құралдарын жүзеге асыруға айрықша көңіл аударылуда. Осы өзекті мәселені шешуге өткен ғасырда шетел мен Отандық ғылыми-педагогикалық қауымдастық педагогика ғылымы мен оның тәжірибесіне біршама үлес қосты. Оған кепіл болатын – оқытудың жаңа технологиялары.

Дәстүрлі оқытудың мазмұны мен әдістемесі білім алушының пән бойынша оқу материалын теориялық мазмұнда игерсе, ал тәжірибеде қолданылуы шектеулі болғаны белгілі. Бұл, әрине, оны тәжірибелі іс-әрекеттерді белгіленген алгоритм бойынша орындауға көп еліктетті, бірақ әрбір әрекетті дәл, нақты орындауға ұмтылдырды. Оқу үрдісіндегі оқу әрекеттері педагогтің басшылығымен орындалуы жиі байқалды.

«Оқыту технологиясы» ұғымын алғаш рет педагогика ғылымына енгізген А.Макаренко, қазір бұл ұғым оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен қолданылып жүр. Ал «педагогикалық технология» ұғымына алғаш рет жүйелі зерттеу жүргізген Т.Ильина болды [9, 23].

Педагогикалық технологияға алғаш анықтама берген ғалымдардың бірі – орыс ғалымы В.П.Беспалько. Оның пікірінше: «Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана» [10].

И. Талызинаның пікірі бойынша, педагогикалық технологияның басты мақсаты – іс жүзінде дидактикалық мақсатқа жету үшін қолданылатын ең тиімді әдістерді анықтау. Педагогикалық технология оқыту үрдісін ғылыми жүйелеу бағытында, яғни оқыту тәжірибесінде қолданылатын ғылыми негізделген талаптар жүйесі болып табылады [11, 123].

«Педагогикалық технология дегеніміз – оқушы мен мұғалім үшін барлық жағынан өте қолайлы жағдайлар жасай отырып, оқыту үдерісін жобалаудың, оны ұйымдастырудың және өткізудің бүге-шігесіне дейін ойластырылған, әрі бірлесіп жүзеге асырылатын педагогикалық қызметтің моделі» (В.М. Монахов) [6].

Көптеген шетелдік ғалымдар технология деп оқытудың объективтік факторларының жиынтығын (бағдарламаланған оқыту құралдары, дидактикалық материалдар, құрал-жабдық, техникалық құралдар, т.б.) қандай да бір үрдісте нәтижеге жету құралы ретінде қарастырады. Мәселен, поляк педагогі Ф.Янушкевич оқыту технологиясының мәнін ашқанда «оқыту технологиясы - ғылыми ұстанымдар жүйесінде қолданыс табатын бағдарламаланған оқыту үрдісін айтады және оқу мақсатына жетуге бағытталған оқу тәжірибесінде қолданылады, көбіне оқытылатын пәнге емес, оқушыларға бағытталады, оқыту әдістері мен тәсілдерін сынақтан өткізуге, эмпирикалық талдау жасауға және оқытуда аудиовизуальды құралдарды кеңінен қолдануды талап етеді», - деп анықтама берген.

Дәстүрлі тағы бір анықтама бойынша технология дегеніміз – педагогика ғылымы мен мектеп тәжірибесінің дамуындағы сабақтастықты сақтай отырып, педагогика мен методиканың инструментальдық және әдістемелік құралдарын түбегейлі түрде өзгерту.

ЮНЕСКО-ның бір құжатында педагогикалық технологияға мынандай анықтама берілген. Педагогикалық технология дегеніміз – бүкіл оқу процесін бағалаудың жүйелі әдісі және білімді адамдық және техникалық ресурстарды ескере отырып игеру және білім берудің ең тиімді әдістеріне жету мақсатындағы олардың өзара ынтымақтастығы [12, 251] болып табылады.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі - баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

Педагогикалық технология - мұғалім мен оқушының іс-әрекеттерінің біріккен жүйесі арқылы іске асатын, ақпаратты білім беру нәтижесі және рефлексия негізінде білім алуға бағытталған, бір үлгідегі педагогикалық жүйе. Педагогикалық жүйенің мынадай құрылымы бар: 1) оқу және тәрбиелеу мақсатында нақты жүйелі дидактикалық,

педагогикалық зерттеу жүргізу; 2) оқушы меңгеруге тиісті ақпарат мазмұнын толықтыра отырып, жүйелеу; 3) қажетті дидактикалық, техникалық оқу құралдарын дұрыс қолдануын қадағалау; 4) тәрбиелеу және диагностикалық оқыту жүйесін дамыту; 5) оқушыларға жоғары деңгейде сапалы білім беру.

Педагогикалық технологияға – В.П.Беспалько «Практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе» – деген анықтама берген. Ал педагогикалық жүйені тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, мақсаты бір – бірімен өзара байланыстағы әдіс-тәсілдер деп қарастырады [10].

Әлемдік білім берудегі дамудың стратегиялық бағытының бірі – оқытудың дәстүрлі репродуктивтік стилінен өтіп, оқушылардың таным белсенділігін, өз бетімен ойлау қабілетін жетілдіретін білім берудің енді дамып келе жатқан моделіне көшу, оқу-тәрбие үрдісінің ұйымдастыруы мен мазмұнына өзгеріс енгізуіне лайық жол табу, жаңа технологияларды қолдану. Осы міндеттерді шешуге оқыту технологиялары жағдай жасайды, себебі сабақтарды іс-әрекет жасау арқылы өткізу негізінде мүмкіндік береді.

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр.

Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарын біріктірген пәндер мен әдістемелердің оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, түрлері мен әдістемелерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, соңында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды, әсіресе, осы бағытта модульдік технологияның орны ерекше.

Психологтардың пайымдауынша, әрбір дербес тарауды (тақырыпты) оқып-үйрену үш негізгі кезеңнен: кіріспе – ынтасын ояту, операциялық – танымдық және рефлексиялық – бағалау кезеңдерінен тұруы тиіс [13].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. – 2007. - 15 тамыз.
- 2 Роджерс К. Причины успеха. – Москва, 2000.
- 3 Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986.
- 4 Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1986.
- 5 Эрдниев П.М., Эрдниев Б.П. О системном подходе к дидактике. – М.: Столетие, 1996.
- 6 Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград, 1995. – 100 с.
- 7 Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде / аударған Қайшыбекова Д.А. – Алматы, 2002.
- 8 Наренова А.Б. Модульдік оқыту технологиясы. «Инновациялық педагогикалық технологияларды жоғары оқу орынында жүзеге асару мәселелері» ғылыми-практикалық семинар конференциясының материалдар жинағы. - Ақтөбе: Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты, 2007.
- 9 Макаренко А.С. Коллектив и воспитания личности. – Москва, 1983.
- 10 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - Москва, 1989. - 47 с.
- 11 Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. - М., 1984.
- 12 Момынбаев Б. Кәсіптік педагогика. – Алматы: Білім, 2006.
- 13 Фридман М.М. Формирования познавательных интересов у школьников. – М., 1997.

РЕЗЮМЕ

В статье уделяется особое внимание развитию личности, профессиональных способностей обучающихся, с использованием в учебно-воспитательном процессе различных инновационных технологий.

RESUME

In this article a special attention is paid to the development of a personality, the development of professional-personal skills in contemporary educational institutions. It is necessary to use different innovative technologies in modern teaching and learning in the educational process.

Аннотация

В статье раскрывается сущность профессиональной педагогической рефлексии и самопознания, обосновывается необходимость развития рефлексивной способности у социального педагога. Автор описывает способы и механизмы профессионального самопознания.

Ключевые слова: социальный педагог, рефлексия, самопознание.

Г.К. Курманаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Научные подходы к развитию у социального педагога способности к рефлексии и самопознанию

В условиях развития современного социума большое значение имеет проблема профессиональной подготовки социальных педагогов. Быть востребованным специалистом в своей области может стать лишь тот, кто не только будет иметь хорошую профессиональную подготовку, но будет постоянно стремиться к саморазвитию, легко адаптироваться к потребностям общества и стремиться к самосовершенствованию. Высоким педагогическим мастерством является доведенная до совершенства функциональная грамотность педагога, а также его умение применять эти навыки на практике. Социальный педагог становится мастером своего дела лишь через много лет работы, его профессиональный рост и постоянное обучение продолжают на протяжении всего периода работы. Для того чтобы достичь успехов в своей деятельности, социальный педагог должен стараться постоянно развивать свои внутренние ресурсы, воспитывать волю и характер, мышление и потенциальный рост. Именно от умения управлять механизмом своей деятельности и зависит его успех как самостоятельной личности. Педагогическая рефлексия является одним из таких способов управления. Понятие «рефлексия» (от латинского слова *reflexio* «обращение назад») изначально появилось в философии и обозначало процесс самопознания, раскрывающий субъекту его внутреннее состояние. Рефлексия как бы побуждает взглянуть на собственную мысль «со стороны», когда с помощью рефлексивного сознания происходит проверка своих знаний, критическое осмысление этапов своей деятельности. Ее ярко выраженная творческая направленность обнаруживает себя в такой форме, как самопознание, для которого главным

является осознанное стремление к созданию разного рода проблемных ситуаций и благополучный выход из них, благодаря навыкам интеллектуального мышления. Педагогическая рефлексия - это способность педагога дать точную оценку себе и своим действиям, возможность понять свою значимость в педагогическом процессе и в процессе формирования личности ученика. Педагогическая направленность рефлексивного сознания дает о себе знать и в таких сугубо личностных проявлениях, как осознание «вхождение» в роль соавтора и соучастника обучающего процесса, самостоятельное проектирование близлежащих и далеко идущих планов собственного развития и самосовершенствования в осваиваемой специальности. Отказ от ненужных стереотипов в пользу добытых эмпирическим путем новых источников знания, еще не включенных в «обиход» его самораскрывающегося потенциала, а также попытки управления собственной деятельностью по «присвоению» отождествляемых с личностными приоритетами общегуманистических образовательных ценностей. Рефлексивное «видение» проблем педагогического творчества, в какой бы то ни было художественной, в том числе и музыкальной деятельности, помогает личности обучаемого как можно глубже понять и осознать фундаментальные аспекты образовательного процесса во всей их динамике и всеохватности. И, кроме того, способствует выработке авторской позиции по отношению к накапливаемому опыту. Как указывает Н.Д. Хмель, «Рефлексия осуществляется педагогом как контрольно-оценочная деятельность, направленная на себя. Педагог должен быть способен объективно и беспристрастно анализировать свои суждения, действия, поступки и, в конечном счете, свою профессиональную деятельность с точки зрения соответствия результатов цели» [1]. Педагог, владеющий рефлексией, неоднократно в уме рисует манеру своего поведения и поведения ученика, изменяя свои виртуальные действия в случае возникновения необходимости.

Как и любой вид культуры, рефлексивная культура не дается человеку от рождения. Ее становление является трудоемким и поэтапным процессом. Это повседневный длительный труд над собой, своим личностным и профессиональным Я, зависящий от многих факторов. Эта способность формировать представления о себе, о своей деятельности, прогнозировать и планировать совершенствуется с возрастом, образованием, ростом интеллектуального уровня, социо-экономического статуса человека.

Рефлексивные процессы «буквально пронизывают всю профессиональную деятельность педагога» [2], проявляясь и в ситуации непосредственного взаимодействия с детьми, и в процессе проектирования и конструирования их учебной деятельности, и на этапе самоанализа и самооценки собственной деятельности, самого себя как ее субъекта. Необходимость рефлексивного отношения педагога к своей деятельности определяется многими факторами, которые определяют полифункциональность педагогической профессии.

Профессиональная педагогическая рефлексия несет в себе потенциал развития, который при определенных условиях позволяет поднимать ее на новый уровень. При этом обнаружено, что стихийного нарастания рефлексивности социального педагога как результата накопления профессионального опыта не наблюдается. Анализ психолого-педагогической литературы показывает, что:

1) проблема профессиональной рефлексии учителя широко обсуждается в современных психологических исследованиях, однако отсутствует концепция ее развития у будущих учителей в учебном процессе вуза;

2) отсутствует структура педагогической рефлексии учителя;

3) практика рефлексии связана в основном с активными методами обучения, однако они пока не имеют целенаправленного, организованного характера в подготовке будущих учителей;

4) не представлена программа формирования педагогической рефлексии будущих учителей.

По словам Г.П. Щедровицкого любая интеллектуальная система изменяется под воздействием знаний о себе [3]. Исходя из того, что социальному педагогу каждый раз для выхода на новый виток своего развития, для возможности постоянного личностного и профессионального саморазвития и самосовершенствования постоянно необходимы знания о себе как о личности и специалисте, анализ и осознание которых уже позволит выбрать ориентир и сделать очередной шаг своего развития, можно утверждать, что самопознание - это важная и необходимая составляющая процесса становления рефлексивной культуры педагогических кадров, где закладывается основа дальнейшего саморазвития специалиста. В ходе этого процесса будут развиваться рефлексивные способности, где рефлексия становится основным механизмом процесса становления рефлексивной культуры. Соответственно самопознание равноправно может считаться этапом становления рефлексивной культуры педагогических кадров.

Данный процесс представляет собой процесс познания себя, своих потенциальных и актуальных свойств, личностных, интеллектуальных особенностей, черт характера, отношения к профессии, к людям т.п., а также это средство овладения собственным опытом и глубинными переживаниями.

Особое значение проблеме самопознания придается в гуманистической педагогике и психологии (А. Маслоу, К.Роджерс, Ш.А. Амонашвили). Здесь оно рассматривается как необходимое условие саморазвития личности, ее самоактуализации, т.е. как высшая потребность человека, удовлетворение которой позволяет ему реализовать себя в полной мере, выполнить ту миссию, то предназначение, которые ему предписаны жизнью и судьбой. Только в этом случае человек обретает смысл своего существования, становится тем, кем он способен стать, а не тем, кем ему навязывает другие, социальное окружение.

Организовывать собственное самопознание можно с помощью множества схем, существующих в современной психолого-педагогической практике. В самом общем виде можно выделить следующие блоки, которые могут быть подвергнуты самоанализу и самопознанию: личностно-характерологические особенности; эмоционально-волевая сфера личности; сфера способностей и возможностей; познавательная сфера личности; сфера внешнего облика, особенностей темперамента; сфера отношений с другими людьми, социальным окружением; сфера деятельности; сфера собственного жизненного пути.

Что касается областей самопознания, то чаще всего в психолого-педагогических науках выделяют две области: сознание и бессознательное, однако в некоторых концепциях внимание обращается и еще на одну область - сверхсознание, или высшее бессознательное.

Однако в отношении социальных педагогов нас в большей степени интересует педагогическое самопознание, которое, как и самопознание в целом, актуализируется под влиянием определенной мотивации, которая определяется своеобразием деятельности, общения и личности педагога. Профессиональное самопознание разворачивается в системах: «Я и Другие», «Я и Я», «Я и Высшее Я». Мотивы профессионального самопознания многообразны.

Профессиональное самопознание социального педагога побуждается интересом к себе, стремлением разобраться в своих сильных и слабых качествах как профессионала, расширить свой кругозор о собственной личности.

Необходимость в самопознании возникает, когда социальный педагог обнаруживает дисбаланс между своим трудом и его результатами, что также стимулирует процесс познания себя.

Изучение себя, обнаружение причин дисбаланса дают возможность социальному педагогу: устранить недостатки в деятельности, поведении, взаимодействии; восстановить

равновесие между собой и окружающими; ликвидировать отрицательные эмоциональные переживания, которые сопутствовали дисбалансу.

Самопознание активизируется в результате критических замечаний в свой адрес других: администрации, коллег, родителей, клиентов.

Реакция на критику может быть различной: деструктивной - критика отвергается, сопровождаясь обидами, желанием отомстить; конструктивной - отвергается только то, что, по мнению педагога, не соответствует реальному положению дел, и принимаются, признаются некоторые его недостатки и недоработки. В любом случае конструктивный подход побуждает к самопознанию и оценке собственной деятельности.

В качестве стимулов самопознания могут выступать мотивы профессионального саморазвития: самоутверждения, самосовершенствования, самоактуализации. Другими словами, социальный педагог познает себя для того, чтобы существенно улучшить свою деятельность, самому лично вырасти, добиться в своем труде более значимых результатов.

Если говорить о мотивах самоутверждения, то они значительно различаются по своей ценности. В одних случаях социальный педагог познает себя, чтобы властвовать над другими и через это утвердиться; в других - примеряет свои возможности к новой педагогической технологии, добиваясь высоких результатов в овладении ею, утверждает себя как профессионал. Если же доминирующую роль начинают играть мотивы самосовершенствования и самоактуализации, то самопознание наполняется глубоким смыслом, связанным с осознанием необходимости личностного роста.

Кроме того, мотивация поведения и деятельности социального педагога определяется типом его центрации, что направляет и своеобразие профессионального самопознания. В педагогике и психологии выделяется понятие «педагогическая центрация», которая характеризуется тем, какую сферу своего профессионального труда педагог выделяет в качестве основной, ведущей. А.Б. Орлов выделяет семь основных педагогических центраций:

- 1) на интересах своего Я;
- 2) на интересах администрации, руководства;
- 3) на интересах коллег по работе;
- 4) на интересах и запросах родителей;
- 5) на требованиях технологии обучения и воспитания;
- 6) на интересах и потребностях учащихся;

7) гуманистическая, т.е. центрация на интересах (проявлениях) своей сущности и сущности других людей: администратора, коллег, родителей, учащихся, которая является наиболее ценной, поскольку обуславливается сама и обуславливает мотивацию саморазвития, наиболее глубокое и всестороннее познание себя как личности и как профессионала [4].

Что касается способов профессионального самопознания, то они такие же, как и при самопознании в целом личности: обнаружение, фиксация, анализ, оценка и принятие. Средства же профессионального самопознания своеобразны и определяются характером педагогического труда: анализ педагогом собственной деятельности, сравнение себя с некоторой нормативной моделью педагога, оценка личности педагога и его деятельности другими людьми, занятия на курсах повышения квалификации, самообразование [2].

Свою специфику приобретают и механизмы самопознания - идентификация и рефлексия. Рефлексивный акт - акт самопознания и самоанализа - позволяет человеку осознать «белые пятна» в своем развитии, образовании. Идентифицируясь с идеалом, нормативным образом или конкретным человеком своей профессии, а также с различными аспектами своей личности, деятельности и общения, социальный педагог имеет возможность выделить и зафиксировать свои личностные качества, поведенческие характеристики. Рефлексия дает возможность провести различный по глубине анализ и

оценить себя. В результате формируется субъективно значимый запрос на психолого-педагогические знания и умения.

Резюмируя различные подходы в определении понятия рефлексии в деятельности социального педагога, можно сказать, что рефлексия в социально-педагогической деятельности - это процесс мысленного (предваряющего или ретроспективного) анализа какой-либо социальной проблемы, в результате которого возникает личностно-окрашенное осмысление сущности проблемы и новые перспективы ее решения. Таким образом, рефлексивный социальный педагог - это думающий, анализирующий, исследующий свой опыт профессионал. Это внимательный слушатель, умный наблюдатель, проницательный собеседник.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. - Алматы: Ғылым, 2000. - 320 с.
- 2 Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. - М., 1990. - С. 73.
- 3 Щедровицкий Г.П. Мышление. Понимание. Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. - М.: Наследие ММК, 2005. - 800 с.
- 4 Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. - М.: «Логос», 1995. - 214 с.

ТҮЙІН

Мақалада әлеуметтік педагогтің рефлексия мен өзін-өзі тану бағытындағы даму қажеттілігі негізделді.

RESUME

The article gives reasons for the necessity of developing social pedagogy specialist's reflexion and self-cognition skills.

УДК 371.3

Е.С. Давлеткалиева

Филиал АО «НЦПК «Өрлеу»
Институт повышения
квалификации педагогических
работников по Актюбинской
области, канд. пед. наук,
и.о. доцента

Б.К. Мулдашева

Хромтауский горно-технический
колледж, канд. пед. наук,
и.о. доцента

**Технологизация
обучения как
международная
тенденция
педагогике второй
половины XX -
начала XXI веков****Аннотация**

Статья посвящена исследованию вопросов технологизации процесса обучения, как международной тенденции педагогики второй половины XX - начала XXI веков. На основании анализа научных трудов ученых, педагогов-практиков в области теории и практики технологизации обучения была определена миссия, цель, задачи процесса технологизации обучения на современном этапе. Также выявлено, что внимание исследователей до настоящего времени было сосредоточено на сущности и самой процедуре технологизации. Не подвергалась исследованию процедура оценки влияния технологизации на качество образования в различных социальных условиях, что является новым аспектом научного исследования в будущем.

Ключевые слова: технологизация обучения, технология обучения, методика обучения, образовательная технология, качество образования.

Технологизация в образовании, по мнению педагогов-ученых, занимающихся разработкой образовательных технологий и технологий обучения в течение длительного времени (В.В. Гузеева [1], Г.К. Селевко [2] и др.), - это поиск решения проблемы стабильности высоких результатов и достижения их каждым учеником, также это смена педагогической терминологии. Это, по мнению современных педагогов, «объективный процесс, вектор которого определяется научно-техническим прогрессом, информатизацией и технологизацией общества» [3, с. 20-25].

Со сменой терминологии методов на терминологию технологии происходит смена триады «дидактика - общая методика - частные методики» на триаду «философия образования - образовательная политика - образовательная технология»: философия образования выясняет, зачем учить, образовательная политика - чему учить, а образовательная технология - как учить. Именно на данной триаде основан технологический подход [1, с.146].

Технологизация образования имеет начало в развитии образовательных технологий, когда в странах западной Европы и Америки в начале 60-х годов XX века появился термин «Educational Technology», когда в Англии стали проводиться конференции, по материалам которых выпускались книги «Aspects of Educational Technology», а в США вопрос начал обсуждаться в педагогических журналах. В получившем широкий резонанс докладе "To Learning", опубликованном в 1970 г. в Нью-Йорке и Лондоне, впервые даются два определения данной дефиниции: в первом – технология обучения характеризуется как совокупность способов и средств связи (общения) между людьми, возникших в результате информационной революции и используемых в дидактике, во втором – технологии обучения рассматриваются как нечто более значительное, чем просто совокупность педагогических методов и средств [4].

На рубеже XX и XXI веков совершенствование технологий обучения занимает одно из первых мест среди многочисленных новых направлений развития образования. Технологии обучения лежат в основе определения образовательной политики всех развитых стран мира. Еще в 1970 г. на конференции ЮНЕСКО они впервые были признаны в качестве научной дисциплины, являющейся, как справедливо утверждают многие исследователи, составным элементом дидактики. В докладе "Учиться, чтобы быть", опубликованном этой организацией в 1972 г., технологии обучения определяются как движущая сила модернизации образовательного процесса [5].

В научной литературе стран СНГ термины "педагогическая технология" и "технология обучения" появились в 1963 году.

В.П. Беспалько рассматривает технологию обучения как средство гарантированного достижения целей обучения, подчеркивая при этом, что она всегда существует в любом учебно-воспитательном процессе и в этом отношении развивает классическую дидактику [6]. Рассматривая дидактическую сущность и назначение педагогической технологии, В.П. Беспалько подчеркивал: "Во-первых, в предварительном проектировании учебно-воспитательного процесса и последующего воспроизведения проекта в аудитории в контексте "дидактическая задача" и "технология обучения". Во-вторых, педагогическая технология предлагает проект дидактического процесса, определяющий структуру и содержание учебно-познавательной деятельности обучаемого. В третьих, важнейшая центральная проблема педагогической технологии – процесс целеобразования, рассматриваемый в двух аспектах: диагностического целеобразования и объективного контроля качества обученности (достижения целей) и развития личности обучаемого. В четвертых, важный принцип разработки и практической реализации педагогической технологии – принцип структурной и содержательной целостности. Суть его в достижении гармоничного взаимодействия всех компонентов педагогической системы, как по горизонтали, так и по вертикали на весь период обучения. При этом недопустимо внесение изменений в один из компонентов системы, не затрагивая других. И, наконец, организационные формы педагогической технологии, выбор которых диктуется вполне определенными и закономерными связями элементов в педагогической системе и которые следует понимать как необходимое начало дидактического процесса" [6, с.12].

Г.К. Селевко считает технологический подход в образовании средством решения проблемы обобщения и систематизации инновационной, новаторской и исследовательской педагогической деятельности [2, с. 3]. В своих работах он оперирует понятием педагогическая технология, приравнивая его к понятию «образовательная технология» («в значительной степени перекрываются») и определяя его как «систему функционирования всех компонентов педагогического процесса, построенная на научной основе, запрограммированная во времени и в пространстве и приводящая к намеченным результатам» [2, с. 4]. По его мнению, «технологический подход к обучению предусматривает точное инструментальное управление учебным процессом и достаточно гарантированное достижение поставленных учебных целей» [2, с. 5]. В многочисленных

работах Г.К. Селевко даны описания большого количества конкретных педагогических технологий, разработанных и апробированных научными коллективами и отдельными педагогами многих стран мира, хотя приоритетное внимание уделено технологиям российских педагогов.

Научные интересы В.В. Гузеева в области технологизации обучения связаны, с одной стороны, с прояснением ситуации в области теории образовательных технологий, и, с другой стороны, многолетней работой по разработке его авторских технологий. Выделив в системе образовательных технологий три класса образовательных технологий: традиционные методики, блочно-модульные технологии, цельноблочные технологии, - он реализовал задачу создания интегральной технологии - технологии четвертого класса (1977-1984) [7], - и деятельностно-ценностной технологии (технологии пятого класса) - ТОГИС (технология образования в глобальном информационном сообществе) [8]. В контексте рассматриваемой нами темы весьма важно, что В.В. Гузеевым был поставлен вопрос о необходимости «разработать систему мониторинга успешности для всех субъектов образовательного процесса в технологии» [8, с.95-96]. В этом его тезисе важен не только аспект отслеживания успеха, но и то, что речь идет об успехе всех субъектов педагогического процесса, то есть (можно предполагать) и учащихся, и учителей, и менеджеров образования.

Ряд исследователей рассматривали технологии обучения как "способ реализации содержания обучения, предусмотренного учебными программами, представляющий собой систему форм, методов и средств обучения, обеспечивающий наиболее эффективное достижение поставленных целей" (В.И. Гриценко, А.М. Довгяло, А.Я. Савельева [9]).

О.П. Околелов в своем докторском диссертационном исследовании интенсификации процесса обучения рассматривает технологию обучения как целостную совокупность разнокачественных процедур (дидактических, психологических, общепедагогических и др.), обусловленную соответствующими целями и содержанием обучения, которые призваны осуществить требуемые изменения (вплоть до возникновения новых) форм поведения и деятельности обучаемых [10].

В.В. Юдин [11] отразил различие между технологией и традиционными методиками обучения схематично следующим образом:

1. Из опыта - Педагогические принципы как требования - Традиционная методика;
2. От научного познания педагогической действительности - Законы, закономерности как объективные связи - Технология обучения.

Отличаясь в деталях определения и подходов к технологии обучения, авторы сходятся в отношении того, что ключом к пониманию технологического построения учебного процесса является последовательная ориентация его на гарантированное достижение четко определенных дидактических целей: «Технология отличается от методик своей воспроизводимостью, устойчивостью результатов, отсутствием многих «если»: если талантливый учитель, талантливые дети, богатая школа... Уже давно стало привычным, что методика возникает в результате обобщения опыта или изобретения нового способа представления знаний. Технология же проектируется, исходя из конкретных условий и ориентируясь на заданный, а не предполагаемый результат» (А.Кушнир, 1997, [12, с.22]).

Технологизация обучения предполагает знание отличия технологии обучения от методики обучения (Таблица 1).

Таблица 1 Сравнительная характеристика понятий «методика обучения» и «технология обучения»

Признаки сравнения	Методика обучения	Технология обучения
Назначение	Рекомендует применение конкретных методов, организационных форм, средств обучения	Рекомендует процесс выбора системы методов, организационных форм и средств обучения с учетом целей и управления обучением
Определение	Система научно обоснованных методов, правил и приемов обучения	Последовательное воплощение на практике заранее спроектированного процесса обучения, инструментарий достижения целей посредством ориентации на обучающихся и управления обучением
Фактические исходные предпосылки создания	Обоснование и процесс построения находят в технологии	Цели, ориентация на результат. Методологическая основа методики
Ориентация	На обучающихся	На обучающихся
Направленность	На конкретный предмет или реализацию определенных целей	На универсализацию подходов к изучению учебного материала
Отражение динамичности обучения	Дает вполне определенные конкретные рекомендации	Отражает процессуальный характер процесса обучения

Эти отличия затрагивают такие признаки, как назначение, определение, фактические исходные предпосылки создания, ориентация, направленность, отражение динамичности обучения.

Технологический подход к обучению предполагает последовательное воплощение на практике заранее спроектированного процесса обучения и ставит целью сконструировать учебный процесс, отправляясь от заданных исходных установок (социальный заказ, образовательные ориентиры, цели и содержание обучения).

В соответствии с этим в нем выделяются следующие этапы: постановка целей и их максимальное уточнение, формулировка учебных целей с ориентацией на достижение результатов; подготовка учебных материалов и организация всего хода обучения в соответствии с учебными целями; оценка текущих результатов, коррекция обучения, направленная на достижение поставленных целей; заключительная оценка результатов.

Основой последовательной ориентации обучения на цели является оперативная обратная связь, которая пронизывает весь учебный процесс.

К наиболее существенным признакам технологичности обучения относят: диагностическое целеобразование, результативность, экономичность, алгоритмируемость, проектируемость, целостность, управляемость, корректируемость, визуализация.

Также выделяются три основные функции технологии обучения: описательная, объяснительная и проектировочная. Описательная функция раскрывает существенные аспекты практического процесса обучения и делает это достаточно точно. Пользуясь соответствующим инструментарием, различные специалисты должны дать одинаковое описание этого процесса. Объяснительная функция позволяет выявить эффективность различных компонентов обучения (например, эффективность различных методов) и определить оптимальные их комбинации. Что касается проектировочной функции, то она

осуществляется при описании процесса обучения на всех уровнях, включая уровень педагогической реализации.

Технологизация образования на современном этапе, по мнению ряда экспертов, имеет специфический аспект: «Нынешнее образование развивается во многом за счёт того, что решает вопрос об оптимизации или минимизации образовательных усилий. При использовании традиционных образовательных технологий увеличивающиеся в геометрической прогрессии объёмы знаний должны приводить к такому же росту времени, которое люди вынуждены затрачивать на образование. В конце концов, время на образование сравнивается с временем трудоспособной жизни, а затем и жизни вообще. Поэтому задача технологизации образования сегодня стоит как задача минимизации. Если для Нового времени педагогические технологии состояли в том, что они переводили содержание научного предмета в учебный предмет и при этом обеспечивали массовость образования, то на сегодня образовательные технологии выполняют задачу минимизации как в отношении содержания учебных предметов, так и в отношении ко времени, которое человек должен затратить на освоение этого содержания. Задача решается путём выделения некоторых базовых схем, освоение которых позволит учащемуся самостоятельно и оперативно ухватывать разнообразие техники и знания, понимать их, осваивать, создавать новые. И эта база должна быть минимальна. Если в некоторой области знаний и практики удаётся выделить минимальную базу, то образовательную задачу технологизации можно считать на данном этапе развития знаний решённой. Потому что потом останется только сконструировать соответствующие образовательные формы, наиболее эффективные для передачи этих базовых схем. В этом смысле содержание образования сегодня так же отличается от реальных профессиональных техник и знаний, как традиционный учебный предмет отличается от научного или реальных инженерных технологий» (Грязнова Ю.Б., [13, с.14]).

В.М. Монахов определяет педагогическую технологию как иерархизированную и упорядоченную систему технологических процедур проектирования учебного процесса, неукоснительное выполнение которых гарантирует достижение планируемого результата [14, с.61], и подчеркивает, что педагогическую технологию от методики «отличает два принципиальных момента:

1. Технология - это гарантированность конечного результата.
2. Технология - это проект будущего учебного процесса» [14, с.61].

В казахстанской научно-педагогической литературе вопросы технологизации обучения просматриваются в работах, в которых рассмотрены проблемы: развития педагогических технологий (Г.К. Сибгатов [15]), разработки и внедрения в практику конкретных технологий (Ж.А. Караев (разноуровневое обучение) [16], Т.Т. Галиев (системный подход) [17], Г.Т. Хайруллин (технология взаимодействия) [18]), разработки и реализации технологических проектов по учебным курсам с 1 по 11 классы (С.Н. Исламгулова [19]).

Таким образом, проведенный обзор теории и практики технологизации обучения позволяет нам считать, что *технологизация обучения* - это международная тенденция современной педагогики и ярко выраженная тенденция отечественной дидактической практики, это движущая сила модернизации образовательного процесса. Ее *миссия* - превращение эмпирического опыта в систему унифицированных операций (технологических процедур), высвобождение творческих сил и интеллекта учителей для постановки и решения новых задач. Ее *цель* - обеспечение стабильности высоких педагогических результатов в работе со всеми и каждым учеником; *задачи* - снижение трудоемкости подготовительной деятельности учителя, уменьшение разброса качества результатов учебной деятельности учащихся, повышение эффективности подготовительной и обучающей деятельности, снижение дискомфорта при выполнении всех видов педагогической деятельности.

Анализ педагогических работ по проблеме технологизации обучения показывает, что внимание исследователей до настоящего времени было сосредоточено на сущности и самой процедуре технологизации. Не подвергалась исследованию процедура оценки влияния технологизации на качество образования в различных социальных условиях. Имеется лишь опыт постановки вопроса о необходимости разработать систему мониторинга успешности для всех субъектов образовательного процесса в технологии учащихся, и учителей, и менеджеров образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательных технологий. - М.: Народное образование, 2000. - 240 с.
- 2 Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования УВП. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 288 с.
- 3 Назарова Т.С. Педагогические технологии: новый этап эволюции? // Педагогика. – 1997. – №3. – С.20–27.
- 4 Learning to be. The world of education today and tomorrow / By E.Fanre, F.Herrera et.ce. - Paris: UNESCO; London: Harrap, 1972. - 313 p.
- 5 Faur E., Herrera F., Kaddoura A., Lopes H., Petrovsky F., Rahnema M.; Ward F.-C. Learning to be: the world of education today and tomorrow. - Paris/london: UNESCO/Harrap, 1972.
- 6 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. - 192 с.
- 7 Гузеев В.В. Теория и практика интегральной образовательной технологии. - М.: Народное образование, 2001. - 224 с.
- 8 Гузеев В.В., Дахин А.Н., Кульбеда Н.В., Новожилова Н.В. Образовательная технология XXI века: деятельность, ценности, успех. - М.: Центр «Педагогический поиск», 2004. - 96 с.
- 9 Компьютерная технология обучения. Словарь-справочник / Под ред. В.И. Гриценко, А.М. Довгяло, А.Я. Савельева. - Киев: Наукова думка, 1992. – 652 с.
- 10 Околелов О.П. Теория и практика интенсификации процесса обучения в вузе: автореф. дис. ...д. пед. н. - М.: 1995. - 45 с.
- 11 Юдин В.В. Педагогическая технология: Учеб.пособие. Часть 1. - Ярославль: ЯрГПУ, 1997. - 48 с.
- 12 Кушнир А. Новая Россия подрастает // Народное образование. – 1997. - №5. – С. 20-27.
- 13 Грязнова Ю.Б. Формирование коммуникативной компетенции менеджера // Атриум. - 2004. - №3. - С.14-17.
- 14 Монахов В.М. Методология проектирования педагогической технологии // Школьные технологии, 2006. - №3. - С.57-72.
- 15 Сибагатова Г.К. Образовательные технологии в практической деятельности студентов вузов: автореф. дис. ... к.пед.н.: 13.00.01 - Общая педагогика, история педагогики и образования, этнопедагогика. – Актобе: АГУ им. К.Ж. Жубанова, 2004. - 26 с.
- 16 Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: автореф. дис. ... д. пед. н.: 13.00.01. - Алматы, 1994. – 56 с.
- 17 Галиев Т.Т. Системный подход к интенсификации учебного процесса – Алматы: Ғылым, 1998. – 129 с.
- 18 Хайруллин Г.Т. Технология и техника взаимодействия. - Алматы: РИПК СО, 2002. - 222 с.
- 19 Исламгулова С.К. Дидактические условия проектирования учебного процесса на основе технологического подхода: дис. ... канд. пед. наук. - Алматы, 2002.

ТҮЙІН

Мақала XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың бірінші жартысындағы оқытуды технологияландыру педагогиканың халықаралық үрдісі ретіндегі мәселелерді зерттеу негізін қарастырады. Ғалымдардың ғылыми еңбектері анализі негізінде, педагог-практиктердің оқытуды технологияландыру тәжірибесі мен теориясы шеңберінде, оқытуды технологияландыру үрдісінің қазіргі заманғы мақсаты мен міндеті анықталады.

RESUME

The article deals with the research of questions of technologization of teaching as the international tendency of pedagogy of the second half of the XXth – the beginning of the XXIst century. Based on the analysis of scientific works of scientists, educators, practitioners in the field of theory and practice of technologization of teaching there has been defined the mission, the goal, the objectives of technologization of the learning process at the present stage.

УДК 81'23:81'25

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный институт, канд. филол. наук, профессор

Французское союзное наречие *aussi* в следственном значении**Аннотация**

В статье рассматривается союзная функция французского наречия *aussi* в следственном значении. Фундаментальные исследования французских грамматистов позволяют рассматривать наречие *aussi* среди собственно союзов. Употребление *aussi* способствует тесной смысловой связи между компонентами в рамках сложного предложения и сверхфразового единства.

Ключевые слова: следственное значение, предложение, сверхфразовое единство, союзное слово, логическая категория, причина, следствие,

Во французской грамматике *aussi* в следственном значении (*c'est pourquoi*) относится к числу наречий, употребление которых в союзной функции не вызывает сомнения.

Большинство французских грамматистов рассматривают *aussi* в следственном значении среди собственно союзов, выражающих сочинительную связь (Л.Теньер, М.Гревис, Ф.Брюно и др.), и не заостряют внимания на «механизме» следственных отношений, выражаемых *aussi*.

Ж.Галише указывает на логическую природу *aussi* следственного, рассматривая его среди «сильных» союзов. «Сильным» союз является, по мнению Ж.Галише, в том случае «...lorsqu'elle est indispensable pour préciser le rapport entre termes и тогда «La conjonction forte introduit entre les deux termes qu'elle unit des rapports logiques très variés» [1, с.55].

Пожалуй, из всех французских грамматистов необходимо отметить Ж. и Р.Лебидуа, которые более критически подошли к вопросу об отнесении *aussi* следственного к сочинительным союзам (хотя эти же лингвисты, как и другие, рассматривают *aussi* следственное в главе, посвященной сочинительным союзам): «Cependant à la différence des coordonnantes proprement dites (et, ou, ni, mais) qui sont le plus souvent de simples signes algébriques, *aussi* ne se contente pas de coordonner: il met la proposition qu'il introduit sous la dépendance de la proposition précédente, à laquelle il s'unit par une relation logique et sémantique très étroite. Cela est si vrai que dans la plupart des cas, *aussi* entraîne l'inversion du sujet» [2, с.483].

Большинство лингвистов в основном определяют *aussi* следственное как функциональный эквивалент сочинительного союза. С сочинительными союзами объединяет его, во-первых, обязательность начальной позиции, во-вторых, отнесенность к предложению в целом, а не к его отдельному члену. Например: *Il pleut, aussi nous ne sortirons pas.*

Фиксированная (начальная) позиция союзного *aussi* при оформлении следственных отношений объединяет его с сочинительными союзами. Союзное наречие *aussi* (как и все сочинительные союзы) находится всегда перед вводимым предложением

(1) «*Nous savons très bien que la plupart des nos clients disposent peu d'argent et que la fréquence des suicides est inversement proportionnelle aux soldes créditeurs des comptes et en banques. Aussi nous sommes – nous efforcés, sans jamais sacrifier le confort, de ramener les prix du Thanatos au plus bas niveau possible*» (Maurois).

(2) «*Lorsqu'il avait donné des ordres à tout le monde, surveille la manoeuvre, il lui restait une longue qu'il fallait remplir. Aussi le passager lui fournissait-il une distraction précieuse*» (Green).

В логике под следствием понимается то, «что логически с необходимостью вытекает из чего-то другого, как из своего основания» [3, с.549], а «что-то другое» является причиной, вызывающей следствие.

Категории причина и следствие находятся в диалектическом единстве: причина является основанием для другого явления – следствия; следствие вытекает только из причины.

В языке эти логические категории передаются через смысл предложений: предложение, содержащее причину (основание) всегда будет предшествовать предложению, содержащему следствие (результат) этой причины. Предложение, вводимое союзным наречием *aussi* и содержащее в себе следствие, может помещаться вместе с предложением, содержащим основание этого следственного предложения в одном целом:

(3) «*Les ouvriers, beaucoup plus favorisés que nous, n'avaient pas à « représenter », aussi pouvaient-ils s'offrir du poulet tous les dimanches*» (Beauvoir).

(4) «*Pour y briller, il jugeait qu'une femme devait avoir non seulement de la beauté, de l'élégance, mais encore de la conversation, de la lecture, aussi se réjouit-il de mes premiers succès de l'écolière*» (Beauvoir).

Но в большинстве случаев, предложение, заключающее следствие, употребляется после точки. В таком употреблении *aussi* выходит за пределы предложения, оформляя следственные отношения между самостоятельными предложениями сверхфразового единства:

(5) «*L'important était avant tout de ne pas aborder le roc en aveugle. Aussi nous interdisait-on, sous peine des sanctions les plus graves, le survol des mers de nuages au -dessus des zones montagneuses*» (Saint- Exupéry).

(6) «*La vie est un spectacle continu. Les mêmes «actualités» repassent les trente ans et l'on s'en lasse. Aussi, l'un après l'autre les spectateurs se levent-ils pour sortir*» (Maurois).

(7) «*De l'enthousiasme naïf et révélateur avec lequel il parlait de l'art précolombien, de la savane ou des Andes; de son goût, absurde et subit, pour tous les Sud-Américains de passage à Paris, de son attitude, véritablement insensée pendant un récital de chants Clamencos au théâtre des Champs-Élysées, il n'était pas conscient. Aussi ne pouvait-il comprendre pourquoi Pauline demerait sombre et poussait de profonds soupirs, durant les silencieux repas qu'il faisaient en tête-à-tête*» (Maurois).

Если воспользоваться семантической трактовкой *aussi* следственного, предлагаемого Ш.Балли [4, с. 65-66] (*aussi = à cause de cela*; в нашем случае *cela* = содержанию предшествующего предложения, выражающего причину), то *aussi* будет вмещать себя и в предшествующей части. Следовательно, *aussi* как бы привносит смысл предшествующего предложения в содержание предложения, которое оно вводит, тем самым, способствуя

тесной смысловой связи между компонентами (независимо от того, находятся ли они в рамках сложного предложения или сверхфразового единства).

Таким образом, союзное *aussi* в следственном значении передает отношение следствия по отношению к предыдущему предложению, заключающего в себе причину. Кроме того, оно способствует тесной смысловой связи между компонентами в рамках сложного целого и в рамках сверхфразового единства. Следует также заметить, что при оформлении следственных отношений наблюдается более самостоятельное употребление *aussi* без сочетания с собственно союзами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Galichet M. Grammaire structurale du français moderne. - Paris, 1964.
- 2 Le Bidois G. et R. Syntaxe du français moderne. - Paris, 1969.
- 3 Кондаков И.И. Логический словарь. - М.: Наука, 1975.
- 4 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1955.

ТҮЙІН

Мақалада анықтау мәнді жалғаулық үстеу қатысқан француз айтылымдарының ерекшеліктері зерделенеді.

RESUME

The article contains researching the peculiarities of the French language expressions with the conjunctive adverb *aussi* in the consequential meaning.

Ж.М. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Б. Әбдуәлиұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

М.Ж. Тусупбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Көше атауларындағы Астана қаласының тарихы: бергені мен берері*

Аннотация

Мақала Астана қаласының көше атауларының номинациялану, реноминациялану тарихын зерттеуге арналған. Бұл ғылыми жұмыс ҚР БЖҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында жүргізіліп жатқан ізденістер негізінде әзірленді. Мақала Астана қаласының мемлекеттік мұрағат материалдары бойынша дайындалды. Авторлар көше атауларындағы Елорда тарихының бүгінге дейін бергені мен алда беруі тиіс деген мәселелерін қоғам, ғылыми орта назарына ұсынады.

Түйін сөздер: ономастикалық кеңістік, годонимия құбылысы, тілдік портрет, номинация, тіл саясаты.

Белгілі бір мемлекет орталығының тілдік портреті – онимдер жүйесі сол елдің тұтастай мәдени-экономикалық, тарихи-саяси келбетінің айнасы болып табылары сөзсіз. Жалқы есімдердің барлық түрі дерлік (топонимдер, антропонимдер, космонимдер, зоонимдер, годонимдер, прагмонимдер және т.б.) кез келген ұлт тілінің сөздік қорын толықтыруда аса маңызды орынға ие. Олар белгілі бір ұлттың мәдени-тарихи және тілдік коды ретінде қызмет атқара отырып, сана, мәдениет және тіл мәселелерін кешенді зерттеп, зерделеуге көмектеседі. Бұл тұрғыдан алғанда, Астана қаласының ономастикалық кеңістігін (годонимдер жүйесін) тарихи-хронологиялық тұрғыдан қарастыру қазақ халқының тарихи және мәдени-тұрмыстық өмірінің ашық ақпарын берері анық. Себебі тілдің қоғам тарихынан, әлеумет өмірінен тыс өмір сүрмейтіндігі белгілі. Бұл жөнінде қазақ тіл білімінде ономастиканың ғылыми негізін салған ғалым Т. Жанұзақов тарихи ономастиканың халық тарихымен байланысына қарай өзіндік ерекшеліктері болатындығын атап өтеді. Ғалым атап көрсеткендей, «ономастика, ең алдымен, тіл тарихына тән лингвистикалық ғылым. Өйткені оның грамматикалық әрі фонетикалық заңдылығы халық тіліне тән. Олар халықтың бай тілінен жасалады. Сондықтан да құрамында әр дәуірге тән сөздер кездеседі» [1, 9].

* Мақала «Разработка принципов научно обоснованной номинативной политики г. Астаны в контексте формирования казахстанского ономастического пространства» атты ҚР БЖҒМ-ның мемлекеттік гранты аясында әзірленді.

Біз Астана қаласының ономастикалық кеңістігін, оның ішінде *годонимдер жүйесін* тарихи-хронологиялық тұрғыдан зерттеуде оны шартты түрде үш кезеңге жіктеп қарастырдық:

I кезең - 1862-1919 жылдар аралығы.

II кезең - 1920-1991 жылдар аралығы.

III кезең - 1991-2015 жылдар аралығы.

Бұл жіктеліс халық өмірінің даму динамикасымен тікелей байланысты. Халықтың өткені де, бүгіні де оның тілінде сайрап жатады. Бұл жайт, әсіресе, жалқы есімдер табиғатына ерекше тән. Себебі тілдік қорда онимдер апеллятивтерге қарағанда тарихи кезең туралы шынайы, нақты ақпараттарды мол бере алады.

Белгілі бір тіл өзінің өмір сүру барысында екі түрлі жолмен дамып, толығып, тіпті байып отыратындығы белгілі. Бірі – ішкі мүмкіндіктің есебінен болса, екіншісі – сыртқы күштердің әсерінен [2, 131]. Астана қаласының годонимдер жүйесінің тарихында бұл аталған интралингвистикалық та, экстралингвистикалық та факторлардың ықпалы аса зор болған. Аталған үш кезеңнің бастан кешірген оқиғаларына байланысты оның арасалмағы, әрине, әр басқа.

I кезең Астана қаласының Ақмола (Ақмолинск) болып тұрған уақытымен байланысты. Астана қаласының тарихы 1830 жылдан, яғни Қараөткел алқабында Ақмола бекінісінің салынуымен басталады. Алғашқы кезде Ақмола бекінісінің құрылысы өте қарапайым болған. Тарихи деректер бойынша 1838 жылдары бекіністе он бес шақты ғана отбасы тұрақты мекен етіп келген. Қазыналық бірнеше құрылыстан басқа 10 шақты ғана тұрғын үй болған [3, 73]. Қала ономастикалық атаулары оның әлеуметтік өсуімен бірге туындай бастайды. Ақмола бекінісі 1939-1840 жылдары салынса, оның жандануы 1850 жылдардан бастау алады. Алғашқы стратегиялық құрылыстар, көшелер салына бастады. 1862 жылдан бастап Ақмола қаласы Батыс Сібір мен Орта Азия арасындағы негізгі бекет-қалаға айналады. «Алғашында Ақмола әскери бекінісі атанған елді мекенге 1862 жылы қала мәртебесі берілді» [4, 487]. Ақмола қала мәртебесін алғаннан соң оның әл-ауқат күйіне мән беріле бастаған. Оның үстіне 1863 жылы Ақмола округ, 1868 жылы уез орталығына айналды. Орта Азия мен Сібір, Орал өңірлерін жалғастырып тұрған Ақмола шаруашылық, сауда жағынан жедел дами бастады. Ақмола қаласының әлеуметтік жағдайы нығайып, орыс, татар, қазақ халықтарының арасынан көпестер шыға бастады. Қалада сауда орындары, медресе, шіркеулер, кітапханалар ашыла бастады. Қала халқының демографиялық картасы да ұлғая бастады. 1897 жылғы бүкілресейлік халық санағы бойынша Ақмола қаласындағы халықтың саны 9 мыңнан асса, «1914 жылы қала тұрғындарының саны 15 мыңға жетті» [4, 487]. Бұның бәрі Ресей патшалығының тікелей отарлау саясаты арқылы жүзеге асырылған еді. Елдегі бұл тарихи-идеологиялық жағдай қазақ ономастикалық жүйесіне барынша әсер етті. Ұлттық ономастика жүйесі дәл осы кезеңнен, яғни XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бірқатар өзгерістерге ұшырағаны тарихтан белгілі. 1873 жылы қалада 56 көше, 4 алаң, 169 орам (квартал) болған. Бұл ономастикалық атаулардың дені орыс тілінде көрініс тапты. Мәселен, қаланың годонимдер жүйесін алар болсақ, онда ұлттық бояу, халықтық таным мәселелері аса бой көрсетпейді. Ақмола қаласы көшелерінің атаулары сол кездегі тарихи-мәдени, діни-нанымдық жағдайларға орай аталды. Бұл туралы А.Ф. Дубицкий «Город на Ишиме» атты еңбегінде былай деп жазады: «Дома строились деревянные, одноэтажные, иногда двухэтажные, комбинированные... Названия улиц в какой-то степени отражали историю и положение города: Торговая, Большая Базарная, Малая Базарная, Гостинодворская, Караванная, Чернобродская, Ақмолинская, Крепостная, Станичная, Церковная, Мечетная, Степная, Постоятельская, Думская, Татарская, Тюремная и т.д.» [5, 44]. Жоғарыда көрсетілген көше атаулары жергілікті жерде сауда-саттық, әкімшілік, діни жұмыстардың жүргізіліп, елдімекенге кейбір ұлт өкілдерін миссионерлік мақсатта арнайы

жіберілгендігінен хабар береді. Ақмоланы өз иелігіне алуды көздеген Ресей отаршылары қаланың ономастикалық, яғни тілдік-мәдени тағдырын үнемі қадағалап отырды. Елді отарлау саясатының бір тетігі – оның тарихи-мәдени құндылықтарын жою екендігін ұмытқан жоқ. Мұрағат құжаттарынан табылған Ақмола қалалық басқармасының 1914 жылдың 30 мамырындағы № 6 мәжілісінің мына бір хаттамасы соның айғағы. Тарихи деректі ашық сөйлету мақсатында мәтінді толықтай бердік: «Акмолинская городская управа, в составе присутствующих, обсуждала предложение г. Акмолинского губернатора от 20 марта с.г. за № 270, из которого видно, что по постановлению городской думы, состоявшемуся 19 февраля с.г., между прочим даны названия улицам – «Болотная», «Безымянная 1», «Безымянная 2» и «Безымянная 3», но Его Превосходительство предлагает переименовать означенные улицы, так как присвоение таких названий указывает лишь на неблагоустройство города, называть же при том улицы одинаковым именем представляется не желательным... По выслушании означенного предложения, городская управа, вполне соглашаясь с таковым, нашла возможным данные улицам названия заменить следующими: Болотной – «Выездная», как ведущая к выезду из города, вместо Безымянной 1 – «Короткая», Безымянной 2 – «Граничная» и Безымянную 3-ю оставить с названием «Безымянная» [6, 106]. Жалқы есімдердің номинативтік сипатына географиялық, тарихи, идеологиялық, дүниетанымдық, әлеуметтік, мәдени экстралингвистикалық факторлар әсер ететіні белгілі болса, Астана қаласының ономастикалық кеңістігінің алғашқы кезеңінде саяси-идеологиялық фактор тікелей әсер еткен деуге болады.

II кезең 1920-1990 жылдар аралығын қамтиды, бұлай жіктеу Қазақстан тарихындағы Кеңестік дәуірмен байланысты. Бұл кезеңдегі Астана қаласының ономастикалық кеңістігін іштей екі кезеңге бөліп қарауға болады:

- 1) 1920-1960 жылдар, Ақмоладан Целиноградқа дейінгі аралық;
- 2) 1961-1990 жылдар, Целиноградтан Ақмолаға дейінгі аралық.

1917 жылы патшалық Ресей өкіметі құлағаннан кейін Ақмола қаласында басқа аймақтардағыдай қалалық Совдеп құрылды. Елде большевиктер билігі орнай бастады. Бұл тарихи оқиғалар қаланың ономастикалық кеңістігіне де бірден ықпал ете бастады. Бұрынғы көше атаулары жаңаша айдар тақты. Ақмола (құжаттарда - Акмолинск) қалалық уездік атқарушы комитетінің 1920 жылғы 16 қарашасындағы № 70 п.7 хаттамасының шешімімен Қазан Төңкерісінің үш жылдығына орай қала годонимиясы едәуір реноминацияланған. Мәселен, қала көшелерінің атауларын ауыстыру жайында мұрағат құжаттарында мынадай дерек сақталған: «Батыстан шығыс бағытына қарай созылып жатқан *Степная көшесі – Урицкая болып, Новая – Троцкая болып, Церковная – Ленин болып, Училищная – Коммунистическая болып, Малая Базарная – Пролетарская болып, Большая Базарная – К. Маркс болып, Хлебниковская – Октябрьская болып, Татарская – Ужджус болып, Береговая – Интернациональная болып, Мечетная – Бахитов болып, Акмолинская – Короткова болып, Южная – Кусков болып, Управская – 25 ноября болып* қайта аталады, ал оңтүстіктен солтүстікке қарай орналасқан *Мещанская – Гражданская болып, Крепостная – Свобода болып, Думская – Коммунальная болып, Соборная – Первомайская болып, Гостинодворская – Луначарская болып, Торговая – Бухарин болып, Центральная – Республиканская болып, Старая – Народная болып, Больничная – Красноармейская болып, Станичная – Коширин болып, Чернобродская – Зиновьев болып* ауыстырылады» [7, 236]. Бұл көріністен көрініп тұрғандай, көше атаулары Кеңес өкіметі көсемдерінің аттарын ұлықтау мен коммунистік партияның саяси ұстанымдарын насихаттауға қызмет еткен. Демонстративті годонимдер болсын, меморативті годонимдер болсын, бір ғана мақсатқа «қызмет етуге» мәжбүр болды, сондықтан да қаланың тілдік келбеті қызыл империяның негізгі саяси-идеологиялық «құндылықтарынан» ғана хабардар етті.

Соғыс жылдарынан соң, 1954-1960 жылдары елде тың игеру науқаны басталды. «1960 жылы 26 желтоқсанда Тың өлкесі құрылып, Ақмола оның орталығы болды. 1961 жылы 20 наурызда Ақмола қаласының аты Целиноград болып өзгертілді» [4, 488]. Қала атауының өзгеруі және тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты Ақмоланың саяси-мәдени өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Қаладағы қазақтардың саны күрт 10-15 пайызға дейін төмендеп кетті. Оның ономастикалық келбеті де адам танымастай өзгерді. Годонимдер жүйесінде номинативтік мәні түсініксіз атаулар орын алды. Қала көшелері *Вагонная, Пивная, Совхозная, Северная, Южная, Заводская, Локомотивная, Первоцелинников, Кирпичная, Складская, Встреча, Ремонтная* секілді атауларға толды. Ал, қаланың басқы көшелеріне *Пролетарная, Московская, Коммунистическая, 9 мая, Советская* секілді демонстративтер мен *Ленин, Карл Маркс, т.с.с.* меморативтер берілді. Кеңестік дәуір жылдарында Астана қаласында қазақ топырағының этногенезіне байланысты онимдер тіпті жоқтың қасы болды. Ал, шын мәнінде, «көше, алаңдар – қоғамдық санада өзіндік орнын әлдеқашан тапқан әлеуметтік-экономикалық, мәдени-саяси құндылық. Көшесіне, алаңына қарап-ақ қаланың, елді мекеннің қай өңір екенін, тұрғындары әлеуметтік жіктелудің қандай сатысына жататынын, сол көшенің, олардың түнгі өмірінен не күтуге болатынын бағамдау қиын емес» [8, 317].

ІІІ кезеңнің қазақ ономастика ғылымы үшін берері көп. Тәуелсіздік алғаннан бастап (1991 жылдан – бүгінге дейін) Астана қаласының ономастикалық кеңістігі бірте-бірте ұлттық сипат ала бастады. 1991 жылы Целиноград қайта Ақмола атауын иемденді. 1997 жылы 10 шілдеде Ақмола қаласы Қазақстан Республикасының астанасы болып жарияланды. Ал 1998 жылы қала атауы Астана болып өзгертілді. Қала ономастикасын ұлттық мазмұнға сай қалыптастыру 1997 жылдан басталғандығын көреміз. Статистикалық мәліметтер бойынша, 1997 жылы 34 көшенің аты ауыстырылыпты. Мәселен, *Студенттер – Абылай хан, Революция – Сәкен Сейфуллин, Октябрь – Мұхтар Әуезов, Комсомол – Желтоқсан, Делегат – Сарыарқа, Ленин – Абай, Авдеев – Шоқан Уәлиханов* көшелері болып ауысқан. 1997 жылдан 2005 жылға дейін 71 жаңа атау пайда болған. Елорда көшелері атауларына ұлттық мазмұн беруде 2007 және 2009 жылдардың орны ерекше. Бұл жылдары тиісінше 432 және 201 көше қайта аталған немесе жаңа атаулар берілген. Осындай қарқынды үдерістің арқасында 1997 жылдан бүгінгі күнге дейін 817 көшеге жаңа атаулар берілген. Оның ішінде ескі атаулардың ауыстырылғаны – 400, жаңа атау иемденгені – 417. Осынша уақыт ішінде осындай қарқынды ономастикалық жұмыстар еліміздің Астанадан басқа бірде-бір өңірінде болған емес.

Астана қаласы тарихының годонимдер жүйесін, оның номинациялану принциптерін қарастыра келе түйеріміз, оның урбанонимдер қатарының ең ескі де тарихи бөлігі екендігін аңдаймыз. Елорданың көше атаулары өз бойына тарихи-саяси шындықты жинаған. Қала қала мәртебесін алған тарихтан бері *Ақмола (Ақмолинск) – Целиноград - Ақмола - Астана* сынды бірнеше номинациялану, реноминациялану процестерін басынан кешірсе, көше атаулары да дәл осы жолдан жүріп өткен. Қала тарихын талдай, саралай отырып, барлық кезеңде де көше атауларына атау беруде, қайта ат қоюда, негізінен, семиотикалық (таңбалылық) принципті ұстанған деп түйеміз. Семиотикалық принциптің демонстративті және меморативті түрлері әр кезең ономастикалық картасында әртүрлі деңгейде. Таратып айтқанда, І кезеңнің (1862-1919) қала көшелерінің атауларынан меморативті годонимдерді біз кездестірмедік. Бұл кезеңде қала көшелерін 100% демонстративті годонимдер қамтыған. ІІ кезеңде (1920-1990) демонстративті және меморативті годонимдердің қала көшелерінің бойынан өріс алуы бір шамалас (демонстративті годонимдер – 52%, меморативті годонимдер – 48%). Меморативті годонимдердің аталмыш кезеңде бірден қарқын алуы кеңестік биліктің саяси-идеологиялық ұстанымдарымен байланысты деуге болады. Астана қаласының І және ІІ тарихи кезеңдерінде көше атауларынан қазақ ұлттық дүниетанымына сай келетін, ұлттық болмысты танытатын белгілер жоқтың қасы. Тек бірді-екілі меморативті годонимдердің

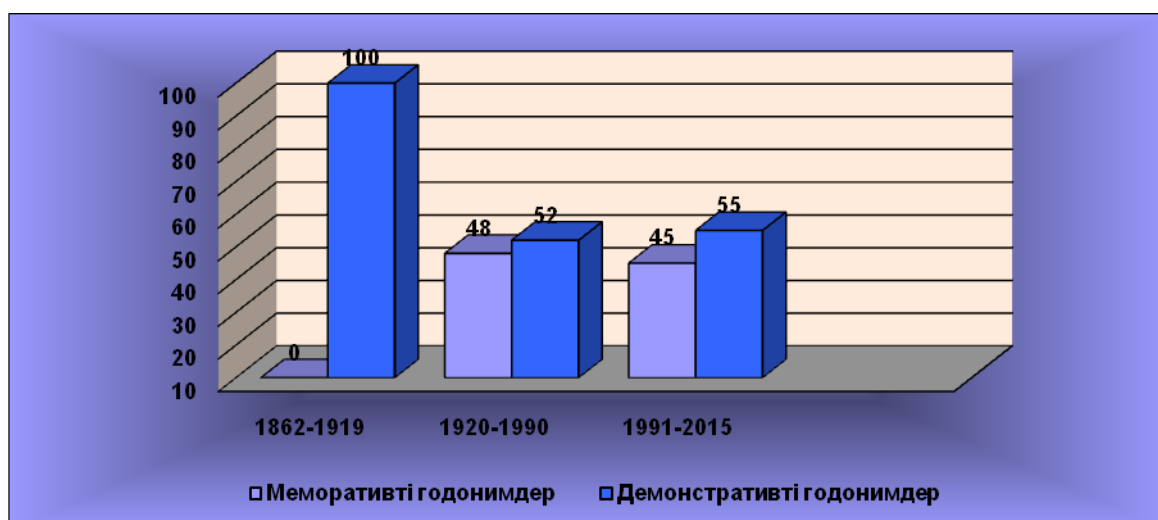

тізбесінен ғана қазақ ұлтының келбетін көрсететін онимдерді табуға болады (*Габдуллин* секілді, оның өзі орыс харпімен таңбаланған). Қаланың ІІІ кезеңінің (1991-2015) ономастикалық картасы алдыңғы екі дәуір келбетіне қарағанда, әрине, мүлдем өзгеше. Бұл кезеңде таза ұлттық сипат (қала көшелерінің 90-93%-ы) ала бастаған годонимдердің көп бөлшегін меморативтер (55%-ын) құрайды, ал демонстративті түрі шамамен - 45%. Қала годонимдер жүйесінің тілдік келбеті келесі кестеден анық сипатын табады.

1 Кесте Үш тарихи кезеңдегі Астана қаласы годонимдерінің номинациялану көрінісі

Кезеңдер	I КЕЗЕҢ (1862-1919)	II КЕЗЕҢ (1920-1990)	III КЕЗЕҢ (1991-2015)
Годоним түрлері			
Демонстративті годонимдер	100%	52%	55%
Меморативті годонимдер	0%	48%	45%
<i>Барлығы:</i>	100%	100%	100%

№ 1 Диаграмма Астана қаласының үш тарихи кезеңі годонимдерінің пайыздық көрсеткіші:

Әрине, қазіргі Астана қаласы ономастикалық кеңістігіндегі тың серпіліс, оң өзгеріс, жаңғырулар тәуелсіздікпен, ұлттық жаңарумен бірге келді. Жас мемлекет, жаңа астананың бұл даму концепциясы, Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей, өткеннің рухани бай мұрасы мен заманауи жетістіктердің үздігін бойына сіңіру ұстанымымен өзектес жылжып келеді. Бұл мәселе М. Азарухудың «German reunification and the politics of street names: The case of East Berlin» (1997) еңбегіндегі мына ойлармен де сабақтас: «Названия улиц всегда должны напоминать о ключевых событиях, личностях истории страны и иметь мощное символическое значение. Они представляют прошлое нации и напрямую связываются с географической темой» [9, 481].

Сонымен, Астана қаласы көше атауларының номинациялану уәждері бүгінгі Қазақ Мемлекетіне *не беріп отыр және не беруі тиіс* дегенде мынадай түйін жасауға болады:

1. Қаланың ономастикалық картасы (көше атауларының номинациялануы) Астананы өзге өңірлерден, біріншіден, ерекше таңбалап көрсетуге қызмет етсе, екіншіден, ел орталығын қазақыландыруға, ұлттандыруға атсалысуға көмектесуде.

2. Астана көшелерінің ат қою, қайта атау саясаты Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін нығайту идеяларымен, ҚР-дың Тіл саясатымен, Қазақстанның мәдениеті мен мемлекеттік тіліне деген құрметті күшейту көзқарастарымен сәйкес жүргізіліп келеді.
3. Елдің мәдени-экономикалық даму жағдайында (қала көшелерінің абаттандырылуы, құрылыс жұмыстарының қарқынды жүруі) келесі бір кезек күтіп тұрған мәселе – кейбір ескілік атау қалдықтары мен аты жоқ көшелерге ат беру болып табылады.
4. Кейбір көше атаулары қала тұрғындары мен қонақтары үшін түсінбестік туғызуы мүмкін. Мәселен, бұрындары физикалық-жағрапиялық нысандардың орналасуына байланысты көшелерге атау берілсе (орманды жерге *Лесная* көшесі деп, бұлағы бар жерге *Родниковая* деп атау тағылса), ал қазіргі таңда бұл нысандар жойылып кеткенімен, көше атаулары сол күйінде сақталған.
5. Көше атауларын реноминациялау процесінде тұрғылықты халықтың көзқарастарын біліп отыру аса маңызды деп ойлаймыз. Тұрғындар арасында осы мәселеге байланысты сауалнама жүргізіп отыру годонимия жүйесін қайта қарауда өзінің оң нәтижесін берері сөзсіз.
6. Көше атауларын қайта атауда кейбір қайталаушылықтар орын алған. Бұл қала тұрғындарына қиындық туғызуы әбден мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары. Филол.ғыл.док...дисс. – Алматы, 1976. - 23 б.
- 2 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Санат, 1997. - 256 б.
- 3 Артықбаев Ж. Қараөткелді астана етуді алаш арыстары да армандады // Астана плюс журналы. – Астана. – 2013. - № 2-3.
- 4 «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998, V Том. - 720 б.
- 5 Дубицкий А.Ф. Город на Ишиме. - Алма-Ата: Казахстан, 1986. - 152 с.
- 6 Касымбаев Ж., Агубаев Н. История Акмолы (XIX – начало XX века). – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – С. 176.
- 7 Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты. 250-Қор, 1-Тізімдеме, 3-Іс.
- 8 Әбжанов Х. Көшелер мен алаңдар //Астана. Құрастырған Ж. Жағыпарұлы. – Астана, 2013. - 316-321 бб.
- 9 Azaryahu M. German reunification and the politics of street names: The case of East Berlin. *Political Geography*, 1997, 16(6), P. 479-493.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению истории систем номинаций, реноминаций годонимов города Астаны. Настоящая работа подготовлена в рамках фундаментального исследования по гранту Министерства образования и науки РК. В ней использованы данные из архивов города Астаны. Авторы предлагают общественному вниманию наименования улиц, которые существуют в настоящее время и которыми должны именоваться в перспективе, характеризующие историю и культуру государства.

RESUME

The article is devoted to the study of the history of the system of nominations, renominations of godonums of Astana-city. This research is carried out within the framework of the state grant of the Ministry of Education and Science of RK. There were used the data of Astana-city archivies. The authors draw the society's attention to the present names which are to be named in the course of time and which will illustrate the history and culture of the state.

Г.К. Сарсикеева

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

М. Әбдіхамитұлы

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

М.Әуезовтің «Абай жолы» тетралогиясындағы әйелдер бейнесі

Аннотация

Бұл мақалада "Абай жолы" тетралогиясындағы әйелдер бейнесінің әдеби-көркемдік тәсілдері мен ұлттық ерекшеліктерінің сақталуы және түпнұсқадан орыс, ағылшын тіліндегі аудармалардағы ауытқушылықтар салғастырмалы сараптау негізінде сипатталады. Шығармадағы қазақ әйелдерінің мінез-құлқын суреттеудегі М.О.Әуезовтің әдеби-тілдік шеберлігі баяндалады. Қазақстан Республикасының гендерлік саясаты шеңберінде әйелдердің әлеуметтік рөліне қысқаша мағлұмат беріледі.

Түйін сөздер: жанр, гендерлі теория, динамика, лингвистикалық аударма ерекшеліктері.

Қазақ көркем әдебиетінің шыңына айналған әлемге әйгілі М.Әуезовтің "Абай жолы" тетралогиясы әлі де болса сан түрлі ғылым саласында зерттеуді қажет ететін дүние екені мәлім. Қазіргі таңда бұл тетралогияның әлемдегі 140-қа жуық, оның ішінде, ағылшын, француз, неміс және т.б. тілдерге аударылды. Тетралогия ерекшеліктерінің бірі – ол философиялық - эстетикалық тұрғыдан зерттеулердің әлі де қажеттілігін және де шығарманың жер жарған өзіне лайықты атағы қазіргі оқырманның қызығушылығын арттыра түсуіне ықпал етуі. Осы бір туындыдағы мәселелердің бірі – ол әйелдер тағдыры, олардың ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы көшпелі қоғамдағы әлеуметтік рөлі, бала тәрбиесі, махаббат лирикасы және т.б.

Мақаланың басты мақсаты: жалпы гендер теориясына сүйене отырып, ХІХ ғасырдың ІІ жартысында болған әрқилы тарихи оқиғалар негізінде М. Әуезовтің "Абай жолы" тетралогиясындағы әйелдер бейнелерін салыстырмалы түрде суреттеу.

Қойылған мақсатты шешу барысында келесі мәселелерге тоқталдық:

а) Қазақстан қоғамындағы әйелдер рөліне байланысты көзқарастар және осы мәселеге байланысты туындаған еңбектер;

б) М.Әуезовтің "Абай жолы" тетралогиясындағы әйелдер бейнесін салыстырмалы түрде (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде) айқындау.

Гендерлік саясат – бұл жыныс белгілері бойынша дискриминацияны жою және тең қоғамды қалыптастыру үшін жүзеге асырылатын саясат. Сондықтан гендерлік саясат ел дамуының басты бағыттарының бірі және оның кешенді модернизациясы болып табылады. Азаматтық қоғамның мемлекеттік құрылымдары мен ұйымдарының өзара ықпал етуінің кешенді тетігін құру гендерлік саясаты әйелдердің құқықтарын қорғау және халықаралық тәжірибемен алмасудың маңызды тұсы болып табылады. Ал гендерлік теңдік дегеніміз - бұл жынысына тәуелсіз қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық және мәдени саласына қатысу үшін өз мүмкіндіктерін еркін пайдалануға мүмкіндік тудыратын ерлер мен әйелдердің тең құқықтық мәртебесі мен құқықтарын жүзеге асыруда теңдей мүмкіндіктер.

Қазақстан Республикасының гендерлік саясатының негізі болатын 1995 жылғы Ата Заңда *мемлекеттің басты қазынасы – адам* деп көрсетіле отырып, әйел мен ердің тең екендігі бекітілді. Ата Заңның 14-бабында заң және сот алдында барлық азаматтардың тең екендігі, соның ішінде жыныстық белгілері бойынша ешкімнің де дискриминацияға тартылмайтындығы, ал 27-бапта аналық және әкелік тең деңгейде қорғалатындығы айтылған.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан ер мен әйелдің құқығы мен заңдық мүддесін қорғау саласында елеулі жетістіктерге жетті. Отбасы, әйелдер мен балалардың мәселелерін шешу үшін 1995 жылы Елбасы тарапынан ҚР Президентінің жанындағы Отбасы, әйелдер және демографиялық саясат бойынша кеңес құрылды. 1997 жылы 5 наурыздан бастап «Қазақстан Республикасындағы әйелдердің жағдайын жақсартудың мемлекеттік саясат тұжырымдамасы» бекітілді. Осы уақыттан бастап гендерлік саясаттың қазақстандық үлгісін қабылдау және жүзеге асыру басталды. 1998 жылы Қазақстан БҰҰ-дың «Әйелдерге қатысты дискриминацияның барлық формаларын жою туралы» Конвенцияға қосылды. Сондай-ақ, осы жылы Кеңес ҚР Президенті жанындағы Отбасы және әйелдер ісі бойынша ұлттық комиссияға айналды [1, 12].

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «...шығыс халықтарының арасында, жалпы мұсылман әлемінде, әйел затын бөлекше бағалайтын, қарындасты ерекше қадірлейтін халықтың бірі де, бірегейі де - біздің қазақ...», - деп ерекше атап өтті [2, 26].

Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ананы айтпағанның өзінде, түрік халықтарының арғы Ата-тек туралы түсініктері тарихтың алыс қойнауларында қалыптаса бастаған. Қазақтардың арғы бабаларының прологикалық санасындағы, мифологиялық және алғыфилософиялық дүниетанымындағы «әйел бейнесі» ұғымының рәміздік мәнін Үркер, Жетіқарақшы, Бикеш, Шолпан туралы космогониялық аңыздар, «Күн астындағы Күнікей қыз», «Ай астындағы Айбарша», «Бақыт құсы», «Алтын балық», «Жеті өнерпаз» және т.б. ертегілер, Аспан мен Жер, Тәңірі мен Ұмай діни-мифологиялық жұптары арқылы ашылады.

Орхон жазуында да апа-қарындастары қалып қойып, оларға ажал қауіп төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады.

Түркілер әйел-ананы отбасының құты мен ырысы, ұйтқысы мен жылуы деп таныған. Сондықтан да болар, түркі дүниесін терең зерттеген тарихшы-ғалым Лев Гумилев «Көне түріктер» деген іргелі зерттеуінде «Түркілер әйелдерді сал-серілердей қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген. Түркілерде анасының шыққан тегіне айрықша мән берген», - деп жазған [3, 18].

Қазақ әйелдері ұрпақ тәрбиесінен өзге қоғамның барлық істеріне қатысып, өздерінің көзқарастарын білдірген. Хандар мен сұлтандардың, батырлар мен билердің ақылшы кеңесшілері ретінде кең далаға танылған. Мұндай жайт өзге ұлт өкілдері зерттеушілерінің назарында болған. Мысалы, зерттеуші ғалым А.К.Гейнс: «Киргизская женщина играет большую роль не только как хозяйка семьи, но и как член общества. На сходках киргизов женщины подают голос наравне с мужчинами, в особенности по вопросам, касающимся»

общественных нужд. Иногда даже мнение женщин имеет некоторое преимущество над мнением мужчины», - деп пайымдаған [4].

Ауызша тарих пен жазба деректер қазақ хандығында аналар мен қыздардың өзіндік орны, атқарар рөлі болғандығына дәлел бола алады. Өлемдегі кез келген халықтың өз алдына ұлт болып ұйысуына, егемен ел, дербес мемлекет болып қалыптасуына әйел-аналардың сіңірген еңбегі зор. Тарихта есімдері алтын әріптермен өрнектелген Тұмар ханым, Ұмай ана, Гүлбаршын мен Құртқа, Ақжүніс пен Назым, Айша бибі, Абақ ана, Домалақ ана мен Қыз ене, Қасым ханның анасы Жаған бике, қолбасшы Бопай ханым, Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжан, ел билеген Айғаным мен Ұлпан секілді аналарымыз ұлт тәрбиелеп, халық қалыптастырып, мемлекетімізді баянды етуге мол үлес қосты.

Қыздарын болашақ ана ретінде санаған халық «Ұл туса – ұрпағым өседі, қыз туса – ұлтым өседі», - деп, қыз баланың дүниеге келуін ерекше қуанышпен күткен. «Қыз – аз күнгі қонақ» деп тазаны кигізіп, дәмдіні жегізіп, төрінен орын берген.

Белгілі ғалым-этнограф Х.Арғынбаевтың (Қазақ отбасы - 1996) тұжырымдамасын ескерсек «...киімнің асылын қыз бала киетін, алтын, күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлер де, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалар, әдемі сәйгүліктер, парлар жеккен пәуескелер бойжеткенге арналатын. Алысты жақын, жатты жекжат етер, ел мен елді таныстырып, табыстырар дәнекер көріп құрметтеген де қазақтың қыздары» деп топшылайды.

«Әйел теңдігі» мәселесінің қарқынды даму жолы әсіресе жиырмамыншы ғасырда байқалады. Зар заман ақыны Шал ақынның шығармаларында қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі әйел бейнесінің келеңсіз құбылыстарымен сипатталып жырланса, ал Ж. Аймауытов, С. Көбеев, М. Дулатов және т.б. қазақ зиялыларының еңбектерінде әйел тағдырына байланысты қиыншылықтары мен әлеуметтік мәселелері басты тақырыпқа айналды. Негізінен, әйел қоғамның тең құқылы мүшесі ретінде өмір сүріп, әрекет етуге, табиғи жаратылысына тән ерекшеліктерді ескеріп, ортадағы өз орнын білуге тиіс екенін сезіну, басқаларға түсіндіру, насихаттау кең көлем алды. 1905-1907 жж. бірінші орыс, 1917 ж. ақпан революцияларынан кейін, Алаш зиялылары ұлттың жанғыртылуымен бірге, әйел теңдігі, әйелдің саясатқа араласуы, өз еркімен күйеуге шығуы және т.б. мәселерді көтерді. Ахмет Байтұрсынұлы, Алихан Бөкейханов, Мыржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Елдес Омаров, Халел Габбасов, Мұхамеджан Тынышпаев сынды қайраткерлермен қоса, қазақ халқының мәдени-ағарту ісіне, әйел азаматшалар да белсене араласып, әсерін тигізді.

М.Әуезовтің XX ғасырдағы шығармаларындағы негізгі тақырыптың бірі — әйел теңдігі. Шығармаларында өмір шындығына берік табан тіреп отыратын жазушы сол кезеңдегі қазақ әйелінің басындағы хал-ахуалды асырмай да жасырмай, қаз-қалпында көрсетеді. Бірде жазушы ата-анасының еркімен күйеуге шығып, тағдырына мойынсынған әйел тарихын («Сөніп жану») әңгімелесе, екінші шығармасында сүйгеніне қосыла алмай, құсадан өлген Ғазиза («Кім кінәлі») жайын сөз етеді. Тағы бірде («Үйлену») әке әміріне көнбей, көңіл сүйген жігітімен қашып кеткен қыз хикаясына тоқталады.

Қазақтың сөз өнеріндегі «*Әуезов әйелдері*» деп атауға болатын айырықша әсем әдеби бейне галереясы ұлы тетралогияның жан тебіренер ғажайып жаңа кейіпкерлердің бейнелерімен толықты. Төрт кітапта үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты жүзге тарта әйел кейіпкерлері бар. Романның буларға арналған беттері оқырманның көзі мен көңілін қатар жаулап, жан-жүрегін қоса баурайды. Бұлар жүрген жерлер кейде шетсіз-шексіз мұхит бойын түгел жайлаған шарапатты жылы ағыс (Гольфстрим) секілді, кейде қиырсыз кең-байтақ құрылықтың ойы-қырын тегіс сәулелендіре шүлен шұғыласына бөлеген күн нұры тәрізді, кейде көк жиекті керіп әкеткен кербез теңіздің көз жеткісіз көк айдынына сән берген аппақ ақ шағалалар сияқты...

«Абай жолы» тетралогиясын бейнелер жүйесіне қарай сұрыптап оқытуда М. Әуезов бүкіл шығармадағы кейіпкерлерді топтарға бөліп жинақтап талдаудың үлгісін береді.

«Абай жолы» тетралогиясын зерттей қарастырғанымызда, 627 ірілі-ұсақты кейіпкерлерге ұшырасамыз. Бітібаеваның сараптамасына сүйене отырып, шығармадағы әйелдер бейнелерін бес топқа бөлдік:

1. Аналар бейнесі: мысалы: «Қарашығым, қоңыр қозым, Абай жаным» -дейді Зере әжесі;
2. Абай ғашықтары: Әйгерім, Тоғжан – арналған өлең жолдары: «Көзімнің қарасы»;
3. Күндестер: Күңке, Айғыз;
4. «Ер мінезді еркелер» - Мәніке, Салтанат, Нұрғаным, Еркежандар;
5. Абайдың туыстары - Мәкен, Мағрипа деп әйелдер галереясын топтап ыңғайлы етіп береді.

М. Әуезовтің суреттеу өнерінде әйел-ана ма, жар-жұбай ма, бұла-бойжеткен бе... Әйтеуір қияпаты бөлек қазақ қызының мінез-құлқын, іс-әрекетін, сыр-сезімін, қимыл-қылығын дәл, терең, нәзік суреттеуге келгенде, жазушы шеберлігінің алдына жан салмайды. Сонда әр бейненің тастан қашалғандай бедер табатыны сондай, әрқайсысы - бір адам ғана емес, бір топ адамның жиынтық бейнесі боп оқырманның көз алдында тұрып, есінде қалады. Сонда әр кейіпкер – өз алдына бір тип, яғни әркімнің қашанғы таныс-бейтанысы боп шығады. Сонда бар ожданы тап-таза иманнан құйылғандай мейірім-шафхатқа толы Зере - әжелердің үлгісі; салқын қанды, сарабдан, сабырлы ақыл иесі Ұлжан - аналардың үлгісі; «сылдырлаған шолпысы әлдеқандай былдырлаған тілмен» бар сыры мен назын Абайға ғана құпия баян ететін «ақ еті атқан таңдай аппақ» ару Тоғжан - алыстан қарайлайтын қол жетпес арман секілді махаббат таңының үлгісі; әні сәніне, сәні әніне астасқан асыл, аяулы Әйгерім - жас жігіттің нақ сүйер сұлу жарының үлгісі. *Зере* – байсалды ақыл иесі, сабырлы ел анасы, ұрпағына мейірбан, Абайдың сүйікті әжесі. *Ұлжан* – асқан сабыр иесі, ұстамды, Құнанбайдың адал ақылдас өмірсерігі, Абай даналығының бастау бұлағы. *Күңке* – Құнанбайдың бөлек ауыл отырған бәйбішесі, мінезінің шайпаулығынан жұртқа жұғымсыз жан. *Айғыз* – Құнанбайдың тоқалы, төркіні кедей болғандықтан қазақ-ошақ маңында қалған. *Нұрғаным* – жасы Абайдан кіші Құнанбайдың ерке тоқалы. Мінезі батыл, ірі істерді атқаратын жан. Өз теңіне қосылмаған Нұрғаным тағдырға деген өшін, Құнанбайға деген қыжылын ешқашан жасырмай, әр ісіне батыл қарсы шығып отырған. Осы бір себептен де Базаралымен жақын болған. Бақытын таппаған қазақ қыздарының бірі, қалыңмал құрбаны. *Қаражан* – Тәңірбергеннің бәйбішесі, Абайдың жеңгесі. Мінезі қытымыр, қатал, сараң, тек қара басын ойлайтын Тәкежанның өзіне сай әйел. *Мәніке* – Ысқақтың әйелі. Ақылды, тәсілқой, айтқыш болғанымен өрескел сезімсіздігі бар, күйеуіне айтқанын істететін, өз бағасын білетін, паң, еркетотай әйел. *Еркежан, Зейнеп, Торымбала* – Оспанның әйелдері. Бәрі де – малға сатылған, тағдырына еріксіз көнген, қазақтың ибалы да көнбіс мінез әйелдері. *Сарыпаң* – Құнанбай маңайында Құнанбайдың абыройын сақтаған, Ұлжанның күтушісі, егде әйел. *Керімбала, Үмітей* – бақыты үшін күресуге дайын, бірақ арманына жете алмай кеткен қазақтың мұңлық қыздары. *Салтанат* – Абайды сүйген, сол үшін де ол қамалғанда абақтыға жүз сом беріп құтқарып, азаматық, достық пейіл көрсеткен, Абай құрмет тұтқан ер мінезді қыз. *Мәкен* – Абайдың апасы, досы Дәрменнің сүйген жары, Абайдың ара түсуімен бақытын тапқан қыз.

Үлгілерді талдау барысында біз келесі өлшемдерді есепке алдық:

а) Мәнмәтінді (контекст) есепке алу (толық есепке алынғандығы немесе алынбағандығы; мәнмәтінді оқу барысындағы ішкі сезімдер: эмоциялар және сезім әрекеттері);

ә) үзінділердің лингвистикалық ерекшеліктері: фонетикалық, лексика-грамматикалық (екпін/ мажорлы не минорлы үндестілігі, мәтін ырғағы);

б) стилистикалық тәсілдер;

в) ұлттық компонент (реалиа - культуремена) аудармалары.

М.Әуезовтің Абай жолы атты тетралогиясының түпнұскасынан орыс тіліне және орыс тілінен ағылшын тіліне аударылған мәтіндерге жүгінсек, ақынның идеясы мен сөздерінің мағыналарының біршама [ауытқушылықтарына](#) жол берілгеніне тап боламыз.

Осы мақаланың шеңберінде шығарманың әртүрлі тағдырлы кейіпкерлері: Кәмшат, Тоғжан және Әйгерім бейнелеріне байланысты салғастыру тәсілі негізінде сараптама жасадық. Кәмшат - екі шиеленіскен рулық қауымды елдестіру мақсатында құрбан болған сәби қыз. Тоғжан - Абайдың орындалмай кеткен асыл арманы. Әйгерім - Абайдың сүйген жары, өмірінде ерекше орын алған жұбайы.

Келесі мысалдарға назар аударсақ :

Және сонымен қатар жымия күлген ерні аппақ маржандай тістерін айқын көрсеткендей болды. Үнсіз күлкімен езу тартып кеткен сияқты [4, 182].

Лицо ее расплылось в улыбке, белые зубы блеснули, как жемчуг [5, 184].

Smile spreaded across her face, white teeth sparkled like pearls [6, 183].

Бұл үзіндіде Кәмшатты суреттеуде стилистикалық тәсілге сүйене отырып, жазушының соматикалық фразеологизмге *езу тартып* жол бергенін байқаймыз. Бірақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда түпнұсқадағы "үнсіз күлкімен езу тартып кеткен сияқты" сөйлемі келтірілмеген. Ал ағылшын тілінде аудармашы *компрессиялық*, яғни сөйлемдерді қосып аудару тәсілін қолданған. Фонетикалық ерекшелігіне көңіл аударсақ, екпіні жоғары, яғни сүйсіну сезімі, позитивті көңіл - күйде берілген.

Екі көзі сексеуілдің шогындай жайнап тұр өзінің [4, 198].

Ее глаза сияют, как горящий уголь саксаула [5, 198].

Her eyes like burning embers [6, 199].

Жоғарыда атап өткеніміздей, екінші мысалда да автор соматикалық фразеологизмді алға тартқан. Мт (түпнұсқа) - "екі көзі", Мо (орыс тілі) - "ее глаза", Ма (ағылшын тілі) - "her eyes", көздерін сипаттауда екі тілдегі аудармада *грамматикалық алмастыру* тәсілін пайдаланған немесе лексикалық тәсілде бұны "калька" деп те атайды. Стилистикалық тұрғыда «көздері сексеуілдің шогындай» деп метафоралық мәндегі теңеуді ұтымды пайдаланған.

Алқызыл бетті, томпақ Кәмшат аурудан кейін секілді солып, бозарып кетті. Оның қолдары мен аяқтары тым жіңішке болып кетті. Жүзі қайғы-мұңды бейнелеп тұрғандай. Кірпіктері ұзарып, ауыр қайғыны басынан кешірген кәрідей беті қуарып, әжім пайда болды [4, 213].

Румяная, полненькая Камшат теперь высохла и побледнела, как после тяжелой болезни. Ее ручки и ножки стали невероятно тонкими. Лицо выражало беспомощное страдание. Ресницы точно удлинились, щеки ввалились и покрылись морщинами, как у взрослого человека, перенесшего большое горе или сильный голод [5, 213].

The once rosy and chubby Kamshat was thin and pale as after a long illness, and her arms and legs were incredibly thin. Her little face expressed helpless suffering, and her sunken cheeks were wrinkled like a grown up's who had been starved or had gone through some terrible experience [6, 214].

Кәмшаттың бұндай күйге тап болуына бірден-бір кінәлі кейіпкер - Құнанбай. Оның өрімдей жастығына қарамастан Бөжейдің қолына зат секілді тапсыра салуы – Кәмшаттың өліміне әкеліп соқты. Өйткені жаңа өсіп келе жатқан сәби қыз еш қараусыз қалды. Алайда, Бөжей жаман адам емес еді, ол, керісінше, ақылды, парасатты, ашуын ақылға жеңдіре алатын адал азамат. Бір қынжылатын нәрсе - олардың іштей тынып, сыртқа білінбейтін және таусылмайтын шиеленістері еді. Ал енді бұл үзіндіде Кәмшаттың бейнесін - тағдырдың тәлкегіне түскен кінәсіз құрбан деп танымыз.

Ақ қағаздай боз, жасқа толы көздерімен Әйгерім Абайды күтіп алып, аттан түсуге көмектесіп, есік ашып, киіз үйге шығарып салды. Күндіз-түні жұбайынан жырақта ол көз жасын төкті [4, 274].

Бледная, словно полотно, с глазами, полными слез, Айгерим встретила Абая, помогла ему сойти с лошади, открыла дверь и проводила в юрту. И днем и ночью, втихомолку от мужа, она проливала слезы [5, 274].

Pale like linen with eyes full of tears, Aigerim met Abai, helped him to come down from horse, opened door and guided him to yurta. Days and nights she was crying without saying a word to her husband [6, 275].

Кезекті үзіндіде Әйгерімнің Абайға деген құрметі, сыйластығы, қазақ әйелдеріне тән жұбайын күтіп алуы, жайғастыруы және көз жасын ешкімге көрсетпей тасада жасырынуы бір сарынды ырғақпен бейнеленген. Осы бір әрекетінен-ақ Әйгерімнің, шын мәнінде қандай екенін бірден аңғаруға болады. Екі тілдегі аудармада сөйлемнің әр мүшесі мен мағынасы толық сақталған. Лексика-семантикалық жағынан "конкретизация" үлгісінде аударылып, орыс-ағылшын тілдік оқырмандарға түсінікті суреттелген.

Ал енді сен менің атымды бұлбұл құстың дауысындай сыңғырлап сала бердің [4, 316].

А сейчас ты произнесла мое имя так, как будто запела какую - то нежную, прекрасную песню! [5, 316].

Ал Әйгерімнің екінші сипаттамасында оның әншілігінің бір ұшқынын бейнелейтін көрініске куә боламыз. Автор оның дауысын бұлбұл құсқа теңеп, эпитетті және салыстыру тәсілін дәлме-дәл пайдаланған. Алайда, ағылшын тіліндегі аудармасы жоқ. Мт-дағы "бұлбұл құстың дауысындай", Мо - "запела какую -то нежную" - деп, метафорикалық мәндегі теңеумен аудармаған.

Тоғжан жайында тек позитивті теңеулер мен мінездемелерді аңғаруға болады. Мысалы, төмендегідей:

Үлкен үйдің ортасында ала көлеңкелеу жанған шам бар. Бұл үйге, әсіресе, өзгеше көктем нұрын енгізген бір жан бар, бұл Тоғжан [4, 346].

Посередине юрты тускло мерцал светильник. Кроме Суюндика с женой и двух его сыновей - Адильбека и Асылбека, здесь было еще одно существо, с появлением которого в юрту, казалось, врывалась свежая прелесть весны. Это была дочь Суюндика – Тоғжан [5, 346].

A lamp glimmered feedly in the depths of the yurta. Besides Syindik there was another creature there - the loveliness of the spring itself [6, 347].

Ана тілімізден бөлек орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалардың өзіндік өзгешеліктері бар. Алайда, кейбір сөз орамдары мен сөз құрылымдарында айырмашылықтар көрінеді. Атап айтсақ, Мт - "жан" сөзі Мо- "существо" немесе Ма- "creature"- деген баламаны аңғару қиын емес. "Тоғжан" есімі Мт және Мо-да анық айтылғанымен Ма -да мүлдем айтылмаған. Мт - "көктем нұры", Мо - "свежая прелесть весны", Ма - "the loveliness of the spring", әр тілде өзіндік лексикалық, стилистикалық ерекшеліктерімен аударылған.

Орташа үлкен қырлы мұрыны енді анық көрінді. Қырынан қарағанда біртүрлі сүйкімді екен. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұқа гана бір толқындай боп, нәзік бұтағы білінеді. Жылтырап таралған шашы қап-қара қалың өріммен, ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де, кіші де емес, әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұр [4, 386].

Ее движения были неторопливы, даже, пожалуй, медлительны. Казалось, что каждый шаг ее звенит серебряными переливами дорогого украшения [5, 386].

She was carrying a silken cover, and moved unhurriedly, even slowly. Her every step made sweet silvery music [6, 387].

Бұл үзіндіде Тоғжанның қимылы мен әшекейі айрықша екпінмен беріледі. Әрбір сипаттауда нәзіктік, биязылық, қазақ қыздарының сұлулығына тән инабаттылық пен ибалылық көркем суреттелген. Автордың ішкі жан тебіренерлік көтеріңкі деңгейдегі «толқу» эмоциясын әр оқырман іштей сезінбей қоймайды.

Қарлығаш қанатының ұшындай үп үшкір болып самайға тартылған қас жүрекке шабар жендеттің жебесіндей [4, 438].

Тонкие брови, острые и длинные, как крылья ласточки, разлетаются к вискам. [5, 438-ст]

Her eyebrows long and sharply defined like the wings as swallow [6, 439].

Айналып аққу құстай қондың көлге [4, 512].

Ты, словно лебедь, прилетел на озеро родное сел [5, 506].

You're like swan came flying, to the home lake landed [6, 508].

Жоғарыдағы мысалдарда Тоғжанның қимыл, іс-әрекеті және "табиғи бейнесі" ерекше тілдік қолданысқа ие. Теңеулер, эпитеттер, гипербола және басқа да стилистикалық тәсілдерді М.О. Әуезов өз нақышында бере алғанымен орыс, ағылшын аудармаларында дәл түпнұсқадағы үлгісіндей аударылмағандығы айқын. Тоғжанды бейнелеуде автор соматикалық фразеологизм, модульді лексика-семантикалық құрылым және серпіні жоғары теңеулерді сәтті қолданған.

Мақаланың мазмұнын қорытындылай келе, Қазақстандағы гендерлік теорияның дамуының нәтижесінде әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлі көпқырлы және көпсалалы мәнге ие екені айқындалды. Ежелгі дәуірден бастап бүгінге дейінгі әйелдің әр саладағы белсенділігі ұлғайып келе жатқаны даусыз. Ғасыр өте жинақталған әйел бейнесіне М.Әуезовтің «Абай жолы» тетралогиясы сара жол салып кетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: «Атамұра», 1999. – 43 б.
- 2 Гумилев Л. Көне түріктер. - Алматы, 1993. – 103 б.
- 3 Айтбайұлы Ө. Тіл мүддесі не ойлатпас саналыға! // Тіл майданы. - Алматы, 2000. – 238-244 б.
- 4 Әуезов М. Абай жолы. I-, II-т. — Алматы: Қазақ мемл. көркем әдебиет баспасы, 1961. - 3-132 б.
- 5 Ауезов М. Путь Абая. Роман-эпопея: В 2 т. - Алматы: Жазушы, 2007. - С. 184-506.
- 6 Auezov M. Abai. Progress Publishers. - Moscow, 1975. - С. 199-499.

РЕЗЮМЕ

В предлагаемой статье изучаются женские образы в эпоху Абая, а также своеобразие национальных особенностей художественных переводов тетралогии «Путь Абая» с оригинала на русский и английский языки как и переводческие отклонения на основе сопоставительного анализа. Раскрывается художественное мастерство М.О.Ауэзова в изображении характера казахской женщины и дается краткий обзор социальной роли женщин в рамках гендерной политики Республики Казахстан.

RESUME

The image of women in the epoch of Abai, and accomplishing of national peculiarities of fiction features in the translation of the tetralogy "Abai's way" from the original version into Russian and English translation as well as deviations on the basis of comparative analysis are researched. The authors describe the masterpiece skills of M.O. Auezov in characterising the Kazakh woman.

УДК 82-2 (574)

Аннотация

Статья посвящена современной казахской драматургии периода 1991-2006 годов. Автор рассматривает жанровую природу, специфику и классификацию современной казахской драматургии. Преемственность традиций казахского театра, система образов, пьесы на современную тематику и проблематику стали предметом системного и разностороннего анализа данной статьи.

Ключевые слова: драма, трагедия, комедия, историческая тематика, социально-бытовая драма, классическая казахская литература, театр, конфликт, образы.

А.Т. Жаманкозова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. филол. наук, доцент

Современная казахская драматургия: жанровая природа и тематическое содержание

Казахская драматургия берет начало с пьесы Мухтара Ауэзова «Енлик-Кебек», основанной на эпическом материале. Пьеса Мухтара Ауэзова «Енлик-Кебек» впервые была поставлена на подмостках самодеятельного театра, состоящего из 2-х юрт, в 1917 году в городе Семее. Мухтар Ауэзов был в числе ее первых зрителей. Он впервые воплотил в драматургии, не имевшей условий для своего развития по причине кочевой жизни казахов, все, что характерно было для духовной культуры народа – праздники, ритуалы, игры. Доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК Рымгали Нургали писал: «Важная роль, сыгранная Ауэзовым в создании казахской реалистической драматургии, не была случайной. Она была обусловлена знакомством с европейской драматургией, приобщением к передовым традициям в театральном искусстве. Школой драматического мастерства для Ауэзова стали переводы произведений Шекспира, Гоголя, Погодина» [1, 17].

С тех пор казахский театр развивался динамично и плодотворно. Было более 70-ти постановок различных произведений. Изучению жанровой природы и художественных особенностей казахской драматургии посвящены труды известных казахских ученых: К.Мухамеджанова «Пьесы» и «Мысли об искусстве» в 2-х томах, С.Ордалиева «Очерки казахской драматургии», А.Тажибаева «Зарождение и развитие казахской драматургии», Р.Нургалиева «Древо обновления».

Под термином современная казахская драматургия мы понимаем период с 1991-го по 2006 год, согласно общепринятой в литературоведении периодизации [2]. Современная казахская драматургия - это тонкое понимание человеческого сердца, проблем становления человека в обществе, сила любви и страсти, безнадежность горя и откровение отчаяния. В период с 1991 по 2006 год появились пьесы С.Жунусова «Личности и тени», «Преступники», Ш.Муртазы «Письмо Сталину», «Письмо пятерых», «Красная стрела», Д.Исабекова «Тюрьма», «Актриса», А.Тарази «Поэт. Ангел. Любовь», А.Кекильбаева «Хан Абылай», Ш.Кусаинова «Томирис», М.Байсеркенова «Последние дни Абылай хана», Т.Нурмагамбетова «Свадьба пятерых холостяков», С.Балгабаева «Казахи, вернувшиеся со свадьбы», «Век без любви», Р.Мукановой «Вечный образ ребенка», И.Сапарбаева «Цыганская серенада», О.Боранбаева «Голубой волк», С.Сматаева и Т.Теменова «Синее такси» и т.д. Тематика этих произведений обширна: роль личности в истории, радости и горести простого человека, чистая любовь, коварство и подлость. Современный стиль описания, простота композиции, красочная линия сюжета, тонкость и колоритность диалогов – художественные особенности современной драматургии.

Современная казахская драматургия представлена в жанрах комедии и драмы. Классификация пьес, на наш взгляд, характеризуется тремя тематическими группами. Актуальной становится историческая тематика, о чем свидетельствуют историко-биографические пьесы, созданные в этот период. Здесь следует отметить пьесы А.Кекильбаева «Хан Абылай», М.Байсеркенова «Последние дни Абылай хана», Ш.Кусаинова «Томирис». Оба автора раскрыли в образе главного персонажа героический дух, волю к победе и огромную любовь к своему народу. Учитывая, что очень мало документальных источников о хане Абылае, эти произведения несут большую идейно-воспитательную функцию. Появление таких произведений считается началом открытия и познания мира Абылая с театральных подмостков.

Безусловно, внутренний и внешний облик хана Абылая каждый из авторов решает по-своему. Так, у А.Кекильбаева раскрываются практически все годы правления хана, много исторических событий, пьеса превращается в хронологическую систему событий жизни правителя. Например, Абылай хан (1711-1781 гг.) представлен как крупный государственный деятель, реформатор, внесший огромный вклад в сохранение независимости Казахстана, государства, расположенного между Китаем и Россией. Пьеса начинается с вхождения Абылая на престол. В драме раскрыты борьба кланов, жизнь хана и его политический путь, его мечты и цели, горечи и обиды. С одной стороны, Россия, с другой стороны, Китай, с третьей – битва с джунгарами и победа над ними – вот мудрая политика хана. Удержать Китай и Россию от нападения на Казахстан, разбить джунгар и сохранить независимость и земли казахов – сложная задача, с которой успешно справляется великий хан великой степи. В такой сложной исторической ситуации сохранить мир и спокойствие среди казахов, усмиряя и подавляя интриги внутри государства, способен только мудрый правитель.

Драма состоит из 2-х частей. В первой части – Абылай в плену, во второй части – восхождение на престол. 2 части представляют собой 2 эпохи, но главная мысль заключена в прологе пьесы. Автор напоминает, что перед зрителем представлен образ великого правителя, понимающего и принимающего на себя огромную ответственность перед народом и историей.

М.Байсеркенов в пьесе «Последние дни Абылай хана» раскрыл 3 дня из жизни правителя, три *последних* дня. Перед нами старый и больной Абылай, который вспоминает всю свою жизнь: победы и неудачи, радости и горести. События разворачиваются сквозь призму оценивания главного героя. Абылай выступает и как действующее лицо, и как сторонний наблюдатель. Сюжет пьесы передается через внутренние и внешние монологи героя. Драматург раскрыл психологический портрет правителя. Жизнь хана, его политическая борьба, противники и сподвижники – все передано через поток сознания

главного героя. Диалоги с Бухар-жырау выступают как идеологические столкновения двух исторических личностей. В пьесе задействованы всего 3 героя: Абылай хан, Бухар-жырау и Сеис (начальник стражи хана, верный слуга). В пьесе проходят два времени: историческое и современное. Мы видим хана как великого государственного деятеля. Но, с точки зрения сегодняшнего дня, мы понимаем, что хан не властен над временем и историей. Всеу властитель – Время. Оно и есть История. Пьеса М.Байсеркенова предстает как хроника событий жизни правителя. Несмотря на множественность и панорамность воспоминаний Абылая, автор придает пьесе философское звучание.

Пьеса Ш.Кусаинова «Томирис» посвящена сакской царице Томирис, жившей 530 лет назад до нашей эры и описанной в трудах древнегреческого историка Геродота. Персидский царь Кир, завоевавший всю Азию, обратил свой взор на сакские земли. Все чаще он думает о том, что женившись на Томирис, земля саков не только войдет в его владения, но и словно пестрый ковер, ляжет к его ногам. Автор раскрывает глубину и силу характера Томирис, для которой независимость Родины становится смыслом жизни. Пьеса наполнена героизмом и лирической тональностью описания главного персонажа.

Второй обширной группой пьес современной казахской драматургии стали пьесы на современную тематику. Писатель Д.Исабеков в драме «Актриса» раскрывает трудную судьбу творческой личности, актрисы, живущей чистым миром грез и театра. Актриса, не испуганная подлостью и коварством, становится игрушкой в руках режиссера, попадает в сплетни коллег, но в финале пьесы предстает сильной духом женщиной, сумевшей пронести в себе любовь к искусству и верность чистым помыслам своей души.

В основу драмы Б.Мукай «Омирзая» положен извечный конфликт отцов и детей. Пьеса посвящена судьбе казахской интеллигенции. Отец, разочарованный в сыне, испытывает боль от бессилия и невозможности изменить ситуацию. Старец, для которого понятия чести и достоинства были ценностями жизни, глубоко переживает за судьбу своего сына. Последний из всех сил стремится подняться по служебной лестнице, попирая понятия справедливости и добра. Погоня за карьерой, попрание нравственных ценностей, с одной стороны, разочарование отца - представителя казахской интеллигенции, с другой - составляют сложную архитектуру пьесы. Персонажи выписаны живо и глубоко. Реалистичность сцен и современная обстановка интерьера позволяет зрителю быть соучастником происходящих событий. Как мы живем с такими людьми? Что происходит с нашими современниками? Эти вопросы красной нитью проходят в постановке драмы. Сама пьеса расценивается как отечественная интеллектуальная драма.

Пьеса С.Балгабаева «Казахи, вернувшиеся со свадьбы» состоит из двух частей, раскрывает «подвиги» группы танцоров, развлекающих казахов на празднествах, а на самом деле желающих пожить за счет торжеств (тоев). Раскрывая образы танцоров, автор проводит невидимые параллели с другими персонажами. Перед зрителем раскрывается панорама характеров, типов героев, с которых С.Балгабаев срывает маски, высмеивая пороки и лживые речи.

Действие начинается на перроне маленького железнодорожного вокзала, затем переносится в купе мягкого вагона. Ответственный специалист Мэлс Алибаевич возвращается после проверки района вместе с историком Асайем Мусеевичем. Автор раскрывает пороки современного общества: подхалимство Кошкарбая, мздоимство Мэлса Алибаевича и Асайя Мусеевича. Изрядно подвыпившие персонажи хвалятся друг перед другом, представляя себя важными персонами государства. В финале пьесы действующие лица, перепутав поезда, бегут в свой вагон, а посторонний старец вздыхает им вслед. С.Балгабаев, высмеивая тщеславие, мздоимство и пьянство своих персонажей, поднимает серьезную проблему: кто стоит у власти сегодня? Что хорошего принесут своему народу мэлсы и кошкарбай?

В следующей драме «Век без любви», которая отнесена к жанру социально-бытовой, С.Балгабаев раскрывает семейный конфликт. Действие разворачивается на фоне любовного треугольника, участниками которого становятся профессор Кайырбай, его жена Фарида, доцент и молодая библиотекарь Назикеш. Автор проводит мысль о том, что семья – это ячейка государства, а ребенок – его будущее. Ради молодой Назикеш Кайырбай оставляет семью. Он надеется, что та родит ему сына. Но Назикеш родила дочь. Разочарованный герой спивается. В финале Назикеш оставляет дочь Фариде и уезжает с богатым мужчиной. Кайырбай возвращается к Фариде. Исковерканные судьбы любящих людей. Потерянные годы, брошенные дети. Что происходит с обществом? Почему появились назикешы, для которых долг материнства ничего не значит? Такие мысли навеивает пьеса. Критики обрушились на автора, упрекая его в слабых, до конца не продуманных диалогах. Однако все сходилось в одном: убедительной и сильной получилась сцена, в которой Назикеш отдает новорожденную дочь Фариде. Плач ребенка на руках мачехи, и Фарида, прижавшая к груди чужого младенца – финальная сцена пьесы. Фарида выступает символом матери и материнства. Автор показывает, что матерью является не та, что родила ребенка, а та, что воспитала. Он не снимает ответственности ни с Кайырбая, который решил испытать судьбу с молодой женщиной и предал 30 лет брака, ни с Назикеш, которая поверила обещаниям Кайырбая и разрушила семью. Пьеса направлена, прежде всего, на обличение нравов современного общества. Она должна стать уроком тем семьям, в которых есть хотя бы намек на подобную ситуацию.

Классическая казахская литература во все времена остается актуальной и привлекательной для драматургов, режиссеров и сценаристов, поэтому обширный пласт современной казахской драматургии представляет драматургия, созданная на основе классической казахской литературы. Ярким примером служат произведения М.Жумабаева «Грех Шолпан», Ж.Аймауытова «Болезнь любви», С.Торайгырова «Камар сулу», не сходящие со сцены казахского драматического театра на протяжении долгих десятилетий. Известный театральный режиссер А.Рахимов поставил пьесу по роману Сабита Муканова «Светлая любовь». За внешней канвой событий романа следует отметить особое режиссерское решение образа Буркита. Р.Рахимов существенно сократил фабулу романа, оставив сюжет и образы главных героев без изменений. Новым стало решение образа Буркита, который в корне меняется в финале пьесы. Отсидев 10-летний срок, Буркит возвращается в родные места и просит прощения у всех, кого обидел. Наблюдая за Батес, он искренне желает ей счастья. В этом заключается сила мужской любви: Буркит любит Батес, но уходит, оставляя ее с тем, кого любит она. Умение осознать собственные ошибки, способность к прощению, благородство души – вот в чем сила и величие настоящей мужской любви. Такого нового взгляда и решения образа Буркита в казахской драматургии не было.

Особое место занимают произведения, посвященные образу великого поэта и мыслителя Абая Кунанбаева. Драмы Б.Атабаева «Говоря об Абае...», И.Сапарбаева «Абай-Тогжан», А.Кенжебекова «Мечта Абая» раскрывают образ казахского поэта с разных сторон.

Завершая краткий обзор современной казахской драматургии, следует отметить расцвет жанра комедии. Причем комедия представлена не в чистом жанре. Показательной особенностью современной казахской комедии является ее жанровая неопределенность, распространение необычных и экспериментальных форм. Современные комедии напоминают «горячие» репортажи газетных хроник, они актуальны, но в них нет художественности, хотя в них затрагиваются те же важные для человечества вопросы, что и у классиков. Востребованность такой комедии во многом связана с тем, что пьесы затрагивают актуальную тематику, связаны, прежде всего, с современностью, интерпретируют глобальные социальные перемены. Комедия перешла в жанр

развлекательно-юмористического шоу. С одной стороны, продолжил свою работу юмористический театр «Тамаша», с другой - появились новые юмористические театры «Шаншар», «Бауржан-шоу», «Улыбка». В них практикуются юмористические монологи, сцены по подобию «Кривого зеркала» Е.Петросяна, юмористические монологи чередуются с цирковым и эстрадным искусством. В результате, программы превращаются в театр нескольких актеров, а современная казахская комедия совместила в себе смежные искусства: сценические монологи и диалоги комедийных актеров перемежаются танцем, песней и цирковым искусством.

Таким образом, доминирующими жанрами современной казахской драматургии стали драма и комедия. Среди многообразия жанрово-стилевых направлений преобладает традиционное для казахского театра социально-психологическое направление.

Жанровая природа казахской драматургии периода 1991-2006 гг. представлена историко-биографическими пьесами, исторической хроникой, социально-бытовой драмой, классическими сюжетами казахской литературы, интеллектуальной драмой, развлекательно-юмористическими шоу-комедиями. Это обусловлено, на наш взгляд, тем, что современная казахская драматургия тяготеет к философичности, пытается осознать роль и значение личности в потоке истории и становлении государства. Драматургам важно показать жизнь простого человека, приблизить театр к современным проблемам общества. Вместе с тем, конфликты и проблемы современников решаются драматургами с позиций нравственности и добра.

Прослеживается тенденция переосмысления исторических событий, правителей и жырау, их вклад в становление казахской государственности. Драматурги, пытаясь приблизить историю, дают новое прочтение событий с позиций современного дня. Авторам важно показать возникновение и становление казахской государственности, насчитывающей 550-летнюю историю. Решение образов исторических личностей представлено с позиций патриотизма и духовности. Драматурги ставят задачей раскрыть непреложность главной истины – любви к Родине и единства народа во все времена.

Трагедии, за исключением уже существующих классических образцов казахского театра, таких как «Карагоз», «Енлик-Кебек» или исторической трагедии «Хан Кене» М.Ауэзова, в рассматриваемом периоде не создавались. Это, на наш взгляд, объяснимо исторически. Так называемое застойное время, время несвободы в искусстве, унижительное для художников всякого рода запретами, вспоминается как «удивительно театральное», поскольку в театре застоя не было. Основу репертуара составляли тогда преимущественно спектакли, протестующие против навязывания идеологической пропаганды. Именно поэтому в советское время в казахской драматургии был расцвет жанра трагедии, как одной из форм протеста и несогласия. С обретением независимости и снятием всякого рода запретов в искусстве перед драматургами встали проблемы иного уровня, о которых мы пишем выше. В размышлениях драматургов о сегодняшнем дне в современной казахской драматургии высоко ценятся критерии правды и художественности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Нургалиев Р. Древо обновления. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 368 с.
- 2 Пояснительная записка к серии «История казахской литературы» в 10 томах // litart.academset.kz/?q=ru/node/78

ТҮЙІН

Мақала қазіргі заманғы қазақ драма кезеңінің дамуына арналған. Автор 1991-2006 жылдар аралығындағы қазақ драмасының жанр ерекшеліктері мен жіктелуін толық қарастырады. Мақалада қазақ театр жүйесінің дәстүр жалғастығына, қазіргі заманғы қазақ драматургиясының тақырыптары мен проблемаларына жүйелі және кешенді талдау жасалады, мақалада жанр табиғаты анықталады.

RESUME

The article is devoted to the development of the modern Kazakh dramatic art of the period of 1991-2006. The author considers genre features, specifics and the classification of the Kazakh dramatic art for the 15-year period of independence of the country. The continuity of traditions of the Kazakh theater, the system of images, plays on modern subject and a perspective became a subject of the system and versatile analysis of this article.

УДК 811.161

С.С. Джансеитова

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, д-р филол. наук, профессор

Г.С. Сулеева

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, канд. филол. наук, доцент

А.Ж. Машимбаева

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, канд. филол. наук, доцент

Язык как отражение профессиональных особенностей личности

Аннотация

Понятие языковой личности в последнее время проникает во все аспекты изучения языка. Нельзя познать сам по себе язык, не выйдя за его пределы, не обращаясь к его творцу, носителю, к конкретной языковой личности. Введение в научную парадигму лингвистики категории «языковая личность» стимулирует языкознание к освоению понятий, широко представленных в родственных ей науках: личность, сознание, мышление, память, деятельность, роль, статус, способы интерпретации мира и т.д. Будучи связанным с мышлением и психологией человека, его жизнью и общественным сознанием, язык отражает социальные, профессиональные, психолингвистические особенности его носителей.

Ключевые слова: профессиональный подъязык, профессиональная картина мира, профессиональное общение.

Языковая личность с определенным набором языковых способностей стала предметом исследования многих ученых, однако ряд проблем до сих пор не решен, в частности – вопросы, связанные с профессиональной составляющей языковой личности. Рассмотрим различные определения понятия языковой личности в лингвистической литературе: «совокупность особенностей вербального поведения человека, использующего язык как средство общения, – личность коммуникативная» [3, 64]; «закрепленный преимущественно в лексической системе базовый национально-культурный прототип носителя определенного языка, своего рода «семантический фоторобот», составляемый на основе мировоззренческих установок, ценностных приоритетов и поведенческих реакций, отраженных в словаре, – личность словарная, этносемантическая» [1, 4]; «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются: а) степенью структурно-языковой сложности; б) глубиной и точностью отражения действительности; в) определенной целевой направленностью» [2].

Как видим, языковая личность является многомерным образованием, что позволило создать весьма отличающиеся друг от друга

типологические классификации для ее описания и изучения. Одни авторы связывают языковую личность с определенным набором языковых способностей, другие трактуют языковую личность как структуру, как способность отражать языковой образ мира и иерархию духовных представлений национального характера; соединяют способности человека с особенностями текстов, которые он порождает, что позволяет расширить заповедь современной лингвистической парадигмы «за каждым текстом стоит система языка» и сказать, что за каждым текстом стоит языковая личность.

В известной концепции языковой личности Ю.Н. Караулова философский, психологический, семантический, когнитивный, прагматический, социальный, этнический компоненты преломляются через язык личности, ее дискурс. Автор исходит из понятия языковой картины мира и представления о личности, которая сначала через язык осваивает языковую картину мира, а затем с помощью того же языка проецирует себя в этот мир, обогащая тем самым себя и общественное сознание [2, с. 38].

Кодирование и декодирование информации происходит в результате взаимодействия трех уровней «коммуникативного пространства личности»: вербально-семантического, когнитивного и прагматического]. Первый уровень – вербально-семантический (семантико-строевой, инвариантный), отражающий степень владения обыденным языком. Второй уровень – когнитивный, на котором происходит актуализация и идентификация релевантных знаний и представлений, присущих языковой личности и создающих когнитивное пространство. Он предполагает отражение языковой модели мира личности, ее тезауруса. Третий – высший уровень – прагматический, включающий в себя выявление и характеристику мотивов и целей, движущих развитием языковой личности.

Концепция трехуровневой структуры языковой личности определенным образом коррелирует с тремя типами коммуникативных потребностей – контактоустанавливающей, информационной и воздействующей, а также с тремя сторонами процесса общения – коммуникативной, интерактивной и перцептивной. В содержание языковой личности как многослойной и многокомпонентной парадигмы речевых личностей обычно включают такие компоненты, как: ценностный, мировоззренческий компонент содержания, т.е. система ценностей, или жизненных смыслов. Язык обеспечивает первоначальный и глубинный взгляд на мир, образует тот языковой образ мира и иерархию духовных представлений, которые лежат в основе формирования национального характера и реализуются в процессе языкового диалогового общения; культурологический компонент, т.е. уровень освоения культуры как эффективного средства повышения интереса к языку. Комплексный подход к анализу языковой личности как объекту лингво-психологического изучения позволил выявить на базе дискурса психологические черты, философско-мировоззренческие предпосылки и этнонациональные особенности, социальные характеристики, историко-культурную и научную картину мира языковой личности. При исследовании этического аспекта языковой личности выделяется ряд внешних и внутренних факторов, влияющих на ее формирование. К внешним детерминантам автор относит принадлежность индивида к определенной культуре, социальному классу и уникальной для каждой семейной среде; к внутренним – генетические, биологические и физиологические факторы.

Картина мира языковой личности складывается из различных понятий, концептов, идей, в том числе и имеющих отношение к сфере профессиональных отношений личности. Поэтому представляется закономерным введение категории профессиональной личности, под которой понимается носитель языка, охарактеризованный на основе анализа его профессионального дискурса. Структура профессионального дискурса соотносима со структурой профессиональной языковой личности, которой присущи мотивационно-деятельностный и когнитивный уровни, а также лингвистический, репрезентирующий язык как текст, систему, способность.

В настоящее время наблюдается смещение исследовательского интереса разработки

описательно-нормативных моделей личности к деятельности специалиста, на основе которых формулировались требования к содержанию его профессиональной подготовки. Профессиональную языковую личность характеризуют: деятельность в профессиональной сфере, формируемая по мере освоения научной картины мира, в результате которой носитель языка способен осуществлять профессиональную деятельность разной степени сложности; социальная полифункциональность, понимаемая как способность актуализации нескольких социальных ролей, осуществляемая благодаря формированию научной картины мира в сознании носителя языка; формирование научной картины мира в процессе образования (обучения), причем само формирование научной картины мира представляет собой континуум последовательных переходов от наивной к научной картине мира, обуславливающих многомерность сознания носителя языка. Мы полагаем, что степень доступности «картины мира» языковой личности напрямую связана с особенностями профессии данной личности.

Комплексный подход к анализу профессиональной личности как объекту лингвопсихологического изучения позволил выделить ряд факторов, влияющих на ее формирование. Модель профессиональных ориентиров языковой личности: профессиональный подъязык; профессиональная картина мира; профессиональное общение. При рассмотрении дискурса как знаковой деятельности становится очевидным, что языковой знак представляет собой способ выхода на концептуальную картину мира, обуславливающую формирование смысла и понятия. Последнее играет роль опор при получении выводного знания (концептуализации) с последующей его объективизацией в текстообразовании. Компрессия текста приводит к образованию вторичного языкового знака (вторичной номинации) и пополнению терминологии. Последующая профессиональная деятельность, направленная на упорядочение терминологии, включает термин в терминосистему и, соответственно, в профессиональный подъязык. Прагматический уровень языковой личности определяется спецификой дискурса в социально прагматическом русле. Множество приемов использования контекстов разной функционально-значимой направленности дает представление о сложной структуре дискурса языковой личности, формирующейся в пространстве языковой картины мира.

Языковую личность можно проанализировать с позиции функциональной стилистики, социолингвистики, теории дискурса как: многослойный, многокомпонентный, структурно упорядоченный набор языковых способностей, умений, готовностей производить и воспринимать речевые произведения; стиль жизни, или характерный способ реагирования на профессиональные проблемы.

Психолого-антропологическая модель языково-мыслительной деятельности личности состоит из когнитивных процессов: знание языка, сознание, познание, и как следствие – формирование научного сознания; психологических процессов: восприятие, представление, обобщение признаков (категоризация), вербализация – научное осмысление; языковых уровней: когнитивный (онтологический), ментальный (концепт – концептуальная картина мира), понятийный (семантическая категоризация), языковой (категоризация), научный; продукты деятельности языковой личности: денотат (фрейм, сценарий, прототип), концепт, понятие, слово – научное осмысление термина. Перечисленные процессы способствуют диагностике уровней развития профессиональных знаний, профессионального сознания, профессиональной компетенции языковой личности, характеризуя ее как компетентностного профессионала в своей области.

Языковое сознание личности, основанное на наличии у него знаний в определенной сфере, позволит овладеть ассоциативно-вербальной сетью языковых элементов в этой сфере. Знания квалифицируются как результаты постижения закономерностей объективного мира, как адекватное отражение реальности в сознании. В концептуальном аспекте определяется содержание терминообразования, т.е. процесс конструирования

терминологической единицы текстового характера, предназначенный для вербализации научного знания.

Знания и умения способствуют созданию компетентностной модели специалиста, обладающей необходимым комплексом профессиональных знаний. Языковое знание личности определяется наличием в сознании субъекта когнитивных и лингвокогнитивных базисных структур, обеспечивающих восприятие и понимание им предмета или явления, т.е. понимание как интерпретацию текстовой деятельности на том или ином уровне концептуальной и фреймовой систем. Представляется возможным исследовать профессиональные знания музыковедческой языковой личности: становление профессионала – носителя профессионального подъязыка; формирование профессиональной картины мира как компонента музыковедческой языковой личности; способность к профессиональному общению в области музыковедения; формирование профессионального языкового сознания; в зависимости от степени вероятности интегрирования (которая зависит от будущей профессиональной деятельности) определение корпуса текстов, с помощью которых профессиональная языковая личность будет «включаться» к научной картине мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 223 с.
- 2 Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть / Ю.Н. Караулов. – М.: ИРЯ РАН, 1999. – 180 с.
- 3 Сухих С.А. Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализаций / С.А. Сухих, В.В. Зеленская. – Краснодар, 1997. – С. 64.

ТҮЙІН

Соңғы кездері тілдік тұлға бейнесі тілді оқып-үйренудің барлық аспектілеріне енуде. Тілді оның шығарушыларымен, таратушыларымен, нақты тілдік тұлғалармен араласпай, өз ішінде қарай алмаймыз. «Тілдік тұлға» лингвистикалық категориясының ғылыми бағанына кіріспе тұлға, сана, ойлау, жады, қызмет, роль, мәртебе, әлемді жаңаша түсіндіру әдістері және т.б. сияқты кеңінен танылған туыстас ғылымдар тілді түсінуді игеруге ынталандырады. Болашақ ойлаумен және адам психологиясымен, оның өмірімен, қоғамдық байланысымен байланысты, тіл оның таратушыларының әлеуметтік, кәсіби, психолингвистикалық ерекшеліктерін бейнелейді.

RESUME

The notion of linguistic identity can be traced in all aspects of language studying. It is impossible to cognize the language itself without exceeding its bounds, appealing to its creator, speaker, to certain linguistic identity. The introduction to the scientific paradigm of linguistics of the linguistic identity category promotes learning notions, represented in related sciences: identity, consciousness, mentality, memory, activity, role, status, ways of world interpretation, etc. Being connected with human mentality and psychology, life and social conscience, language reflects social, professional and psycholinguistic features of speakers.

ӘОЖ 81(Қаз)

Аннотация

Қаламгер О. Көшбайұлы «Маңғыстау ғашықтары» кітабының негізгі тақырыбы – ғашықтар бейнесі. Мақалада аталған шығармадағы оқиғалар жүйесіне, кейіпкерлер табиғатына, кезең көрінісіне талдаулар жасалынады. Сол замандағы Маңғыстау топырағындағы қазақтар мен түрікпендер арасындағы байланыс та сөз болады.

Түйін сөздер: тарих, аңыз-әңгіме, әпсана-хикаят, кейіпкер, образ, ұлттық мінез, әдет-ғұрып, салт-дәстүр.

Ш.С. Әбішева

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, филол. ғыл. канд., доцент

**Маңғыстау
ғашықтары
аңыздар желісінде
(О. Көшбайұлы
шығармашылығы
негізінде)**

Тарих тереңіне сүңгіген сайын ата-баба жүріп өткен әрбір жол, әрбір оқиға аңызға, әпсана-хикаятқа айналары сөзсіз.

Қазақ фольклортану ғылымында аңызды жеке жанр ретінде тұңғыш қарастырып, оның жанрлық белгілеріне жан жақты сипаттама берген ғалым Мұхтар Әуезов болатын. Ол Л. Соболевпен бірігіп жазған «Уақыт және әдебиет» еңбегінде аңызға: «тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме», – деген анықтама береді. Фольклортанушы ғалым Мәлік Ғабдуллин де бұл пікірді нақтылай отырып, аңыздың оқиғасы реалистік болмыстан шындық өмірден алынады. Аңыз жанры тарихи шындық, тарихи факт негізінде қалыптасады, – деп пайымдайды [1, 18].

Осы орайда бір жағы кәрі Каспий, екінші шеті Үстірт шоқыларымен көмкерілген Маңғыстаудың әр тасына үңілсең болды тым әріден сыр шертіп, жұмбақ тарихтың дүдәмал парақтарын саралап ақтарары ақиқат. Солардың бірі періште махаббатымен халық есінде мәңгі сақталған ғашықтар турасында аңыз-әңгіме, әпсана-хикаяттар.

Қазіргі таңда Маңғыстау сынды өлкенің арманда кеткен Құрамсы-Кежек, Ақбөбек-Қайып, Ақшора-Белтұран, Асылы-Көкетай, Қаробота-Дөңғара сынды ғашықтары турасында ел аузындағы деректер мен аңыз-әпсаналар, бұрынсоңды баспа бетін көрмеген мәліметтер мен жады мықты көнекөз қарияларымыз шерткен әңгімелер негізінде біршама жинақталып, жүйеленуде.

Ғашықтық өмірдің тауқіметін тартып, ақ сезімдері қиындыққа душар болған Маңғыстау ғашықтарының бірі – Ақшора мен Белтұран.

...Маңғыстау сонадайдан тоңазытқан,

Жүрегін талай ердің қобалжытқан, десе де бұл «шаңды қиян» талай тарихтың куәсі болып, талайдың жерұйығына, талайдың ата қонысына айналған құтты мекені.

Ел аузындағы аңыз бойынша жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен қасиетті өлке – Маңғыстау қазақ Таласбай мен түрікмен Дүрді Қылышқа қоныс болған. Уақытында тату-тәтті көрші болған олардың арасындағы кикілжің, алауыздық екі жастың таныстығынан басталады. Бұл тарих белгілі қаламгер, өлкетанушы Отыншы Көшбайұлының «Маңғыстау ғашықтары» кітабында былайша баяндалады: *«Бәрі де жақсы еді. Дүрді Қылыштың аяқ астынан тулап, тыныш жатқан елге қаһарын төгуіне қызы Ақшора кінәлі болып шыға келді. Күнге таласа өскен бәйтеректей арыстай болған төрт ұлдың ортасындағы жалғыз қыз еді. Бетінен қаққан ешкім болған жоқ. Анда-санда аралас-құралас жүргендіктен шығар, түрікмен қыздарына тән ұяңдықтан гәрі, адайлардың қыздарындай бойында өрлік бар. Жасынан атқа мінді. Додаға түсіп, ортадан көрінбесе де өз иелігіндегі күрең атпен талай рет қашаған қуып әкесінің көңілінен шыққан. Сынышы әке риза да болатын, сонымен қатар бой жетіп қалған қызының ертең сонау Хиуадағы айтулы бектің келіні болатыны есіне түсіп «сол күнге аман жеткізгей» деп ішінен тілейтін». Міне, көркем шығармада түрікмен Дүрді Қылыштың дегені болмай, жалғыз қызы қазақ жігіті Белтұранмен көңіл жарастыруды ұйғарады.*

Белтұран мен Ақшора өзен жағасында кездесіп, бір-бірін ұнататындарын сөзсіз түсінеді. Мұны байқаған Таласбай ауылы қос ғашыққа тіл қатпаса да, олардың бірге болуын қаламаған түрікмен Дүрді Қылыш бір түнде басқа қонысқа көшіп кетеді.

Белтұран өздері уағдаласқан өзен жағасында Ақшораны тағатсыздана күтсе, Ақшора бөтен жерде қамығып, қайғыру үстінде, себебі әкесі қызын дәулетті отбасынан шыққан жігітке ұзатпақшы. Ол хабарды естіген Белтұран ғашығының артынан іздеп барып, күн батар шақта екеуі уәделесіп, елден кетуге бел байлайды. Мұны сезген Ақшораның әкесі Дүрді Қылыш қос ғашықтың арттарынан қуғыншы жіберіп, Белтұранды өлтіруге бұйрық береді.

Қаламгер келесі оқиғаларды былайша өрбітеді: *«Дүрді көкірегі айрыла күрсінді. Қызды алып кетті деген хабарды ести сала өзіне тоқтау бере алмай ашу үсті атқа қонғанына, мына қасіретті көзімен көргеніне өлердей өкінді. Әкесі марқұм осы Қаратаудың бойындағы бұлақ, жылғаның бойына ағаш өсірумен кеткен еді. Өмірден өткеніне біраз уақыт болған-ды. Сол әкесі екі-үш күндікте Дүрдінің түсіне енді. Мұны ертіп биік төбе басына шығыпты. Етекте жайыла өскен қалың ағаш. Солардың қақ ортасында алыстан көзге түсіп жалғыз шынар тұр. Әкесі соны қолымен көрсетіп «Шырағым, ана жалғыз шынарды солдырып ала көрмеші. Байқап тұрған шығарсың, көп ағаштың ішіндегі жалғыз шынар. Мына ағаштар менің саған тастар байлығым. Ал ана тұрған жалғыз шынар сол байлығыңның сәні. Солып қалмасын. Өзгенің көзі тимесін абай бол. Ақылға тоқтамай асығып жүретінің бар еді. Соныға салып жүргеніңде тамырын қиып ала көрме», - деп еді марқұм» [2, 48].*

Міне, Дүрдінің көрген түсі шындыққа ұласқалы тұр. Ғалым Г. Пірәлиева «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» деген еңбегінде көркем прозадағы кейіпкердің түс көру мотивіне жан жақты талдаулар жасаған болатын. Ол: «Түс көркем шығармада шартты нәрсе. Алайда ол шарттылық кейіпкердің характерлік және шығарманың жалпы мазмұн-мәнінің логикасына, сюжеттік стерженіне сай келіп отырады.

Түстің көркем шығарманың сюжеті мен композициясында алар орны ерекше.

Сайып келгенде, түс көркем шығармада информациялық, психоаналитикалық, философиялық т.б. көркемдік қызметтер атқарады» [3, 35], – деген болатын. Міне, қаламгердің шығарма түйінін түс көру тәсілі арқылы беруі де келесі оқиғаға барар баспалдақ іспеттес.

Қуғыншылар шың басына келіп бір-ақ кідірді. Дүрді атынан түсіп тізгінін қасындағыға ұстата салып ілгері ұмтылды. Көзіне алдымен түскені құлама шыңның көк

шақа тастарын жарып шыққан өрттей қызыл гүлдер болды. Өздері мұншама көп болар ма? Бір-біріне жалғаса сонау етекке дейін жайыла өсіпті. Ойына күздің жақындап қалғаны түсті. Соған қарамастан әлі өңін жібермей жайқала ырғалған гүлдерге қарап «өміршендігін қарашы» деді ішінен, әр жерде өскен гүлдерді қуалаған көзі кенет етектегі құшақтары ажырамай жатқан Ақшора мен Белтұранды көрді. Өзін-өзі зорлап қайта қарады. Омыраулары да қып-қызыл гүлге толы. Соның иісіне еліткендей бір-біріне басын сүйеген қалпы тып-тыныш жатыр. Дүрді тұманданып ештеңе көрмеген көзін сүртті. Жаңағы гүл дегені әр жерге шашырай тамшылаған ғашықтардың бейкүнә қандары екен.

Шығарма соңында қуғыншылардан құтыламыз деген оймен Белтұран мен Ақшора таудан қол ұстаса секіріп, сол жерде өздерін мерт қылады. Қос ғашықтың сезіміне, алғашқы кездесулеріне куә болған өзен тартылып, орнынан қос мазар ғана көрінеді. Маңғыстаулықтар Ақшора мен Белтұран бейітін қос ғашық мазары деп атап кеткен. Ол мазар Ақтау қаласынан 47 шақырым жерде орналасқан.

Ғайыптан ғашықтық дертіне шалдығып, бір-біріне мөлдір сезіммен құлай сүйген уыздай жастардың махаббатының куәсіндей бұл таңбалы тастар – тұншығып қалған арманның үздігіп шыққан ащы өксігіндей, бір-біріне қол созым жерден жан ұшыра ұмтылған қос ғашық – қос мұңлықтың тасқа айналып кеткен бейнесіндей әсер қалдырады.

Қойнауы тарихқа толы Маңғыстау топырағындағы ғашықтарға қатысты айтылар ән, жырланар жыр Ақбөбек пен Қайып жайында.

Маңғыстаудың басқа ғашықтарына қарағанда Ақбөбек пен Қайыптың арасындағы махаббат дастаны біршама қарастырылды. Олардың арасындағы шексіз сезімдері турасында аңыз-әңгімелер Маңғыстау топырағына кең тарады. Дерек айтушылардың бәрі де Ақбөбек пен Қайып оқиғасын ықыласпен әңгімелеп, махаббаттарын ұрпаққа үлгі етеді. Біз өз мақсатымызға қарай Отыншы Көшбайұлы кітабындағы «Ақбөбектің соңғы әні» туындысына қысқаша тоқталғалы отырмыз. Бұл XIX ғасырда Маңғыстау түбегінде болған тарихи оқиға. Қос ғашық Ақбөбек пен Қайыптың бір біріне деген адал махаббаттары баянсыз болып, соңы Қайыптың Бесқалаға, одан Тәжік жеріне, Ақбөбек елінің Иранға үдере көшуімен бітеді. Жат жерде туған жердің топырағын аңсап, шымыраудың бір тамшы суына зар болған ағайын ел жаққа елеңдеумен өтіпті. Соның бірі Ақбөбек. Тіпті адамы тұрмақ, мал екеш малдың өзі де туған елдің бағытына қарап ыңыранады екен.

Тағдырдың оларға сыйлайтын тауқыметі, ауырлығы алда көрінеді. Жазушы сол тұстағы ел тағдырын, заманның ауыр көрінісін шығармасында шынайы бере білген. *«Жат жерге үйрене алмадық, қапырық ыссылығы да, суы да, ауасы да жақпады ғой. Әсіресе Маңғыстаудың кең ауасына үйренген балаларға қиын болды. Алды шетіней бастады. Ол ештеңе емес, сол жылдары басқаны қойғанда жас келіншектер де бала көтермеді ғой. Құдай-ау ел болып отырып жас нәрестенің даусы шықпаған да қиын екен. Өміріміз тоқтап қалғандай көрінді. Мұның туған жерден айрылған қасіреттен екенін білдік. Бүкіл ой-жүйеңді, тамырыңды байлап тастайды екен ғой уайым деген».*

Иә, адайдың аруы Ақбөбекке туған топыраққа оралу бақыты бұйырмады. Осы оқиғадан кейін көп ұзамай сол жақта өмірден өтті. Түсі алдамаған екен. Ол уақытта кез-келгенді Этректің асау толқыны өткізе бермейтін-ді. Елге деген сағынышын, туған топыраққа деген сүйіспеншілігін өзімен бірге ала кетті. Бірақ өзі туралы Маңғыстаудың ұмытпайтынын, Қайып екеуінің махаббатын ғасырлар бойы жыр қылып айтудан жалықпайтынын біліп кетті.

Бүгінге дейін бірін-бірі әлі күткендей үнсіз тұрған Төңірекшыңның етегіндегі Асалы мен Көкетай күмбездері. Қос ғашықтың күмбезі – Бейнеу ауданы, Боранқұл елді мекенінен 50 шақырым солтүстік-шығыс бағытта орналасқан сәулетті ескерткіш. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек, күмбез XIX ғасырдың басында қуғыншылар қолынан қаза тапқан қос ғашыққа арнап салынған. Бұлардың да тағдыр-тауқыметі жоғарыда айтылып өткен махаббат мұңлықтарының тағдырларына ұксас. Көкетай Мамыртай

Дүйсенбай байдың қызы, Табын аулының айттырулы қалыңдығы. Асалы сол байдың жылқышысы, кедей жігіт, ол Жеменей руынан. Аралығы 12 шақырым қашықтықтағы қос күмбездің құрылысы бүгінде жақсы сақталған.

Ел аузында аңыз болған тағы бір ғашықтар хикаясы Дөңғара мен Қаработа турасында.

Биік төбе басында қарауыл мұнарасындай алыстан көзге шалынар Дөңқараның мазары ғана тұр. Шындығында да қарауыл мұнарасындай екен. Жан-жағын түгел көрінеді. Сағымға араласа Бозашының сілемі көзге шалынады. Етекте көкпеңбек болып шалқыған су. Күншығысқа қарата созылып жатқан шегі жоқ, шеті жоқ Үстірттің жазығы.

Сол мидай жазықтық ортасында Дөңқараның жатқан жерінен төрт-бес шақырымдай жерде қара тасты жарып шыққан үш түп қарағаш тұр. Айтушылардың әңгімесіне қарағанда қасына жақындай бергенінде-ақ жаныңды жабырқатар мұнды әуен естіледі екен. Көлігіңнен түсіп, тізеңді бүгесің. Анда-санда өксік қысып, кідіре сөйлеген Қаработа өз жайын айтады екен дейді.

«Ей, адамдар-ай» – дейді екен. Сонда Қаработа – мына жалғаншы өмірде сендердің қолдарыңмен істелетін қателіктер көп. Дөңқара екеуіміздің бір-бірімізге деген адал махаббатымызды ыстық көңілімізді көре алмай қолдарыңды қандағаннан ұтқандарың қайсы. Көктемнің кезінде анда-санда терістіктен соққан қарасуыққа құлап қалмай, күнге бой ұра өсетін гүлден де оны өңірге деген ынтазарлығын көрмеп пе едіңдер. Қанша нәзік болса да, жол ортада талай дауылды көрсе де сол гүлдің ғұмыры әлі жалғасып келе жатқан жоқпа еді [2, 57].

Біздің Маңғыстау жерінде дегеніне жете алмай кеткен ғашықтарға орнатылған ескерткіш көп. Тіпті халық аузында айтылып жүрген өткен кезеңнің ғашықтары туралы әңгіме, аңыз жетерлік. Ел басына төнген сондай қауып-қатерді апа-шешелеріміздің еркектермен бірдей көтергені, керек кезінде орамалын шарт түйіп, найза ұстап жауға қарсы шапқаны тағы шындық. Бойында өрлік болмаса, қанында өжеттік болмаса солай істер ме еді?! Мүмкін олардың өз сүйгеніне ғана қосылуды мақсат тұтып, соның жолында құрбан болуы да осындай Адай қызына тән мінез-құлық ерекшеліктерінен шығар.

Шығармада Асалының Көкетайға арнаған соңғы әні де былайша өрнектеледі:

«...Асалының соңынан мен ешкімнің көмегінсіз-ақ кетемін. Бұл опасыз жалған тірлікте бірге болмасам да, бақилық дүниеде қауышатынымызға сенімім кәміл. Басынан сүйеп отырып, маған арнаған сағыныш әнін тыңдаймын. Ол әннің ұзақ екенін, оған мына Маңсуалмастың шыңдарының қосыла жырлайтынын да білемін. Сендер ойлағандай біздің ғұмырымыз осымен аяқталған жоқ, қайта ел аузында жыр боп айтылар ән осы сәттен басталады...» [2, 59].

Бір-біріне деген ақ сезім, адал махаббаттың құрбаны болған ғашықтар хақындағы, киелі түбектің тау-тасына, жер тарихына қатысты аңыз-әңгімелерді, әпсана-хикаяттарды зерттеп зерделеу алдағы уақыттың еншісінде. Тарих беттерін парақтап, құпияларын ашу, бағамдау біздің перзенттік парызымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Таңдамалы шығармалар. – Алматы. «Жазушы», 1980. – Т. 1. – 480 б.
- 2 Көшбай О. Маңғыстау ғашықтары. – Ақтау, 2010. – 217 б.
- 3 Пірәлиева Г. «Көркем шығармадағы психологизмнің кейбір мәселелері». – Алматы. Алаш, 2003. – 325 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факты, легенды и предания о влюбленных Курамсы-Кежек, Акбобек-Кайып, Акшора-Белтуран, Асылы-Кокетай, Каработа-Донгара получившие широкое распространение на Мангыстауской земле.

RESUME

The article is about the stories and legends prevalent among the people and tells the love story of Kuramsy and Kezheka, Akbobek and Kaiyp, Akshory and Belutran, Asil and Koketay, Karabota and Dongar who lived on the Mangystau land.

А.Ж. Машимбаева

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, канд. филол. наук, доцент

Г.Б. Абсаттарова

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, старший преподаватель

К.Е. Расулбек

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, старший преподаватель

Зависимость понимания смысла речевого произведения от концептуальной картины мира

Аннотация

Человек как субъект познания является носителем определенной системы знаний, представлений, мнений об объективной действительности. Эта система в разных науках имеет свое название: картина мира, концептуальная система мира, модель мира, образ мира и рассматривается в разных аспектах. Понятие «картина мира» относится к числу фундаментальных, выражающих специфику человека и его бытия, взаимоотношения его с миром, важнейшие условия его существования в мире.

Ключевые слова: картина мира, концептуальная картина мира, мировоззрение, мышление.

Способствуя тесной связи и единству знания и поведения людей в обществе, глобальный образ мира является естественным универсальным посредником между разными сферами человеческой культуры и тем самым выступает действенным средством интеграции людей в обществе [1]. Картина мира понимается как исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировидения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании ее носителей и является результатом духовной активности человека. Картина мира создается в результате двух различных процедур: 1) экспликации, экстрагирования, опредмечивания, объективирования и осмысления образов мира, лежащих в основе жизнедеятельности; 2) созидания, творения, разработки новых образов мира, осуществляемых в ходе специальной рефлексии, носящей систематический характер. Функции картины мира вытекают из природы и предназначения в человеческой жизнедеятельности мировидения человека, составной частью которого и является картина мира.

Понятие «концептуальная картина мира» (далее ККМ) исследуется различными науками, каждая из которых рассматривает сущность данного понятия в рамках своих проблем и категорий. Лингвистика устанавливает связь КМ и языка, изучает способы фиксации мыслительного содержания средствами языка. Язык не только является частью картины мира как одна из

презентированных в сознании семиотических систем, но и на его основе формируется языковая картина мира. При помощи языка знание, полученное отдельными индивидами, способно участвовать в коммуникативных процессах, превращаясь в интерсубъектное. Сущность концептуальной системы (КС) рассматривается в связи с проблемой фиксации в ней определенной информации.

Психологические исследования, анализируя образ мира, пытаются объяснить механизмы, сопровождающие когнитивную деятельность человека (А.Н.Леонтьев, В.П.Зинченко, Ф.Е.Василюк). В философии рассматривается проблема картины мира в контексте философских категорий: индивидуальное сознание, мировоззрение, мышление, отражение и т.д. (Л.Витгенштейн, Р.Ф.Абдеев, Э.В.Ильенков). В лингвистике появление понятия «языковая картина мира» (ЯКМ) является симптомом возникновения гносеолингвистики как части лингвистики, развиваемой на антропоцентрических началах. Картина мира «создается благодаря познающей деятельности человека и отражающей способности его мышления», важнейшим свойством картины мира автор считает целостность, а элементом □смысл, характеризующийся инвариантностью, актуальностью, субъективностью, неполной экспликацией, недоступностью полному восприятию, континуальностью, динамичностью [2, с.47]. Наряду с целостностью, можно отметить такие характеристики картины мира, как космологическая ориентированность (глобальность образа мира), внутренняя безусловная достоверность для субъектов, стабильность и динамичность, наглядность, конкретность облика элементов. Э.Д. Сулейменова не ставит знака равенства между ЯКМ и ККМ, по мнению автора, «языковая картина мира, как терминологическое сочетание, возникло благодаря включению языка в непосредственное взаимодействие (минуя мышление) с действительностью. На самом деле такого непосредственного контакта языка и действительности нет» [2, с.125]. Эта точка зрения совпадает с позицией Б.А. Серебренникова, который считает, что «язык не отражает действительность, а отображает ее знаковым образом» [1, с.6]. Результатом отображения являются концепты (смыслы). Картина мира представляет собой чрезвычайно сложное явление; она вариативна, изменчива, в ней есть константы, присущие каждому индивиду, обеспечивающие взаимопонимание людей. В структуре языка отражаются отношения между предметами и явлениями материального мира, которые существуют независимо от сознания человека и независимо от его общественных потребностей.

Одним из первых, кто обратил внимание на национальное содержание языка и мышления, был В. фон Гумбольдт. Ученый признавал, что язык и мышление неразрывно связаны между собой. «Процесс употребления языка обусловлен требованиями, которые предъявляет мышление к языку» [3]. В природе языка есть то общее, что объединяет различные языки: язык - орган, образующий мысль, ему принадлежит ведущая роль в становлении личности, в образовании у нее системы понятий, в присвоении ей накопленного опыта [4, с.63]. Каждый человек имеет субъективный образ некоего предмета, который не совпадает полностью с образом того же предмета у другого человека, и объективироваться это представление может только, прокладывая «себе путь через уста во внешний мир» [4, с.168]. Слово несет на себе груз субъективных представлений, различия которых находятся в определенных рамках, так как их носители являются членами одного и того же языкового коллектива, обладают определенным национальным характером и сознанием. Таким образом, на формирование системы понятий и системы ценностей оказывает влияние язык. Его функции, а также способы образования понятий с помощью языка, считаются общими для всех языков. В основе различий лежит своеобразие духовного облика народов - носителей языков, но главное несходство языков между собой состоит в форме самого языка, «в способах выражения мыслей и чувств» [4, с.174]. Под формой языка В. фон Гумбольдт понимает не его структуру, не лексику и грамматику, не правила словообразования и синтаксическую

сочетаемость, а то, что идет от корней этого языка, что, вероятно, можно назвать принципом соединения звуковой оболочки со значением. Следующие примеры подтверждают это положение: *He had never properly thought out which he hated most, and it was a pleasant day, and there was nothing better to do.* Собственно говоря, он еще не установил, что ему более неприятно..., но день был погожий, других дней не предвиделось, и он решил поразмыслить.

И в английском, и в русском языках для репрезентации смысла «хороший, приятный день» используются языковые единицы, в семантике которых присутствует сема «приятный, благоприятный», однако слова *pleasant* и *погожий* характеризуются своеобразием функционирования в соответствующих языках. Если слово *pleasant* в английском языке в значении «приятный» употребляется с широким кругом существительных, то *погожий* в русском языке употребляется только со словом *день*, образуя фактически устойчивую языковую единицу.

Языки отличаются и представленным в них ментальным содержанием, «интеллектуальной стороной», это отличие тоже основано на национально-духовном своеобразии народа. «Фантазия и чувства вызывают индивидуальные образы, в которых отражается индивидуальный характер народа и порождают многообразие форм, в которых облекается одно и то же содержание» [4, с.164]. Доказательством тому могут служить следующие примеры: *A handsome youth stood beside her... ...Молодой красивый парень стоял с ней рядом... . ...he could now recognize his fellow-guest, a strikingly handsome young negro... ...Он узнал пришедшего: этого поразительно красивого негра... .*

На русский язык слово *handsome* в сочетании с существительными, обозначающими лица мужского пола, в большинстве случаев переводится как *красивый*. При этом прямой аналог русского прилагательного *красивый* в английском языке – *beautiful* крайне редко употребляется с существительными, обозначающими лица мужского пола: *A young and too beautiful French colonel presided. Председательствовал молодой и слишком красивый французский полковник.*

При сочетании же с существительными, обозначающими лица женского пола, *handsome* употребляется для репрезентации смысла «изящная», «стройная». *...she was a beautiful creature, beautiful and handsome at the same time. Она была очень хороша собой – красавица и изящна.* Последний пример подтверждает мысль о том, что для функционирования лексических единиц в речевой деятельности характерно своеобразие, определяемое не столько языковыми системными отношениями, сколько структурными связями компонентов концепта (смысла), которые детерминируют содержательную сторону функциональной системы смыслов. Поскольку в образовании последней определяющую роль играет внелингвистическое знание, то ЯКМ можно представить как совокупность репрезентантов фоновых знаний.

К особенностям ЯКМ относится также и репрезентация мысли в синтаксических конструкциях, характерных для данного языка. Различие в синтаксических структурах употребления анализируемых прилагательных в английском и русском языках наглядно демонстрируется следующими примерами: *You sound very attractive (Salinger, 83). По голосу вы очень милый человек. It did look pretty cute, too. Но это ей дьявольски шло.*

Среди большого разброса мнений о сущности понятия ЯКМ бесспорным остается то, что языковое членение мира отличается у разных народов. В процессе деятельности в сознании человека возникает субъективное отражение существующего мира. Человек осваивает язык так же, как и окружающую действительность; при этом наряду с логической (понятийной) картиной мира возникает и языковая, которая не противоречит логической, но и не тождественна ей. На основании вышесказанного ЯКМ определяется как «языковые образы реальных предметов и отношений, периферийные участки вербальных представлений, которые становятся источником дополнительных сведений об

окружающей нас действительности. Причем они часто производят стойкие отложения в сознании познающего субъекта в силу образного характера их информации» [5, с. 168].

ЯКМ имеет двоякую природу: она принадлежит системе сознания и системе языка. Являясь способом хранения языковых знаний и знаний о мире, ЯКМ не самостоятельна, она неотделима от ККМ. «Язык выступает формой овладения мира, но не формой особого мира. Вот почему нельзя говорить отдельно о языковом сознании, отдельно о языковом третьем мире и отдельно о языковой картине мира» [6]. Язык не является «демиургом картины мира», так как он подчинен мышлению. Человек понимает не то, что позволяет ему язык, а вербализирует субъективно актуальное для него в данной речевой ситуации содержание своей ККМ.

Отсюда можно заключить, что в психолингвистике под ККМ понимается совокупность знаний, мнений, представлений о мире, которая отражается в человеческой деятельности. ЯКМ - составная часть ККМ и содержит, помимо знаний о языке, информацию, дополняющую содержание ККМ с помощью чисто языковых средств. Представляется важным подчеркнуть, что наряду со специфическими особенностями, которые выражаются в фонетической, лексической, грамматической и семантической структурах языка, ЯКМ характеризуется знаковостью и универсальным характером отражения действительности.

Механизм построения концептуальной системы (далее КС) и роль языка в этих процессах раскрывает Р.И. Павиленис, анализируя ККМ с логико-философских позиций. Он использует в своих работах термины «концептуальная система» и «концепт», понимая под ними непрерывно конструируемую систему информации (мнений и знаний), которой располагает индивид о действительном или возможном мире» [7, с.280]. При этом подчеркивается, что КС отражает познавательный опыт носителя языка, как на языковом, так и на доязыковом этапах. «Еще до знакомства с языком человек в определенной степени знакомится с миром, познает его, благодаря известным каналам чувственного восприятия мира он располагает определенной (истинной или ложной) информацией о нем, различает и отождествляет объекты своего познания. Усвоение любой новой информации о мире осуществляется каждым индивидом на базе той, которой он уже располагает. Образующаяся таким образом система информации о мире и есть конструируемая им концептуальная система» [7, с. 101], основными свойствами которой является континуальность и последовательность введения концептов.

Согласно «фундаментальному принципу интерпретации», который лежит в основе теории Р.И.Павилениса, усвоить некоторый смысл, значит построить некоторую структуру, состоящую из имеющихся концептов в качестве интерпретаторов рассматриваемого концепта. Между концептами концептуальной системы и концептом, вводимым в концептуальную систему, наблюдается отношение «выраженное разной степенью отрицания» [7, с. 102].

Концептуальная система характеризуется следующими свойствами: 1. последовательность введения концептов; 2. имеющиеся в системе концепты являются основой для введения новых; 3. непрерывность конструирования концептуальной системы; 4. континуальность концептуальной системы: вводимый концепт интерпретируется всеми концептами системы, хотя и с разной степенью совместимости, что и обеспечивает его непрерывную связь со всеми другими концептами.

Языковые концепты входят в качестве составных элементов в когнитивные структуры - концепты. При этом язык рассматривается как часть КС индивида; языковая система является средством построения и символического представления КС. Естественный язык сам по себе не является концептуальной системой, он, образно говоря, «вплетен» в эту систему, он служит для дальнейшего строения и символического представления содержания определенной концептуальной системы. Аспекты проблемы концептуальной системы и языка тесно связаны и не могут существовать один без

другого. В процессе введения естественного языка словесная символика служит в качестве кода для концептов и построенных из них структур, относящихся к довербальной стадии познания и отражающих начальный познавательный опыт индивида. Подобное символическое фиксирование концептов в языке позволяет, манипулируя вербальными символами, манипулировать и концептами. В результате такого манипулирования возникают новые концепты, представляющие собой информацию, которая вводится в концептуальную систему посредством языка. Нет изоморфизма между концептуальной системой и ее языковым представлением в силу континуальности концептуальной системы и дискретности языка. Форма словесной символики, соотносимой с осмысляющими их концептами, может варьироваться от слова до предложения или даже множества предложений.

Осмысленность языковых выражений рассматривается как вопрос о возможности построения определенной концептуальной системы. Результатом этого процесса является понимание языкового выражения носителем языка. Понимание состоит в интерпретации репрезентантов (языковых и неязыковых) на определенном уровне концептуальной системы.

Язык является средством строения символической репрезентации различных концептуальных систем и содержащейся в них разнообразной информации. Такие концептуальные структуры, построенные с помощью языка, относятся к возможному или к актуальному опыту индивида. Они представляют собой информацию, которую без языка невозможно ввести в концептуальную систему.

Таким образом, ККМ - это система информации об объектах, актуально и потенциально представленная в деятельности индивида. Единицей информации такой системы является концепт, функция которого состоит в фиксации и актуализации понятийного, эмоционального, ассоциативного, вербального, культурологического и иного содержания объектов действительности, включенного в структуру ККМ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Серебрянников Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988.
- 2 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. - Алма-Ата, 1989.
- 3 Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. - М., 1960. - Ч.1.
- 4 Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1985.
- 5 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка. - М., 1983.
- 6 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. □ - М.: Наука, 1990.
- 7 Павленис Р.И. Проблема смысла: Современный логико-функциональный анализ языка. - М., 1983.

ТҮЙІН

Адам таным нысаны ретінде белгілі бір білім, көзқарас, шынайылыққа қатысты көзқарастар жүйесінің қолданушысы болып табылады. Бұл жүйе әртүрлі ғылымдарда әлем бейнесі, әлемнің концептуалдық жүйесі, әлем суреті сияқты өзіндік атауларға ие болып, түрлі аспектілерді қарастырылады. «Әлем бейнесі» түсінігі іргелі ғылымдар қатарына қосылып, адамның өзгешеліктері мен тұрмысын, оның әлеммен өзара қарым-қатынасын, оның өмір сүруіндегі маңызды жағдайларын сипаттайды.

RESUME

Man as the subject of knowledge is the bearer of a certain system of knowledge, ideas and opinions about the objective reality. This system of different sciences has its own name: the picture of the world, the conceptual system of the world, a model of the world, the image of the world and is seen in various aspects. The concept of "worldview" refers to a number of fundamental rights and expressing the specificity of his life, his relationship with the world, the most important conditions for its existence in the world.

С.Ж. Ергалиева

Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, магистр

К.С. Ергалиев

Павлодарский государственный педагогический институт, канд. филол. наук, доцент

Текст как источник культурной информации

Аннотация

В данной статье описываются и анализируются национально-специфические единицы языка, которые отражают национально-культурные особенности народа. В статье приведены примеры из культурологических единиц, которые эксплицируются бытовыми, искусственно-культурными единицами, а также этническими объектами, географическими наименованиями, наименованиями родственных связей и пословицами. Если не владеть культурными и языковыми знаниями данного этноса, то эти специфические единицы языка являются ощутимым препятствием для других лингвокультурных общностей. Данные культурологические единицы представляют собой лакуны, демонстрирующие отсутствие в когнитивном сознании народа представления о концептах другого народа. Исследование художественных текстов предполагает эмоциональное общение с автором через культурный диалог, а понимание культуры народа помогает понять ее семиотику, расшифровать тексты и определить значение используемых в ней знаков.

Ключевые слова: лакуна, текст, источник культуры, национальная картина.

Переход к антропологической парадигме исследования обусловил изучение комплекса проблем, связанных с активной ролью человека в формировании и функционировании языка, в частности, особую значимость приобрело выявление специфики национального менталитета, объясняемое современной ситуацией глобализации и одновременно мозаичностью культурного пространства, поисками новых путей развития и взаимодействия культур. При этом активизировались исследования национальной специфики культуры, эксплицируемой через тексты.

Текст как стык лингвистики (высший ярус языка) и культурологии (форма существования культуры) [4, с. 53] позволяет изучить национально-культурную специфику речевого и неречевого поведения тех или иных лингвокультурных общностей.

Для выявления особенностей этнической картины мира в тексте необходима теоретическая и операциональная базы, фрагментом которой, на наш взгляд, можно считать теорию лакун Ю.А. Сорокина и И.Ю. Марковиной.

Термин «лакуна» в наибольшей степени фиксирует национально-культурную специфику сопоставляемых (контактирующих) языков и/или культур. Так, с точки зрения Ю.А. Сорокина и И.Ю. Марковиной к лакунам следует относить все явления, требующие дополнительного пояснения при контакте с иной культурой. Лакуна – это некоторый фрагмент текста, содержащий нечто непонятное, странное, ошибочное, оцениваемое по шкалам: *непонятно/понятно, непривычно/привычно, незнакомо/знакомо, ошибочно/верно* [5].

Художественную литературу, по мнению Ю.А. Сорокина, можно рассматривать как совокупность совпадений и расхождений (лакун), требующих интерпретации и являющихся способом существования смыслов (реализуемых через представления), традиционно функционирующих в той или иной локальной культуре. Другими словами, «лакуны есть следствие неполноты и/или избыточности опыта лингвокультурной общности, вследствие чего не всегда возможно дополнить опыт одной лингвокультурной общности опытом другой лингвокультурной общности. Лакуны есть явление коннотации, понимаемой как набор традиционно разрешенных для данной локальной культуры способов интерпретации фактов, явлений и процессов вербального поведения» [6].

Лакуны являются осязаемым препятствием для понимания контекста художественного текста, в котором отражена национально-культурная специфика. Текст, будучи источником культуры, содержит не только лексический и грамматический материал, но и богатую культурологическую информацию, отражающие историко-культурные ценности народа, его духовность, традиции, быт, религиозные ритуалы, бытовые обряды, праздники и т.д. Также в тексте широко используются фразеологические единицы, афоризмы, крылатые выражения, пословицы и поговорки, которые отражают национальный менталитет, национальную картину мира. Полагаясь на классификации культурологических единиц, приведем примеры из романа М. Ауезова «Путь Абая», в котором описывается материальная и духовная жизнь казахского народа:

– Быт:

а) пища, напитки: *қымыз, құрт көже, бауырсақ, қуырдақ, жсаубүйрек, қарындағы сары май* и т.д.;

б) одежда: *қызыл манат шапан, үкі тағылған ұзын төбе тымақ, бешпет, шепкен, қамзол, шошақ төбе тақия, тымақ, бөрік* и т.д.;

в) жилье, мебель, посуда: *бес қанат үй, көрпе, киіз есік, құс жастық, кереге, уық* и т.д.;

г) транспорт: *күйме, қара жал бурыл ат, арба* и т.д.;

д) другие: *қи, шақша, ұршық, тезек, насыбай* и т.д.

Обратимся к примеру, описывающему щедрость и гостеприимство казахского народа. Данные качества, традиционные для казахов, эксплицируются в примере через понятие «дастархан», отражающим культурные и национально-специфические особенности этноса.

(Қонақасыға әрқашан аса мырза аталған Сүйіндік үйі бүгінде етті келістіріп асқан екен. Қарабастың өткір сары пышағы қыстан қалған семіз жаяны да, алтындай сары уілдірікті де лып-лып сызып, жапырақтап жатыр. Жалғыз сұр емес, сары ала қып асқан екен. Қыс бойы бордаққа байлаған, жаңада сойылған семіз қойдың жас сүбелері де бар екен. Банты қып жемек болған семіз қойды жай сойғызбай, үйіткізіп алыпты. Жас ет, үйіткен қойдың еті болғанда, мына табаққа тағы да өзгеше дәм бітіріп, нәр берді) [1, с. 154] Как видим, в тексте представлено описание национального блюда, которое подается для важных гостей. В отрывке описываются значимые для казахов виды и части мяса, выбранные для особого случая – встрече гостей. Знание гастрономических особенностей

народа помогает не просто понять данный текст, но и обогатить фоновые знания о культуре казахов, правильно интерпретировать текст, наполнить его смыслом и значением описываемого процесса, а также сделать уместный перевод романа на другие языки. Ранее у казахов было принято на осень резать корову, на зиму – конину, на весну заготавливали соленое сушеное мясо, а летом резали молодых баранов. И так круглый год обеспечивали себя мясом.

В тексте автор эксплицирует описание главного национального блюда, состоящего из *жая*, жирного мяса конины и *сұр*, соленого сушеного мяса, а также свежего мяса молодого барана. Эта комбинация дает блюду особый изысканный вкус, который трудно описать словами. Однако автор смог передать и описать это действие, заключающее в себе культурную информацию, поскольку он сам является носителем этой культуры. М. Ауэзов не только смог описать содержание, но и раскрыл и передал читателю национальный вкус казахского дастархана, а через данный концепт – гостеприимство народа.

Далее приведем примеры культурологических единиц, которые отражают особенность бытовой жизни народа. (*Жидебайдағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі осы. Кілемді, текеметті, алашалы, көрпелі, меймандос, мол үй*) [1, с. 94]. Как видим, в контексте дается описание комнаты в зимовье, где принимают гостей. Комната разукрашена коврами, которые передаются в примере разными названиями, как: *текемет, алаша, көрпе*. Они все используются для одной цели в качестве ковра, но имеют разницу в отделке, форме, структуре и качестве. Текемет – войлочный ковер с вяленным расплывчатым узором голубого, золотисто-желтого, красного, а также натуральных цветов шерсти (белого и коричневого) [2]. В толковом словаре казахского языка дается толкование слова «алаша»: (*Түрлі түсті жіптен арқау салып жолақтап тоқитын тақыр кілем, төсеніш*) [3], что значит тонкий вязаный ковер из разноцветных шерстяных ниток. Көрпе: (*Жамылып жату, төсену үшін матаның арасына мақта не жүн салып, қабып тіккен үй мүлкі, жұрқан*) [3], в переводе – узорчатое ватное одеяло, предназначенное для укрывания и украшения комнаты. Изготовление данных бытовых предметов связано с образом жизни казахского народа, так как в их прикладном искусстве главными материалами являются шерсть, шкуры. Данные бытовые предметы изготавливались из природного натурального материала, основываясь на народном эстетическом воззрении.

Как видим, данные культурологические единицы являются ощутимым препятствием для других лингвокультурных общностей, если не владеть культурными и языковыми знаниями, в которых отражена национально-культурная специфика данного этноса.

– Искусство и культура:

- а) фольклор: *жыр, айтыс, өсиет, қисса, дастан, терме* и т.д.;
- б) музыка и танцы: (*Қозы-Көрпеш-Баян сұлу*), (*Қобыланды батыр*), (*Жүсіп-Злиха*) и т.д.;
- в) музыкальные инструменты: *домбыра, қобыз, сыбызғы* и т.д.;
- г) обычаи и традиции: *әмеңгер, сыбаға, қалың мал, келіннің жасауы, құда түсу, көрімдік, неке қию, шашу* и т.д.;
- д) религиозные ритуалы: *жоқтау, ас беру, жаназы шығару, жетісін беру* и т.д.;
- е) праздники, игры: *боқырау, құлжа, тайга шабу, тоғыз құмалақ, асық ойнау* и т.д.;
- ж) мифология: *үшкіру, құмалақ салу, балгер* и т.д.;
- з) культы: *қалпе, қазірет, фатиха, дұға, намаз, ораза, қажы, сахаба, тәсбиғ* и т.д.

Необычайно яркие, зрелищны и красивы обычаи и традиции казахов, которые передают их культурное своеобразие:

(*Осы абысын, жеңге, келін атаулының бір машығы – жылына екі мезгіл Құнанбай үйлеріне сыбаға әкелуші еді. Бір сыбаға көктемде. Қыстай қыдырып араласа алмай жүрсе, жазғытұры ең алғаш сыбайлас қонғанда Зере отырған үлкен үйден бастап осы Күнкенің үйіне де бір-бір келеді. Қыстан сақтап шыққан сұрлерін әкеледі. Екінші рет,*

қазіргідей қыстау-қыстауға айырыла көшерде әкелетін) [1, с. 80]. В данном контексте можно увидеть описание традиции *сыбага*, которая до настоящего времени существует среди казахского народа. Эта традиция связана с почитанием старших, пониманием и поддержкой близкой связи с родственниками. Автор описывает в романе сцену, в которой снохи два раза в год приносят в дом Кунанбая и его матери сыбагу, то есть долю мяса, сохранившейся с зимы. Этим он показывает значение дома Кунанбая, который является «Қара шаңырақ», что значит дом предков, где хозяином становится младший сын семьи. В романе автор акцентирует особое внимание на родственные отношения, обязанности родственников по отношению к членам одной семьи.

Приведем еще один пример из традиции казахского народа, в котором ярко выражаются родственные отношения и ответственность за своих родных. (*Оның өз топшылауы бойынша, бұндайдың арты жесір қатынға әмеңгер іздеу. Мал шығармай біреудің үйіне тегін қатын кіргізіп беру*) [1, с. 35]. В примере дается выражение (*жесір қатынға әмеңгер іздеу*) в переводе искать мужа, то есть *әмеңгер* для овдовевшей женщине. Это не значит найти кого-то со стороны, а выбрать среди близких родственников того, кто возьмет ответственность за нее и за ее детей. *Әмеңгер* обычно является младший или старший брат умершего мужа, который несмотря на свой семейный статус берет вдову в жены и принимает ее детей. Эта традиция связана с тем, чтобы женщина не ушла с аула и от родственников, а дети не осиротели без отца и жили среди своих родных. Традиция имела свою значимость в кочевое время, когда без мужчин было тяжело переезжать с одного места на другой. По этому поводу в народе существуют пословицы: (*Балалы үйрек көлден кетпес, балалы әйел елден кетпес*) или (*Әйел ерден кетсе де, елден кетпейді*), в переводе: утка с утятами не уходит с пруда, а женщина с детьми с аула, а вторая пословица гласит, что женщина хоть и расстается с мужем, но не расстается с родной землей (аул). Традиция *әмеңгер* - это не только брачные узы, а целая система родственно-племенных связей, в которой заложена глубокая мудрость казахского народа.

Текст, будучи источником культуры, содержит богатую культурологическую информацию, отражающую историко-культурные ценности народа, которые основываются в мифах, фольклоре и обрядах. Фольклор – устное народное творчество, отражающее его жизнь, воззрения и идеалы. Каждый народ создает свой фольклор на основе пережитых им исторических событий. Первоисточниками их могли быть краткие песни о подвиге людей, отличившихся воинской доблестью, рассказы о несчастной любви молодых и народной фантазии. Казахский фольклор включает в себя жанры разного вида: жыр, айтыс, өсиет, қисса, дастан, терме, сынсу, жоқтау, жар-жар, беташар и т.д. Приведем примеры из романа, в котором описывается духовная жизнь казахского народа: (*Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет әзілдерін де көп айтып береді*) [1, с. 57]. В романе даются несколько примеров из устной народной мудрости.

Жыр – песня – тесно вошла в повседневную жизнь казахов, сопровождая их в радости и в горе. В казахской народной поэзии песни делят на две большие группы. Первая группа - обрядово-бытовая поэзия, связанная по происхождению с древними обрядами, другая - лирические песни, отражающие чувства и переживания людей. Такие как: *той бастар* (песня открытия торжества), *бет ашар* (песня, открывающая лицо невесты), *бесик жыры* (колыбельная песня), *коштасу* (связанная с горечью разлуки со всем, что дорого и близко), *естірту* (песня о извещениях печальных событий), *жоқтау* (песня о причитаниях) и т.д. Все они разнообразны по тематике, богаты идейно-смысловым содержанием, эмоционально экспрессивны, свидетельствуют о высоких душевных качествах казахского народа.

Следующий вид фольклора – айтыс. Айтыс - одна из излюбленных и распространенных форм народного творчества, публичное поэтическое состязание народных певцов-импровизаторов (акынов) в Казахстане, популярное и в настоящее

время. Песенное исполнение поэтических импровизаций на заданную тему происходит с использованием народного музыкального инструмента домбры. Айтыс требует от исполнителей высокого мастерства и знания, т.к. представляет собой сложный синтез ряда искусств - поэзии, музыки, драматического представления, публичного исполнения и публичного признания таланта. В жанре айтыса особенно разносторонне и глубоко выявляется поэтический дар народа. Таким образом, фольклор является культурным достоянием и единицей, передающей особенность этнической картины мира в тексте.

3. Этнические объекты:

а) этнонимы: *керей, уақ, Тобықты, Жігітек и т.д.*;

б) клички: *Телқара, Бесқасқа, Кенже и т.д.* Казахи часто придумывали прозвища для близких людей. Это связано с традицией, согласно которой новые члены семьи (молодые снохи) не называют по имени своих новых родственников. Им приходилось придумывать прозвища для братьев и сестер мужа, например, такие как Еркежан, Еркетай, Кенже и члены семьи с таким же уважением обращались к вновь принятым в семью, называя жену брата *жеңге*.

(Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі:

– Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйеді) [1, с. 15]. В данном примере автор еще раз показывает национальную особенность обращений не по имени. В романе описывается как сноха *Қалиқа* обращается к Абаю, который является ей деверем (младшим братом мужа). Она называет его *Телғара*, это ласкательное прозвище данное Абаю. Как видим, автор пытается показать национальную особенность уважения и почтения родственников, уважение старших младшими. И по сей день эта традиция остается приоритетной у казахского народа, сохраняя свою национальную особенность.

5. Географические наименования: *Қорық, Қарашоқы, Тақырбұлақ, Шыңғыс, Сахра, жайлау, қыстау и т.д.* Приведем примеры из географических реалий, которые содержат в себе национальный характер.

(Биыл Құнанбайдың өз ауылдары да, жақын ағайындары да күземді елден ерекше ерте алды. Және бұрын күзеуден бір қар жаудырмай көшпеуші еді. Қазірде қарашаның ортасына жетер-жетпесте қыстауға қарай тартты) [1, с. 45]. В этом культурологическом контексте автор дает информацию о том, что ауыл (село) Кунанбая рано съехал с осеннего пастбища на зимнее, то есть с *күзеу* в *қыстау*. Эта информация дает представление о том, что казахи издревле вели кочевой образ жизни и круглый год меняли места жительства: на это указывают существующие термины *көктеу* – весеннее, *жайлау* – летнее, *күзеу* – осеннее и *қыстау* – зимнее. Постоянное перемещение объяснялось поиском удобного места для пастбища, так как скотоводчество и по сей день остается основным видом жизнедеятельности казахского народа.

6. Наименование родственных связей: *тоқал, бәйбіше, жиен, келін, абысын, жеңге, келін, нағашы, ене и т.д.* Родственная связь почитается казахским народом высшей ценностью жизни. Подобное отношение имеет свое значение, заложенное в определенных нормах семейных взаимоотношений (обычаях, традициях). И поэтому описанию отношений казахов с семьей, друзьями, жителями аула уделяется много места в романе.

(Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел – Абайдың өз енесі, Түсіптің қатыны.

– Ал, шешелер, көрімдік!

– Көрімдік кәне!

– Болмаса балаларыңды көрсетпейміз, беті ұялады! – деп, алғашқы келген келіншектер, күлген бойларында, шымылдықтың шетін ұстады.

– Алыңдар! Көрімдік сендердікі! Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіңдер, алыңдар! – деп үлкен бәйбіше қолына шашуын алды...) [1, с. 246]. Как видим, в данном примере представлено несколько реалий: *әйел, ене, қатын, шеше, келіншек, бәйбіше,*

которые имеют национальную особенность и иерархию в системе наименований членов семьи. В романе автор показывает значение в семье *ене* (тещи). Она вправе первой увидеть свою невестку и воспитывать ее, так как является ей второй мамой. У казахов первую жену называют *бәйбіше*, а последующих жен называют *тоқал*. Подобное явление связано с системой правовых отношений – шариадом, при котором мужчине позволялось брать в жены четыре жены при условии их материальной обеспеченности.

7. Пословицы и поговорки, фразеологизмы: *қаралы уыл, қаралы көш, қолаң жібек шаш, биенің бас сауымына шейін, тай шаптырымдай-ақ жер, қарға тамырлы и т.д.* Пословицы и поговорки, фразеологизмы являются одними из важных культурологических единиц. В них присутствуют «следы» культуры – мифы, архетипы, обычаи и традиции, отражающие исторические события и элементы материальной культуры. Приведем пример из романа (*Осындай қамның бәрі биенің бас сауымына шейін түгел бітті*) [1, с. 246]. (*Биенің бас сауымына шейін*) фразеологизм обозначает отрезок времени. Казахи часто употребляют для описания времени домашних животных, так как забота о них являлась их основной деятельностью.

Как видим, в романе известного казахстанского писателя М. Ауезова «Путь Абая» представлено полное описание жизни, нравов и обычаев казахского народа. Текст изобилует культурологическими единицами, в которых отражены национальное своеобразие, среда обитания, образ жизни и менталитет этноса. Данные культурологические единицы представляют собой лакуны, демонстрирующие отсутствие в когнитивном сознании народа представление о концептах другого народа (собственно культурологические лакуны). Исследование художественных текстов предполагает эмоциональное общение с автором через культурный диалог, а понимание культуры народа помогает понять ее семиотику, расшифровать тексты и определить значение используемых в ней знаков.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Әуезов М.О. Шығармалары. 12 томдық. IV том / Әуезов М.О. – Алматы: Жазушы, 1968. – 400 б.
- 2 Большая советская энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1969. - 1978.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 4 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
- 5 Сорокин Ю.А. Текст и его национально-культурная специфика / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина // Текст и перевод. – М.: Наука, 1988. – С. 74-81.
- 6 Сорокин Ю.А. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун: Методологические и методические аспекты / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина // Лексические единицы и организация структуры литературного текста: сб. науч. тр. - Калинин, 1983. – С. 35-52.

ТҮЙІН

Мақалада халықтың ұлттық-мәдени өзгешелігін бейнелейтін тілдің ұлттық - ерекшелік белгілері сипатталып, талданады. Тұрмыстық, жасанды – мәдени бірліктермен, этникалық нысандармен, туыстық қатынас атауларымен және мақалдармен, географиялық атаулармен экспликацияланатын мәдени бірліктер келтіріледі.

RESUME

In the article national and specific units of the language which reflect national and cultural features of the Kazakh are described and analyzed. The article gives examples of cultural units that explicated household, artificial cultural units and ethnic objects, geographical names, names of family relations and proverbs.

Аннотация

Мақала Т. Ізтілеуовтің шығармашылығына арналған. Авторлар ақынның шағын шумақтарының көркемдігін қарастырып, рубаиларына тоқталған.

Түйін сөздер: өлең, дастан, жыр, жырау, шағын жанр, ақын.

Б.Ш. Баешова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филол. ғыл. канд., аға оқытушы

Ә.Қ. Абылханова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, магистр

Т. Ізтілеуовтің шағын шумақтарының көркемдігі

Қазақ жері өнер адамдарына кенде болған емес. Кең байтақ еліміздің қай түкпірінде болмасын күмбірлеген күй мен сыңғырлаған ән әуелеп, ғасырдан ғасырға жетіп отырды.

Қаламы ұшқыр, ойы терең, дүлдүл ақын Тұрмағамбеттің ақындығы өзінің туған өлкесіне ғана емес кең байтақ қазақ жеріне «Сыр сүлейі» деген атпен әйгіленді. Сыр өңіріндегі талай ақын, дарындыға дәріс беріп, ұлағатты ұстаз атанған Тұрмағамбет Ізтілеуұлының өлеңдерін сол кездің талай әдебиетсүйері сүйіп оқыған. «...Тұрмағамбет өлеңдерін Әбділда мен Мұхаметжан да, Қалмақан мен Нартай да, Әбдікәрім Оңалбаев пен Қуаныш Баймағамбетов те бала күнінен жаттап өскен, олардың да ақындық сезімдерін оятуға себепші болған» [1, 7].

Тұрмағамбет тума талантты, дарынды ұстаз. Оның өзіне ғана тән өткір де өжет мінезі бар. «Ол сегіз қырлы, бір сырлы өнердің бұрқыраса – дауыл, жауса – жасын, жазылса – жайлау, қайсар, отты да, бірбеткей, қаршыға тұлғалы мінездің адамы» [2, 115].

Қашан да білуге, оқуға құштар ақын жүрегі сонау бала кезден – ақ ілімге сусап жүретін. «Көшпелі қазақ жерінен Орта Азияның атақты қаласына білім іздеп, шөліккеп келген Тұрмағамбет, оның бай кітапханасынан Шығыстың ежелгі мол мәдени мұрасы – дарқан шығармаларын тауып алып мейірлене оқиды. Әсіресе, арабтың «Мың бір түні» мен үндінің «Тотынамасын», парсының «Шахнамасы» мен Омар Хайям, Хожа Хафиздің сұлу сазды нәзік лирикасын, Шайхы Сағдидың «Гүлстаны» мен «Бостанын», Низамидің «Іскендірнамасы» мен «Қысрау - Шырынның», Навоидың «Ләйлі – Мәжнүні» мен «Жеті шұғыласын», Рудаки мен Физулидің, Жәми мен Бедилдің хисапсыз мол дүниелерін бас алмай қызыға оқып, құмарта сусындайды, Бируни, Мұхамед Әл – Фараби, Әбу

- Әли ибн Сина, Бабур, Ұлықбек сияқты философтар мен тарихшылардың асыл қазыналарын ерінбей ақтарады» [1, 9].

Жас ақынның Шығыс әлеміне деген осы саяхаты оның үлкен аудармашылығына, асқан жыраулығына бірден – бір себеп болған еді. Шығыс тілдері – араб, парсы, түрік – шағатайды еркін меңгерген Тұрмағамбет Шығыс әлеміне сара жол сала бастайды. Шығыстың классикалық таңдамалы шығармаларын өз халқына жеткізуді мақсат ете отырып, ғұмырын ғылымға, өнер жолына арнайды. Сол жолда аянбай еңбек етеді.

Небәрі он төрт жасында – ақ қалам ұстаған Тұрмағамбет тұңғыш туындысы «Қара қоңырды» жазса, кәмелеттік жасқа толғанда «Мәрді дихан» атты дастанын дүниеге алып келген еді. Адалдық пен адамгершілік, инабаттылық пен ізгілікті тақырыбына өзек еткен ақын шығармалары қашан да тереңділікке, биіктікке пара – пар. «Адамдық іс», «Жақсы мен жаман», «Қабанға қарсы ұмтылма ер дегенде», «Толымды жігіт» сынды еңбектері осының айғағы.

Назиралық дәстүрмен оннан астам дастан жазған қаламгер айтыс өнеріне де ден қойған. Оның «Тұрмағамбет пен Шәді Төрениң айтысы», «Кете Жүсіп пен Қаңлы Жүсіпке айтқан аралық сөз», «Кете Жүсіп пен Қарасақал Ерімбетке айтқан арарлық сөз» сынды еңбектері қазақтың жазба айтыс өнеріне қосқан өзіндік үлесі.

Халқына қашан да жақын ақын жүректі Тұрмағамбеттің шығармашылығының негізгі өзегі: бай – манаптарды, би – болыстарды, яки билік басындағы шенеуніктерді мінеп – шенеу, халықты сауатты өмірге, ағартушылыққа, өнер мен ғылымға, талмай еңбек етуге шақыру, үстем таптың қанаушылық әрекеттерін жирендіре жырлау. Өзі ағартушы болғандықтан көп жырларында балаларға өсиет, нақыл мен кеңес айтып, адами тұрғыда тәрбиелеуге тырысқан. Өзі жырға қосқан Лұқпанша жыр толғайды:

Татулықтың қызығы -
Кеудеңнен жаның шыққанша,
Әр түрлі үгіт айтамын
Өтіп кеткен Лұқпанша.

Ақын Т. Ізтілеуұлының шығармашылығын сөз еткенде оның шағын жырларын айтпай кетпеске болмас. Қаламгер Тұрмағамбет өз дәуірінің шағын жанр жазудың майталманы. Поэзияның бірегей жанры болып саналатын төрттағандарды ақын 1907 – 1939 жылдар аралығында жазған. Әр қаламгердің өз стилі, өзіндік жазу үрдісі бар. Тұрмағамбет ақынның төрттаған толғаудағы өзіндік стилі: әрбір төрттік шумақтарына тақырып қойып жырлаған. «Көңіл» атты төрттағанында:

Ей, көңілім, талпи берме, бет алдыңа!
Бетіңше талпынғанмен кете алдың ба?
Үш түгіл алтайыға, алты қостым,
Сонда да, біреуіне жете алдың ба? –

деп, көңіл қанша талпынғанмен, өмір өз заңдылығымен дамып, өз ағысымен ағатынына, бәрі де адам ойлағандай бола бермейтініне өкініш білдіреді. Осылайша өз көңілімен сырласа отырып, өз-өзіне басу айтып, жұбанады. Алға талпынған көк дөнен көңілін сабырға шақырып, тежейді де. Оптимист ақын толғауы тоқсан өмірге қайта араласып сала береді.

«Ой» дейтін төрттағанында ой мен нәпсіні қой мен көкжал бөріге теңей отырып, екі ұғымды бір-біріне қарама-қайшылықта қарастырады.

Негізінде, нәпсім – бөрім, ойым – қойым,
Нәпсіге ойды «жемей», жоқ қой тойым.
Біле алмай қайсысына қарарымды,
Болып жүр осы уақытта дел-сал бойым, -

деген төрттағанынан үлкен пәлсапалық ой мен өмірлік тәжірибені аңғаруға болады. Нәпсінің ойды құрдымға түсіретіні ақынды беймазальлыққа кезіктіріп, тығырыққа тіреп отыр. Бұл – кез-келген адам баласының бойынан көрініс табатын құбылыс екені белгілі.

Осындай көңіл мен сезім арасындағы нәзік дәнекерді дөп басып жырға қосу да асқан шеберлікті, суреткерлікті қажет етеді.

Бал дәуренді, жастық ғұмырды аңсау, сағыну кез – келген ақын – жазушыларымыздың сүйікті тақырыбы. Тұрмағамбет ақын да өзінің өткен өмірге деген сары сағынышын «Түс» деп аталатын шумағында былайша келтірген:

Жаманнан жақсы көрем таяғымды,
«Артық, - дейім – арық аттан аяғымды».

Ойласам, ұйқыдағы түс сияқты:

Күлкі, ойын, жастық дәурен баяғымды, -
деп өзінің бұла шақтағы мөлдір дәуренін енді қолы жете қоймас, қанша қуса да қолға түсе қоймас ұйқыдағы түспен теңестіреді.

Ақын «Мінез» деген төрттағанында адам баласының бойында кездесетін менмендік, өзімшілдік әрекеттің зиянды екенін тілге тиек етеді. Бір ешкімге керексіз езінді болмауды меңзейді:

«Қоям, - деп, - халыққа қарсы» - бір өзінді,
Байқамай болып жүрме тірі езінді.

«Әрқашан алам десең – төрден орын»,

Түзеп ал, татаусыз қып мінезінді! – деп тек осал мінезінді түзегенде, қыңырлық пен тәкаппарлықтан арылғанда ғана құрмет пен беделге ие болатындығын ескертеді. Сөз болған шумақтарынан аңғарғанымыздай ақын төрттағандарының тәрбиелік мәні өте зор. Өткірші өмірдің мәңгілік емес екендігін, сол жалған ғұмырда тек ізгілік ету керектігін тілге тек етеді. Оның ұстаз-ақындығы да осындай жырланынан қылаң беріп қалады.

Ықылым замандардан бері қарай сыры табылмай келе жатқан өлім мен өмір тақырыбында да қалам тартқан. Өзінің «Өмір» деп аталатын төрттағанында:

Дүниеден өмір бітіп өтсем де өзім,
Аралап жердің жүзін жүрер сөзім!

«Көре алмай кейінгі кеттім-ау!» деп,

Арманда болмай-ақ көзім! – деп жырланатын жолдардан ақынның оптимистік көзқарасын аңғаруымызға болады. «Өлім» атты беймәлім құбылыстан сескенбейтінін, өлсе де артында сөзі қалатынына толық сенімді. Өзінің жауһар қазына іспеттес асыл сөздері мәңгілік екенін, ешқашан өлмейтіндігі туралы сыр ұқтырады. Асыл қазына іспетті даналық пен сыршылдыққа, сұлулық пен көркемдікке толы өлең-жырларының, нақыл – ақыл сөздерінің жердің жүзін шарлайтынына, бақилық өмір сүретіне күмән келтірмейді.

Ал адам баласының талқаны таусылғанда ажал құшып, о дүниелік болатыны сөзсіз. Өлім оғы келгенде пенде жер құшып, мәңгілікке жанары семетінін ақын өзінің «Өлім – оқ» төрттағанында былайша жырлайды:

Жасыңда жаңа соққан пышақтайсың,
Қаржалып қартайған соң ұсақтайсың.
Өкпеңнен өлім оғы өткен күні –
Көз жұмып, қара жерді құшақтайсың.

Жастықты өткір пышаққа, кәрілікті әлжуастыққа теңей жырлаудың өзі нағыз суреткердің қаламына бейім құбылыс. Оның жырларының басым бөлігі де сол аз ғана ғұмырда, пышақтай жас кезінде сыйластықты сақтай білу, жаныңдағы адамның қадірін білу керектігін де сөз етеді. Ақынның «Іні» деп аталатын төрттағанында бірге туған бауырдың бағасын біл, ол бақытты сезінумен бірдей дегенді алға тартады:

Есерлік естен кетпес жасыңдағы,
Бақытты білу қиын жасыңдағы.
Ерттеулі белдеудегі бедеу аттай,
Ініңнің қадірін біл жасыңдағы.

Сайып келгенде Тұрмағамбет ақын төрттаған жанрының шебер майталманы. Шағын жанр жазуда өзіндік із салған дарынды ақын. Оның шағын шумақтары адам жанының

нәзік пернелерін шертетін сезімдерге бай. Тәрбиелік мәні зор, ақыл – кеңеске толы мазмұнды туындылар. Ақын толғаған әрбір төрттаған тұнып тұрған философия десе боларлық. Тұла бойы пәлсапаға тұнған төрттағандардың көркемдігі де басым.

Тұрмағамбет ақын ежелден келе жатқан байырғы жанрды қайта жаңғыртқан қаламгер. Бұл сөзіміздің дәлелін белгілі зерттеуші И. Жеменейдің мына пікірінен де аңғаруға болады: «Тұрмағамбет төрттағандарды ежелгі түркілік жәдігер ретінде жатсындырмай, әдебиетімізге қайтарып алып келген ұлы ақындарымыздың бірі екені мәлім» [3, 173].

«Сыр сүлейі» атанған Сыр бойының дарынды перзенті – Тұрмағамбет Ізтілеуұлының елі үшін еткен еңбегі ерен. Ақынның өмірден өзі өтсе де, сөзі жердің жүзін аралап жүрері хақ. Оның есімі қазақ әдебиетінен өшпес орын алып, поэзия көгінде мәңгі қалықтары даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ізтілеуов Т. Назым. – Алматы: «Жазушы», 1971. – 199 б.
- 2 Карбозов Е. Өлең өрнегінің шебері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. - №1. - 114-119 б.
- 3 Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат. – Алматы: «Зерде», 2007. – 352 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена поэтическому творчеству Турмагамбета Изтилеуова. Авторы, рассматривая четверостишие поэта, выделяют художественные ценности рубаи.

RESUME

The article is devoted to the poetic creation of Tyrmaganbet Iztileuov. The authors focus their attention on the artistic values of rubays examining the poet's quatrains.

С.У. Такиров

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

А.Е. Алимбаев

Еуразия гуманитарлық институты,
магистр

Әдебиеттегі сюжет пен нарратив арасындағы сабақтастық

Аннотация

Мақалада әдебиет теориясындағы өзекті мәселелерінің бірі – көркем нарративтің орны қарастырылады. Сонымен қатар, автор негізгі теориялық түсініктер мен әртүрлі көзқарастардың оқиғаға қатысын сөз ете отырып, көркем мәтін мен нарративтің сюжетті дамытудағы орнын талдап көрсетеді.

Түйін сөздер: фабула, сюжет, мотив классикалық сюжет, нарратив, нарратология,

Қазақ прозасы тереңдеген сайын құнарлана, құнарланған сайын күрделене, күрделенген сайын әлемдік деңгейдегі жаңашылдықтар, жаңа ізденістер бой көтерді.

XX ғасырдың соңы мен XXI басында қоғамдық өзгерістерге байланысты әдеби процесте де көптеген өзгерістер пайда болды. Сондықтан да қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымыда прозаның күрделі мәселесінің бірі - сюжет, нарративке көңіл аударуда.

Қазіргі кезде нарратологтар өз назарларын мына фактіге аударады: әдеби шығарма сюжетпен шектелмейді. Егер ескі пікірге сүйенетін болсақ, онда орыс формалистерінің анықтауы бойынша, әңгімеде не айтылса, соны фабула дейді. Ал сюжет сол әңгіменің қалай айтылатыны туралы болмақ. Сюжет жайлы осы түсінік ешкімді қанағаттандырмады. Осыдан барып екі аспект белгіленді: біріншіден, әңгімелеудің формалды құрылымы, әңгімеленіп отырған оқиғаларды жеткізу барысы, фактіні мазмұндау, оқиғалардың себебі, байланысы, уақыт, кеңістік, кейіпкерлер. Екіншіден, оқырман мен жазушы арасындағы көзқарас бойынша формалды құрылымды жеткізу әдісі. Бұл бойынша, әдеби шығармаға үңіле отырып, оның ішінен оқырман мен жазушының формальды белгісін іздеу керек [1,300].

Ал енді нарратологтердің көзқарасы бойынша «сюжет деген не?» соған тоқталайық. Қазіргі әдебиеттану ғылымында классикалық және құрылымдық талдау әдісінен басқа, сюжетті талдаудың тағы бір әдісі бар. Оны нарратологиялық талдау деп атайды, яғни, баяндау арқылы жүзеге асатын әдіс түрі. Бұл әдістің классикалық және құрылымдық талдау әдістерінен артықшылығы – бұнда мәтін көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастырылады.

Әдебиет зерттеушісі Ю.М.Лотман сюжеттің тұжырымдамасын жасады. Ол сюжеттің екі негізгі түрін ажыратып берді: классикалық және мифологиялық. Ю.М.Лотманның шығарманы талдау әдісінде «рамка» (жиек, жол, шекара) деп аталатын негізгі түсінік бар. Міне, осы бойынша, классикалық сюжет біреудің рамканы бұзған сәтінен басталады. Лотманның тілімен айтсақ, мәтіндегі оқиға кейіпкерлердің мағыналық ая шекарасынан асып кетуінен болады.

Лотман сюжетті талдау барысында екі нәрсені дұрыс түсіну керектігін айтады: «Рамка» басында қалай болып еді? Және ол «рамканы» кім бұзды? Рамканың өзі экспозициядан (шығарманың болатын орнынан) басталады. Осыдан соң, рамканың бұзылуы оқиғаның басталуына алып келеді.

Ал мифологиялық сюжеттің негізінде рамканың бұзылуы емес, оқиға жатыр. Мифологиялық сюжетте рамканың бұзылуы ешқашан іске аспайды [1,310].

Сюжет және фабула терминдері нарратив сатыларының құрамына кіреді. Фабула дегеніміз – оқиғалардың реттілігі, оқиғалардың шын мәнінде болғандығы. Сюжет дегеніміз – оқиғалар туралы мәтінде айтылғандардың бәрі, яғни, оқиғаны оқырманның қалай білгендігі. Оқырманның шығармадағы оқиғаларды біле бастауы, фабуладағы реттілікпен сәйкес келмейді.

Қазіргі уақытта сюжет термині туралы көптеген зерттеулер Хейден Уайт пен Поль Рикердің еңбектерінде жан-жақты сарапталған. Сондай-ақ, әдебиет зерттеушісі Ю.Лотман сюжет туралы мынадай жақсы пікір айтады: «Мәтінде оқиға болған күннің өзінде, сюжетсіз ол еш нәрсе емес. Мәтіндегі оқиғаларға жан бітіру үшін, міндетті түрде, сюжет қажет». Осы айтылған пікірмен келісуге болады деп ойлаймын. Себебі, сюжетсіз оқиға шығарманы толық ашып көрсете алмайды. Сюжетті шығарманың негізі деп қарастырады. Сол себепті, көркем шығармада сюжеттің орны бір төбе деп айта аламын. Оған жоғарыда айтқан зерттеушілердің пікірі дәлел бола алады [2,19].

Зерттеуге алынып отырған мәселеміз сюжетке қатысты болғандықтан, сюжетке берілген анықтамаларға тоқталып өткен жөн. Әдебиет зерттеушісі Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» кітабында сюжетке мынадай анықтама берілген: «Сюжет (французша *sujet*-зат) – көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі немесе тәсілі». Горький болса, «Сюжет дегеніміз – адамдардың өзара қарым-қатысы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр характердің, типтің өсу, жасалу тарихы», деп біледі [3,170]. Ал қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалығында Зәки Ахметов сюжетті былай деп таниды: «Сюжет (французша *sujet*-зат) – өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі [4,311]. Сюжет мәселесі нарратологтердің тарапынан қалай зерттелген күннің өзінде, ол өзінің бастапқы ұғымын сақтап қалады деп ойлаймын.

Әдебиет зерттеушілерінің нарратология туралы жүргізген талдаулары арқылы, әдебиеттану ғылымында нарратологияның алып жатқан аумағы өте кең екенін байқаймыз.

Нарратология аумағының кеңдігін мынамен түсіндіре аламыз: әдебиеттану ғылымында фабула, сюжет, мотив деген түсініктер бар. Нарратологтердің айтуынша, бұл түсініктердің қамтитын аумағы нарратив қамтитын аумақтан асып түсе алмайды. Бұлардың басын біріктіріп, бір жүйеге келтіру үшін оқиға және баяндау түсініктерінің көмегіне жүгіну керек. Яғни фабуланы да, сюжетті де, мотивті де нарратив жүйесіне салып барып қана талдай аламыз.

Нарратив жүйесін зерттейтін ілім – нарратология. Біз қарастырып отырған нарратологияда мынадай категориялар қарастырылады: оқиға, сюжет, фабула, тарих, әңгімелеу сатысы, әңгімелеу түрі, айтушы мен айтылымның ара-қатынасы, автор мен нарратор (әңгімелеуші), автордың, кейіпкердің, оқырманның көзқарасы, нарративті деңгейлер, әдістер, т.б. [5,17].

Нарратологияның қарастыратын мәселелері қатарына мыналар жатады: әдебиеттің табиғатын коммуникативті түсіну; бір мезгілде бірнеше әңгімелеу деңгейінің болуы; дискурс мәселесіне қызығушылық білдіру; әдеби ақпаратты жазушыдан оқырманға

жеткізу. Әдебиеттің коммуникативті табиғаты мыналарды қамтиды: ақпарат жіберуші (әдеби шығарманың авторы), хабарлама, коммуникат (әдеби мәтін), хабарламаны алушы (оқырман), әдеби мәтіннің характері. Әр әдеби шығарманың негізінде оқырман мен жазушы арасында диалогтік қарым-қатынас болады.

Нарратив түсінігін ашу барысында, ғалымдар арасында айтылған пікірлер өте көп. Нарратив туралы орыс жазушысы Е.А.Попов мынадай тұжырым жасайды: «Нарратив – бұл адамдар және адамдар арқылы болатын оқиғалар жүйесінде сөйлеуші арқылы құрылған мәтін».

Тағы бір орыс зерттеушісі М.М.Бахтин былай жазады: «Біздің алдымызда екі оқиға бар. Біріншісі, шығармадағы айтылып жатқан оқиғаның өзі, яғни оқырман ретінде шығарманы оқи отырып, бұл оқиғаға біз де қатыса аламыз; екіншісі, оқиғалар әр түрлі уақытта болады, сонымен қоса әр түрлі жерде өтеді және сол уақыттарда олар тұтасымен тығыз байланыста болады [6,84].

Сонымен, нарратив туралы айтылған пікірлерді жинақтап, мынадай тұжырымға келіп тоқтаймыз: нарратив (лат.narrare – әңгімелеу тілі) – әңгіме, оқиғаларды баяндау. Көбінесе, әңгімелеу және сюжет деген сөздердің орнына қолданылады. Әдебиеттануға кіріспеде нарратив термині екі түрлі түсінікте қарастырылады. Біріншісі әңгімелеудің классикалық теориясында пайда болған. Бұл термин неміс теориясында нарратология емес, әңгімелеу теориясы деп аталған. Шығарманы баяндауда мәтінмен тығыз байланысты адам – әңгімелеуші болып саналады. Классикалық теорияда әңгімелеудің негізгі белгісі - автор мен әңгімелеуші арасындағы байланыс. Әңгімелеудің маңызы нарратордың әңгімені дұрыс қабылдап, оны оқырманға жеткізуінде жатыр. Нарратордың қатысуымен әңгімелеудің ерекшелігі анықталады. Нарратив туралы екінші түсінік құрылымдық нарратологияда қалыптасты. Осы тұжырымдама бойынша, әңгімелеуде коммуникацияның құрылымдық белгісі ғана емес, сонымен қатар, айтылып жатқан әңгіменің құрылымдық белгісі де шешуші рөл атқарады. Құрылымдық талдау бойынша нарратология аумағына шығарманың барлық түрі кіреді. Яғни, нарратив аумағына роман, повесть, әңгіме ғана емес, сонымен қатар, пьеса, балет, мүсін өнері, сурет өнері, кинофильм жатады. Керісінше, нарратив қамтитын аумаққа мыналар кірмейді: әлеуметтік ортаның бейнеленуі, аяқталмаған оқиға, салынып жатқан сурет, өткенді қайталау [7,139].

Көркем шығарманы баяндауда ең негізгі функцияны атқарушы нарратор болып табылады. Нарратор (ағылш. narrator) – әңгімеші, әңгімені баяндаушы. Сонымен қоса, нақтылы автор деген мағына береді. Бұл - нарратологияның бір категориясы.

Өз уақытында В.Кайзер нарратор туралы мынадай тұжырымдама жасаған: «Әңгімелеуші – тұтас әдеби шығармаға жататын жасалынған фигура. Әңгімелеу өнерінде нарратор автор бола алмайды». Кейіннен, француз әдебиет зерттеушісі Р.Барт мынадай догмаға келді: «Нарратор мен кейіпкерлер қағаздағы тірі жандар. Әңгіменің авторын әңгімелеушімен шатастырмау керек». Ал С.Чэтман болса, кейінгі кезде нарратив терминінің орнына, ноннаратор қызмет атқаратын, ноннарратив терминін қолдану керек екенін айтты. Француз зерттеушілерінің айтуынша, шығарманы баяндау барысында, міндетті түрде, біреу шығарманың баяндаушы ролін атқарады. Осы пікірмен келісе отырып, швейцарлық зерттеуші М.Л.Рьян әңгімені жеткізу қабілеті тек нарраторға ғана тән деп есептеп, әр мәтінде міндетті түрде нарратор болуы керек деп санайды [7,141].

Қорыта айтқанда, әдебиет зерттеушілерінің жүргізген талдаулары арқылы нарратология саласының күрделі құрылым екенін аңғардық. Сондықтан да, қазіргі кезде бұл саланы зерттеу барысында көптеген даулы мәселелер, түрлі пікірлер айтылуда әрі оның шешілу жолдары қарастырылуда. Бұдан шығатын қорытынды: нарратология мәселесі әлі де көп зерттеуді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тюпа В.И Анализ художественного текста – М.: Издательский центр «Академия», 2009.
- 2 Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2008.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992.
- 4 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - Алматы: «Ана тілі», 1996.
- 5 Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. // Вопросы философии. – 2000.
- 6 Рикёр П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. – М.; СПб.: Университетская книга, 1998.
- 7 Лебедев С.Ю. Повествование и нарратив: принципиальное различие – Алматы: «Ұлағат», КазНПУ им. Абая, 2012.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается проблема центральных понятий теории художественного нарратива. Авторы рассматривают различные взгляды на событие, останавливаются на особенностях концептуализации события в художественном тексте и приходят к выводу, что событие представляет собой ключевое звено при анализе художественного нарратива.

RESUME

In this article the problem of the central concepts in the theory of fictional narrative is considered. The author studies various views on the event, considers the peculiarities of its conceptualization in the fictional text and comes to the conclusion that the event presents the key element in the analysis of the fictional narrative.

Ж.Т. Мамырханова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD докторанты

Қытайдағы қазақ көркем әдебиетінде диалектілердің қолданылуы (С. Жанболатовтың «Елжау Күнби» романының негізінде)

Аннотация

Бұл мақалада Қытайдағы қазақ көркем әдебиетінде, нақтылай айтқанда, С.Жанболатовтың «Елжау Күнби» романындағы диалект сөздер қарастырылған. Көркем мәтінде қолданыс тапқан диалектілік лексемалардың және диалектілік тіркестерді жинақтап, саралай келгенде, автордың белгілі бір мақсатта қолдану ерекшеліктері анықталады. Көп жағдайда сол өңірдің тұрмыс-тіршілігіне, өмір сүру болмысы мен кәсібіне тән сөйленіс қатарына әбден сіңіп кеткен диалектілік сөздер кеңінен көрініс тапқан. Романда диалектілер арқылы жалпы халықтық сипатын анықтауға болады.

Түйін сөздер: тіл, диалект, лексикалық ерекшеліктер, көркем әдебиет, диалектизм, халық, әдеби тіл, экстралингвистика, жергілікті тіл, семантикалық ерекшеліктер.

С.Жанболатовтың «Елжау Күнби» романында ірі елбасы, қайраткер, үйсін Күнбиі Елжау Нәндібиұлын бас кейіпкер ете отырып, осыдан ХХІ ғасыр бұрын өмір сүрген ұлы Үйсін мемлекетінің Елжау Күнби билеген тұсындағы саяси тіршілігін, әскери және қорғаныс істерін, шаруашылық мәдениетін, тұрмыс-салтын суреттейді. Сонымен бірге Үйсін мемлекетінің ұзақ ғұмырында өзімен замандас, шығыстағы ірі ел - Хан қағанатымен тату байланыс орнатқандығын нақты болмысымен сипаттайды. Шығарманың тарихи дерегі мен мағлұматы мол, тілі шұрайлы.

Мақалада романдағы жазушының диалектілердің пайдалануы туралы жазылған. Қазіргі күнде диалект мәселесінің маңызы өте зор. Өйткені диалектизм әдеби тілдерде көп қолданылады.

Диалект - жергілікті немесе әлеуметтік негіздерде бөлінген ұжымдардағы аралас-құраластық жасау құралы ретіндегі тіл ерекшелігі. Диалект – тілдің тууы мен өмір сүруінің аса маңызды формасы, ол шаруа, тұрмыстық және өндірістік қарым-қатынастар жасауының негізінде пайда болған алғашқы ұлттық тілдің ерекше белгісі. Тілдің әркелкі түрлері: онда әдеби тіл және жергілікті тіл ерекшеліктері (диалектілер), ауызекі тіл және арго (толық емес, редуцирленген – сөздік

деңгейіне дейін қысқартылған тілдік жүйе) бар екендігі белгілі.

Көркем шығармаларда диалектілік ерекшеліктер негізінен кейіпкерлердің тілінде қолданылады. Сонымен қатар, кейде автор сөзінде қолданылуы да орын алып отырады. Жазушылар диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру үшін, халықтың болмысын, рухын шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданады.

Жергілікті ерекшеліктердің көркем шығармада қолданылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Экспрессивті қызметі автордың жеке өзі таратып отырған хабардағы көріністермен байланысты, ендеше сөз өз тұлғасын білдіре алуудың құралы ретінде қызмет етеді. Импрессивті қызмет сөйлеушінің жеткізгелі отырған хабарына қаратыла айтылады десек, ол сөйлеушінің әсеріне байланысты адресат хабардың қандай тілмен жеткізілгені туралы ақпаратты алумен қатар, автордың осы хабарға деген эмоционалдық жай-күйін біле алады. Бұл қызмет белгілі бір әрекеттерге байланысты адресаттың көңіл-күйіне, сезіміне, талап-тілегіне ықпал жасай алады.

Лексикалық ерекшеліктер өз ішінен бірнеше топтарға жіктеледі. Атап айтқанда: нақты лексикалық ерекшеліктер – әдеби тілде баламасы, синонимі бар сөздер; семантикалық ерекшеліктер – белгілі бір тұрғындардың тілінде жалпыхалықтық қолданыстан бөлек мағынасы бар сөздер;

этнографиялық ерекшеліктер – белгілі бір аймаққа ғана тән, басқа жерлерде қолданылмайтын немесе олардан түбегейлі ерекшеленетін заттар мен құбылыстардың аттары.

Этнографизмдердің жалпыхалықтық тілде баламасы болмайтындықтан, оларды сипаттама түрінде ғана беруге болады;

фразеологиялық ерекшеліктер – белгілі бір аймаққа ғана тән, сол жерде ғана түсінікті болатын тұрақты сөз тіркестері [1, 304 б.].

Кейіпкер образын жандандыра түсу тәсілдерінің бірі – оның тілінде сол өңірдің жергілікті ерекшеліктерін беру. Әрбір субъектінің жасына, қызметіне, өмір сүрген ортасына, күнделікті тіршілігіне қарай сөз қолданысы да басқалардан ерекшеленетіні белгілі. Олай болса, жазушы образ сомдауда осы ерекшеліктерді мүмкіндігінше мол қамтуға тырысып, экстралингвистикалық факторларды ескеріледі.

Жазушы тілін, сөз қолдану ерекшеліктерін сөз еткенде, ең алдымен, екі факті:

- а) белгілі бір сөздерді қолдануда автордың өзіндік позициясын, мақсатын түсіндіру;
- ә) автор бейнесінің ерекшеліктеріне мән беру.

Сонымен қатар, кейде автор сөзінде диалектінің қолданылуы да орын алып отырады. Жазушылар диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру үшін, халықтың болмысын, рухын шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданады. Ақын, жазушылардың қай-қайсысының да шығармасынан диалектілік ерекшеліктер кездеспей отырмайды. Өйткені, әр адам, әсіресе әрбір сөз шебері – таза әдеби тілдің ғана емес, сонымен қатар белгілі дәрежеде, белгілі бір аймаққа тән диалектіні де сақтаушы. Қазақ әдебиетінде де диалект сөздер көркем шығармаларда кеңінен қолданыс тауып келеді. Бір ғана мысал, Әбіш Кекілбай шығармаларында үй сөзі там, жай, бықынажай, құжынажай, майхана, сәлемхана, шатпа, шошала, сағанақ теппе, сылама т.б. түрлері кездеседі. Дегенмен сыншылар тарабынан диалектизмнің көркем әдебиетке енуіне қатысты сын да айтылып келеді. Жергілікті ерекшеліктер жалпы көпшілікке бірдей таныс болмайтындықтан, олардың көркем әдебиеттегі қолданылуы орынсыз десе, енді бір топ шығарманың тақырыбына, мазмұнына, суреттелетін оқиғаларға, автордың мақсатына, эстетикалық идеалы мен шеберлігіне байланысты қолданылуы орынды дейді. Мысалы, Мұхамеджан Қаратаев "Біздің әдеби тіліміз қазақтың халық тілінен туды. Бір алшақ өңірдің екінші қияндағы қазаққа түсініксіз сөздері көп

болса жүз қаралы ғана. Мұны диалект деп қараудың өзі күмәнді" деп диалектілер табиғатына қатысты мүлде басқаша ой айтады. Әдебиетші Алма Қыраубаева да "шығармада жергілікті тіл ерекшеліктерінің қолданылуы белгілі бір аймақтың колоритін, шығарманың шынайылығын бере алмайды. Сонымен қатар әдеби тілде жергілікті ерекшеліктерді шамадан тыс қолдану да шығарманың тілін шұбарландырып, түсініксіз етеді". Осы тұрғыдан алғанда диалектолог-ғалым Ш.Сарыбаев: «Көркем әдебиет тіліндегі тіл элементтерінің бәрін бірдей әдеби тіл нұсқасы деп қарамау керек» - дей отырып, әдеби тілді диалектизм сөздерімен байытудың үш амал арқылы жүзеге асырылатынын көрсетеді: бірінші, әдеби тілде баламасы жоқ сөздерді қолдану арқылы; екінші, диалектілік вариант, дублет сыңарларын семантикалық дифференциация әдісімен саралау арқылы; үшінші әдеби тілдегі синонимдік қатарларды жергілікті сөздермен молайту арқылы [4, 149 б.].

«Елжау Күнби» романында да көптеген диалект сөздер кездеседі. Кейбір сөздер ханзу тілінен келегені көрінеді. Мысалы:

Олардың қолындағы ұлықтары да азайды, құттық мәртебелері де төмендетілді. Бұл жердегі «құттық» дегеніміз өкімет, әкімшілік, әмер дегенді білдіреді [3, 10].

Мына киелі де ұлы барқтың тағанын шұқылайтын, астына су жіберетін, діңгегін кеміретін, тоқ етерін айтқанда, өзге соны амал-айлаларар арқылы уысымыздағы ұқыққа жармасуды жоспарлайтын, ертеден бастап сақтана жүру қажет болатын өзге күдікті тұстар қалмады ма? Бұл сөйлемдегі «барқ» сөзі ғимарат дегенді білдіреді, ал «ұқық» құқық деген сөз [3, 15].

Бүгін та ата, осы ұлы көл білге алып Күнбиге, шұғыл ешкінші келді. «Көл білге»-көп білетін, данышпан адамды айтады [3, 17].

Бірақ, бұл төбені, жайшылықта, көктен ұшқан, құстан қалса, анау аулаққа тұрғызылған каргудегі жуан да биік мұнарадағы жатқақтар мен тұрғақтар ғана көре алады. «Каргу» сөзі қараулхана, «жатқақ» ол түнгі күзетші, ал «тұрғақ» сөзі күндізгі күзетші дегенді білдіреді [3, 18].

Хас Сақтардың бергі қара шаңырақта кіндігіміз, бөд өргінді орда жұртымыз, құтты мекеніміз... «Бөд» сөзі тақ, қағандық, орын дегені [3, 20].

Сыртқы шоң дарбазадағы екі кезекші түйіскен найзаларын ашқан. Бұл жерде «шоң дарбаза» үлкен қақпаны айтады [3, 22].

Ал мұндай өргіндік, ордалық билік басында жүрген ұлықтылық жұмыстағылар мен су-шер қолбасыларынан сырт, тағы бір мәртебелі де ықпалы топ бар. «Су-шер» сөзі әскер, армия мағынасында айтылған [3, 22].

Олар - қам-бақсылар, тегін-төрелер, абыз-үлемдер, жақсы-жайсаңдар, ығай-сығайлар - жалпы, көкқасқалар. «Абыз-үлемдер» ғұлама, ғалым, оқымысты адамдарды айтады [3, 27].

Ал, қалған өн бойындағы алтын, меруерт, маржан әшекейлерінен сырт, құтай жіппен жүргізілген тамаша кестелері көздің жауын алады. Бұл жерде «құтай» сөзі жібек дегенді білдіреді [3, 30].

Көркем әдебиет тілінде жергілікті ерекшеліктерді диалектизмдерді қолдану шеңбері, принциптері, әдістері – әлі де болса шешілмей келе жатқан талас мәселелерінің бірі. Қазақ тілі диалектісінде әдеби тілдің кәдесіне жарайтын оны байытатын элементтер де, керісінше, әдеби тілді шұбарлайтын, оның дамуына, нормалануына бір қалыпқа түсуіне кедергі жасайтын элементтер де бар. Бұрын белгілі бір аймақ шеңберінде ғана қолданылып, кейін жазушының жиі- жиі қолдануы арқасында, олардың сөз уағыздаудағы игі еңбектерінің нәтижесінде тар шеңберден шығып, әдеби деңгейіне дейін көтерілген. Жалпыхалықтық қолданыс дәрежесіне жеткен сияқты сөздеріміз аз емес. Қазақ тілі диалектілерінде әдеби тіл кәдесіне жарайтын, сөздік қорымыздың баюына қажетті бау-бақша, мақта, зергерлік, аңшылық, құсбегілік, тағы басқа толып жатқан шаруашылық түрлеріне байланысты сөздер аз емес. Көркем мәтінде қолданыс тапқан диалектілік лексемалардың және диалектілік тіркестерді жинақтап, саралай келгенде, автордың

белгілі бір мақсатта қолдану ерекшеліктері анықталады. Көп жағдайда сол өңірдің тұрмыс-тіршілігіне, өмір сүру болмысы мен кәсібіне тән сөйленіс қатарына әбден сіңіп кеткен диалектілік сөздер кеңінен көрініс тапқан. Сонымен, көркем мәтіндегі жергілікті тіл ерешеліктерін зерттеу арқылы әдеби тіл мен диалектизмдердің ара жігін, диалектизмдердің әдеби тілге ауысу қағидаларын, диалектілер қатарында жүрген этнографизмдердің жалпы халықтық сипатын анықтауға болады. Жазушы кейіпкер тілін даралау арқылы оның түсінік түйсігін аша түсіп, бітім-болмысын айқын көрсетуді мақсат тұтады. Әр кейіпкердің іс әрекетіне орай сөйлеген сөзі де олардың бір бірінен өзгешелеп тұрады. Жазушы өзге стильдік элементтерді дайын күйінде көшіре салмайды, сондықтан бөгде стильдік элементтер негізгі қызметінде жұмсалмай, эстетикалық мәнге ие болғанда көркем тіл кестесіне лайық түрге енеді. Көркем әдебиет стилінің ерекшелігіне бағынып, жазушы идеясына тәуелді болады. Диалектизмдер көбінесе стильдік мақсатта, яғни кейіпкердің табиғи бітім-болмысын айқын көрсету үшін қолданылады. Демек, көркем мәтіндердегі диалектизмдердің ұтымды қолданылуы, мақсатты жұмсалуды сөздік қорымыздағы кейбір сөздердің мағыналарын толықтырып, мағыналық өрісін кеңейтуге, кірме сөздердің баламасын беруге едәуір септігін тигізетіні сөзсіз. Көркем мәтінде қолданылатын диалект сөздердің мән-мағынасын ашып, қолданымдық аясын зерттеп, стильдік қызметін анықтау жұмысы орынсыз қолданылған жергілікті тіл ерекшеліктері мен әдеби тіл қатарына енуге бейім тұрған диалектизмдерді айқындауға мүмкіндік береді [2, 44].

Ақын-жазушылардың тілі арқылы сөздік қорымызды кеңейтеміз. Олардың индивидуальді-авторлық сөз тудыру негізінде қалыптасқан атауыштық сөздер мен ұмытылып бара жатқан көне этнографизмдерді жаңғыртуы арқылы және де кейбір естілмей жүрген заттық мәдени диалектизмдері қайта дүниеге әкелуі арқылы сөздік қордың шеңбері ұлғая түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 304 б.
- 2 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. - Алматы, 1991. – 199 б.
- 3 Жанболатов С. «Елжау Күнби» романы. - Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 520 б.
- 4 Сарыбаев Ш. Көркем әдебиет тіліндегі жергілікті ерекшеліктер // Жазушы және сөз мәдениеті. - Алматы, 1983. – 149 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена проблема диалекта в художественной литературе казахов в Китае на материале романа С. Жанболатова «Елжау Күнби». Применяя диалектные слова в романе, писатель показывает быт, реалии жизни, деятельность казахов в Китае, также описывает характер народа.

RESUME

In this article the problem of a dialect in the Kazakh fiction literature in China on the novel of S. Zhanbolatove “Yelzhan Kunby” is considered. Using dialected words in the novel the author shows the household, life realities, activities of the Kazakhs in China and describes the character of the people.

Аннотация

В статье рассматриваются понятие «неологизм», его признаки и способы создания. Автор описывает процесс закрепления слов в словарном составе языка. С учетом способа создания выделены фонологические неологизмы, заимствования и морфологические неологизмы, образованные путем аффиксации, конверсии, словосложения и сокращения.

Ключевые слова: неологизм, новое слово, язык, словарный состав, социализация, лексикализация, способ создания, типы неологизмов.

А.У. Ильясова

Евразийский гуманитарный институт, магистр

Неологизмы в современном английском языке

Неологизмы (греч. – neos – новый и logos – слово) - это новые слова, появляющиеся в языке в результате различных изменений в жизни общества, в области культуры, науки и искусства. Словарный состав - наиболее проницаемая, изменчивая и подвижная сторона языка, которая непосредственно реагирует на то, что происходит в мире реальных, в ней отражаются наши представления о различных явлениях внеязыковой деятельности. Характерной особенностью словаря является его способность бесконечно разрастаться за счет новых слов и новых значений, которые образуются различными путями [1].

Появление неологизмов есть прямое свидетельство жизнеспособности языка, его стремления выразить все богатство человеческих знаний и прогресса цивилизации.

По данным Калифорнийской организации Global Language Monitor, целью которой является фиксация новых слов в английском языке, в словарном составе современного мирового языка новое слово появляется каждые 98 минут. Словарный состав английского языка, таким образом, способен увеличиваться на тысячи и даже десятки тысяч слов в год [2].

От традиционных канонических слов неологизмы отличаются особыми связями со временем, которые фиксируются коллективным сознанием. Новыми словами лексикологи и лексикографы считают единицы, которые появляются в языке позднее какого-то временного предела, полагаемого за исходный. Так, некоторые исследователи считают таким пределом конец второй мировой войны. Другие связывают появление новых слов с освоением космоса

и определяют границу 1957 года – годом запуска первого спутника. Таким образом, критерий неологизма, с одной стороны, произволен, с другой – объективен [3].

Слово является неологизмом очень непродолжительное время. Как только слово начинает активно употребляться, оно теряет признак новизны и становится общеупотребительным.

Важным вопросом является вопрос о том, как создается новое слово. Процесс закрепления слова в словарном составе языка охватывает несколько стадий. Человек создающий новое слово (*originator*) стремится к индивидуализации и оригинальности. Затем слово проходит несколько стадий социализации (принятие его в обществе) и лексикализации (закрепление в языковой системе). Слово воспринимается посредниками (*purveyors*), которые распространяют его среди масс. Это, как правило, преподаватели университетов, школьные учителя, репортеры, работники средств массовой информации. Слово фиксируется в периодической печати. Очередная стадия социализации – принятие слова широкими массами носителей языка. Далее идет процесс лексикализации, а затем – приобретение навыков адекватного употребления нового слова, то есть приобретение коммуникативно-прагматической компетенции носителями языка.

Процессы социализации слова и его лексикализации происходят через взаимодействие посредников (например: учителей, репортеров, актеров, через средства массовой информации и т.д. и т.п.).

Единицей эволюции языка, как известно, является изменение номинации, т.е. соотношения между означаемым и означающим. По мнению В.Г. Гака, возможны четыре элементарных изменения в процессе наименования: использование данного языка для обозначения нового объекта, введение нового знака для обозначения объекта, уже имеющего название в языке, введение нового знака с новым обозначаемым и, наконец, неупотребление знака в связи с дезактуализацией обозначаемого [4]. Иначе говоря, неологизм есть новое слово (устойчивое сочетание слов), новое либо по форме, либо по содержанию (и по форме, и по содержанию). Исходя из этого, в вокабуляре неологизмов можно выделить:

- 1) собственно неологизмы (новизна формы сочетается с новизной содержания): *bio-computer* компьютер, имитирующий нервную систему живых организмов;
- 2) трансноминации, сочетающие новизну формы слова со значением, уже передававшимся ранее другой формой: *burned-out* выжатый, усталый ;
- 3) семантические инновации, или переосмысления (новое значение обозначается формой, уже имевшейся в языке): *bread* – деньги, *drag* – скучища [5].

С учетом способа создания неологизмы подразделяются на: 1) фонологические, 2) заимствования, 3) семантические, 4) синтаксические, создаваемые путем комбинации существующих в языке знаков (словообразование, словосочетание). Будет целесообразным расчленить 4 тип неологизмов на морфологические (словообразование) и фразеологические (словосочетания).

Рассмотрим подробнее каждый из типов неологизмов.

I. Фонологические неологизмы образуются из сочетаний звуков, часто из звукоподражательных междометий. Глагол *to clapter* (аплодировать) является звукоподражанием хлопков в ладоши.

К данной группе также можно отнести новые слова, образованные от междометий: *zizz* (британский сленг) короткий сон (имитация звуков, издаваемых спящим человеком, часто передается в комиксах при помощи трех букв *zzz*), *yech [jek]* или *yuck* (ограничено в употреблении американским сленгом) – междометие, выражающее сильное отвращение (от данного междометия образовалось прилагательное *yucky / yukku* отвратительный, употребляемое преимущественно детьми и подростками).

Данные неологизмы обладают самой высокой степенью коннотации новизны и могут быть отнесены к «сильным неологизмам». Высокая степень их новизны объясняется необычностью и свежестью их формы.

II. К сильным неологизмам можно отнести и заимствования, которые отличаются фонетической дистрибуцией, не характерной для английского языка, а также нетипичным морфологическим членением и отсутствием мотивации. Несмотря на то, что в настоящее время английский язык превратился из языка-реципиента в язык-донор, его лексический состав всё ещё продолжает расширяться за счёт заимствований из различных языков: *dacha* (дача), *glasnost* (гласность), *to knout* (бить кнутом), *cinematheque*, *anti-roman* (из франц.); *yatollah* (из арабского).

III. В меньшей степени неологичны морфологические неологизмы, создаваемые по образцам, существующим в языковой системе, и из морфем, наличествующих в данной системе. Речь идет о словообразовании, о таких регулярных словообразовательных процессах, как аффиксация, конверсия, словосложение, и о менее регулярных, таких, как сокращение, лексикализация и т.д.

Аффиксальные неологизмы образуются в рамках английского словообразования. При этом многие уже существовавшие ранее суффиксы принимают новые значения [6]. Например:

-able: *googlable* (то, что можно найти в поисковых системах);
 -holic: *bookoholic* (человек, одержимый книгами), *coffeoholic* (человек, одержимый кофе);
 -iac: *braniac* (асоциальный умник);
 -ian: *facebookian* (пользователь социальной сети Facebook), -ic: *villagistic* (относящийся к деревне), *yawnogenic* (клонящийся в сон);
 -ism: *lookism* (предвзятое отношение к человеку из-за его внешнего вида);
 -ization: *dollarization* (долларизация);
 -land: *adland* (рекламное дело);
 -ology: *boomerology* (наука, изучающая родившихся в период беби-бума), *peopleology* (наука, изучающая людей);

Префиксы тоже активно участвуют в словообразовании. К самым распространённым можно отнести:

cyber-: *cybercrime* (интернет-преступление), *cyberfraud* (мошенничество в Интернете);
 de-: *to defriend* (удалить кого-либо из списка друзей в социальных сетях);
 dis-: *dispatriatism* (отсутствие патриотизма);
 mis-: *to mistext* (отправить сообщение по ошибке другому человеку);
 non-: *nonversation* (бесмысленный разговор);

Словосложение также играет значительную роль в образовании неологизмов. Особенностью данного вида новообразований является то, что складываются не основы слов, а слова целиком. Наиболее общепринятые модели словосложения: N+N→N и Adj+N→N.

baby-boomer – ребенок, родившийся во время послевоенного демографического взрыва;
bedgasm (чувство счастья, которое человек испытывает, когда ложится в кровать после трудного дня);
earworm (песня, которая постоянно вертится в голове);
frenemy (поддержание дружеских отношений с человеком, к которому испытывается неприязнь – a friend + an enemy);
hocho (горячий шоколад — hot + chocolate);
mouse potato (человек, который проводит много времени за компьютером);
sinlaws (родители гражданской жены или мужа);
spyware (программное обеспечение, следящее за действиями пользователей компьютера).
 Не менее популярна и модель Part.II + Adv. → A
burned-out (усталый, выжатый);

spaced-out (находящийся под влиянием наркотиков);
switched-off (отключенный, ничего не чувствующий);
tapped-out (безденежный);
turned-on (взволнованный).

Конвертированные неологизмы

Конверсия как способ создания новых слов путем деривации значительно снизила свою активность и уступает всем другим видам словообразования. Основной моделью продолжает оставаться $N \rightarrow V$:

to amazon (совершать покупки на сайте Amazon.com);

to soft-dock (стыковать орбитальные станции без посредства механических приемов);

to version (создавать новую версию чего-либо).

Сокращения

Среди нерегулярных способов образования морфологических неологизмов наиболее продуктивными в последние десятилетия являются сокращения, которые отражают тенденцию к рационализации языка, к экономии языковых усилий:

anchor < *anchorman* – обозреватель новостей, координирующий теле- или радиопрограммы;

litcrit < *literary criticism* (британский вариант);

MTV (*Music Television* канал кабельного телевидения, передающий рок-музыку);

I.V. (*intravenous*) – внутривенно;

SALT (*Strategic Arms Limitation Talks*) – переговоры по ограничению стратегического оружия;

LBD (маленькое чёрное платье – Little black dress);

MMORPG (массовая многопользовательская ролевая онлайн-игра);

OTP (по телефону – on the phone);

PC (персональный компьютер – personal computer)

srsly (серьезно – seriously).

Словарный состав английского языка есть продукт всей предшествующей истории этого языка и вместе с тем это живая история говорящего на этом языке народа, так как в словарном составе отражаются происходящие в данном обществе события, возникающие явления, связи с другими народами. Вильгельм фон Гумбольдт писал: «Язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-то более тождественное» [7].

Таким образом, на формирование состава английской лексики оказывает большое влияние появление новых слов или неологизмов, которые появляются в связи с развитием новых технологий в разных сферах деятельности человека заимствованиями из других языков и другими способами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ильина А.Н., Кибасова С.Г. Словообразование в современном английском языке. - СПб.: СПбГУЭФ, 2012. - 90 с.
- 2 Мангушев С.В. Изменение лексического состава языка как результат взаимодействия культур (на материале неологизмов русского и английского языков) / С.В.Мангушев// Евразийское Ожерелье. Альманах Общественного института народов Оренбуржья имени Мусы Джалиля. Вып. 10. - Изд-во ОГПУ, 2010. - С.220-232.
- 3 Волков С.С., Сенько Е.В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития. - М.: Наука, 2008.
- 4 Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.

- 5 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Учеб. пособие для ин-тов и фак.иностранн.яз. – 3-е изд., перераб. и допол. – М.: Высш. шк., 2006. – 295 с., ил. – на англ.яз.
- 6 Заботкина. Новая лексика современного английского языка. - М.: Высш.шк., 1989. - 126 с.
- 7 Гумбольдт В. Фон. О различии человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. – 398 с.

ТҮЙІН

Мақалада «неологизм» ұғымы, неологизмнің белгілері және жасалу тәсілдері анықталған.

RESUME

The author of the article gives the theoretical substantiation of the term “neologism” and examines characteristic features and ways of forming neologisms.

УДК 82-1/-9

Н.О. Карина

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Национальная литература между двумя языками (на материале творчества Ч. Айтматова)

Аннотация

В данной статье автор на примере творчества Чингиза Айтматова пытается раскрыть влияние мировой литературы на глубоко самобытную, национальную литературу. Великий мастер слова Ч. Айтматов сумел показать свой богатый внутренний мир через художественные образы и на двух языках.

Ключевые слова: билингвизм, хронологическая протяженность слова, фольклор, классическая литература, взаимодействие литератур, самоутверждение, мифы, легенды, предания, сказания, этнография, национальное мышление.

В художественном образе, как в фокусе, сходятся все видимые и невидимые лучи действительности; разглядеть душу человека, понять, что с ней происходит, познать сокровенную жизнь ее, - значит понять суть и характер времени, исторического процесса.

В творчестве киргизского прозаика Ч.Айтматова наблюдается хронологическая протяженность слова, которую демонстрирует весь путь писателя, его движения в пространстве и во времени.

Если творчество Ч.Айтматова рассматривать как явление в литературе, как нечто целое, единое, то можно было бы констатировать: творчество Чингиза Айтматова есть точка встречи, соприкосновения двух традиций, двух начал – киргизского национального фольклора и русской классической литературы. На этой основе происходит слияние культур в художественном творчестве писателя, которое можно рассматривать в двух аспектах:

- как способ обновления традиций многовековой русской литературы на почве мифов и легенд;

- как попытку младописьменной литературы, вобравшей опыт развитой, тысячелетней литературы и стать фактом и явлением мировой литературы.

«У нас в стране, - писал Чингиз Айтматов, - уже есть опыт билингвизма в художественном творчестве. Опыт этот говорит о том, что

наиболее верный путь – это сочетание знаний языков. Я знаю писателей, которые одинаково хорошо и выразительно пишут на двух языках. Мне придется сослаться и на свой пример. Я пишу свои книги на киргизском и русском языках. Если книга написана вначале на киргизском языке, я ее перевожу на русский, и наоборот. При этом я получаю глубочайшее удовлетворение от этой двусторонней работы. Это чрезвычайно интересная внутренняя работа писателя, ведущая, по моему убеждению, к совершенствованию стиля, к обогащению образности языка» [1, с. 110].

Так выражается взаимодействие литератур в судьбе и творчестве отдельного, конкретного писателя. Взаимообогащение литератур растет, становится все более заметным, очевидным и насущным; художественное единство при этом не рассеивается, не распадается из-за того, что каждая литература тянет в свою сторону, а, наоборот, - сгущается, обогащается. А теория литературы активно ищет пути соотнесения литературы многонациональной с литературой мировой [2, с. 166].

На конференции МАЛК в Реймсе Петр Палиевский сказал: «Убежден, что со своей стороны русская литература далеко не исчерпала возможностей заинтересовывать аудиторию на Западе. Что касается быстро растущих литератур других республик, то здесь эту аудиторию ожидает, несомненно, много непредвиденных открытий. Мы знаем, например, как благодаря прогрессивной критике Франции стал известен на Западе Чингиз Айтматов. Но это лишь начало» [3, с. 217].

Когда-то в муках самоутверждения из древнегреческой литературы на свет явилась древнеримская, затем из чистой и высокой эллинской – географически разнообразная, распространившаяся по народам Александра Македонского» – эллинистическая литература. Потом опять был удивительный подъем в духовном восхождении народов – в Италии, во Франции, в Германии возникло множество «удельных» Греций, и в этой неуправляемой и объективной теории взаимодействия возникли новые литературы, захватывавшие все более обширную область человеческого духа.

В подвалах этнографии каждой нации долгое время хранились народная поэзия, фольклор, пока не вылились в литературу. Во что это перерастет, выльется? Какого уровня, характера будут литературы национальные? На эти каверзные вопросы современности, решаемые веками, по мнению ученых, ответили, с одной стороны, - Маркес, с другой - Чингиз Айтматов. «Они идут с разных концов планеты и с разными задачами, но все-таки навстречу друг другу, на соединение. Они – как два конца одного обволакивающего планету пояса, два острия двух сходных устремлений в мировой литературе. И здесь, и там на базе мифов и легенд, национального мышления, соединенного с тысячелетней письменной традицией Европы, рождается новейшая литература. Растет сближение, усиливая и естественную индивидуализацию литератур» [2, с. 9].

Понятие о поступательном движении литературы, как справедливо заметил П.Палиевский, «может дать лишь коллективный опыт и интерес к решению больших задач. Но и в деятельности каждого участника он сказывается, оставляя следы, по которым мы можем судить о целом» [3, с. 3]. Как по картине неизвестного художника знаток может определить, кто мог бы написать это загадочное полотно или в каком столетии оно возникло, так же точно, исследуя айтматовскую повесть и роман, легко увидеть в них свет времени, общую мысль, и в том числе – тенденции литературного процесса.

Историки и теоретики литературы, стремясь глобально мыслить, все чаще начинают понимать, что не абстракции, не категории, а путь, судьба, дело писателя и есть та истина, та самая основа, на которой и держится, и движется, и развивается литература, в том числе и национальная. Мир мыслей, чувств, фантазий – это неуловимый, зыбкий, сокровенный мир души, воссозданный в художественном слове, имеет определенную

устойчивость, очертанность, какие-то пределы, и этот мир реален в нашем восприятии, действителен для наших чувств – это главное.

Напомним в связи с этим слова Луи Арагона: «И вот здесь, в этом горделивом Париже, Париже Вийона, Гюго и Бодлера, Париже королей и революций, многовековом Париже художников, где каждый камень – напоминание о какой-либо истории или легенде, в городе, где было столько любящих, что, если задумаешь их назвать, получится, как в песенке: «Не знаю я, с чего начать...» - в этом Париже, который все перевидал, все перечитал, все испытал, для меня вдруг не стало ни «Вертера», ни «Береники», ни «Антония и Клеопатры», ни «Манон Леско», ни «Воспитания чувств», ни «Доминики» - все потому, что я прочел «Джамилю», не стало для меня и Ромео и Джульетты, Паоло и Франчески, Эрнани и доньи Соль..., ибо летом третьего года войны, августовской ночью 1943 года, где-то в долине реки Куркуреу я встретил Данияра и Джамилю с их груженными зерном бричками и мальчика Сеита, который рассказывает историю этих молодых людей» [4, с. 40].

Так Арагон писал от имени «пресыщенного мира» о мире молодом, о свежести и силе «Джамили», о той всеильной непосредственности, которую художники... стареющих и истощенных западных цивилизаций пытаются обрести вновь, как путь к утраченному раю» [4, с. 42].

В этом удивлении скрывался не только один восторг бессильной изощренности перед всеильной, дикой красотой, - было и искреннее, изумленное открытие духовного родства себе подобных, и этого родства можно было не стыдиться и в Париже. Конечно, Арагон прекрасно знал, что делал, когда произносил хвалебную речь во славу «Джамили», когда сказал, что «Джамиля» - есть «самая прекрасная на свете повесть о любви». Айтматовская повесть явилась образцом для подражания во Франции! Проповедь «естественного состояния» Руссо, спустя два века, приобретает восточную художественную форму, вернулась к себе на родину..., но через переводчика: Луи Арагон прочитал перевод повести «Джамиля».

Такой фурор произвела «Джамиля» во Франции, а у нас о ней писали сдержанно, как о повести, показывающей освобождение от обычаев адата, эмансипацию женщины Востока, «ренессанское отпадение личности от патриархально-родовых отношений» и т.д. А.Л. Арагон считает, что «повествование в «Джамиле» течет удивительно непринужденно, чего так не хватает новейшим литературам, тяготеющим к репортажу» [4, с. 41]. Вот две точки зрения, два взгляда на одну повесть, поистине у каждого свой вкус и своя правда... Итак, французов поразило творение искусства, то, что высвечивалось из глубин, из образов: та музыка, которая рождается из целостного и пластического восприятия природы. Таковы практически все произведения Ч.Айтматова, с которыми, познакомившись однажды, любишь все жизнь...

Может быть, простота и сила художественного слова Ч.Айтматова в его мудрости или двуязычии? Как бы то ни было, поистине искусен тот, кто умеет за простотой скрывать свое большое искусство, умение творить великое на родном или неродном языках...

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Айтматов Ч.Т. В соавторстве с землей и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью. - Фрунзе, 1978.
- 2 Левченко В. Чингиз Айтматов. - М.: Советский писатель, 1983.
- 3 Палиевский П.В. Пути реализма. - М., 1974.
- 4 Арагон Луи. Самая прекрасная на свете повесть о любви // Культура и жизнь. – 1959. - № 7.

ТҮЙІН

Мақалада автор Шыңғыс Айтматов шығармашылығы мысалында әлемдік әдебиеттің ерекше, ұлттық әдебиетке терең ықпалын ашуға әрекет жасаған.

RESUME

In this article the author intends to reveal the influence of the world literature on the original national literature on the example of Chingiz Aitmatov' creative works.

ӘОЖ 81'27

Аннотация

Мақалада қазақстандық мультимәдени ақпараттық коммуникативтік кеңістіктегі тілдік тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы ерекшеліктер қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі көптілділік жағдаятында білім алушы жасөспірімдердің мәдениетаралық қатынастағы тілдік дамуының ерекшелігін зерттеу өзекті болып отыр. Осыған байланысты мультимәдени кеңістіктегі би/полилингв тұлғаның тілдік тұлғасының қалыптасуын да кешенді зерттеу қажеттігі туындайды.

Түйін сөздер: билингв, мультимәдени кеңістік, тілдік тұлға, ақпараттық-коммуникативтік мәдениет, көптілділік, тілдік бейімделу, символикалық форма

С.М. Сапина

Қазақ гуманитарлық-заң университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Н.Н. Аитова

С. Бәйішев атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Мультимәдени кеңістік және ақпараттық- коммуникативтік мәдениеттегі билингвал тілдік тұлға

Қазіргі уақытта әртүрлі мәдениеттер тоғысында мультимәдени кеңістіктің пайда болуы мен осы жағдаяттағы көптілді тілдік тұлғаның қалыптасуын зерттеу мәселесіне біршама көңіл қойылады. Шетелдік зерттеушілер мұндай зерттеулер бойынша едәуір тәжірибеге ие. Оның бір себебі қоғам қажеттілігінен шығады, яғни шетелдерде біздің елге қарағанда біршама ерте пайда болып, дамуы да жылдам жүзеге асқан көптілділік салдары мен мәдениетаралық проблемалардың пайда болуы осы мәселені шешуге бағытталған ізденістер жасауды жеделдетті. Кеңестік дәуірден бері қазақ тілді мәдениетте орыс тілін қатар игеру жағдайында да түрлі мәселелер туындағанмен билингв тұлғаны тілдік тұлға ретінде қарастыру әдісі зерттеушілер үшін әлі таныс емес тың дүние болатын. Ал тіл мен тілдесімді зерттеудің тың әдіс-тәсілдері белгілі болған осы кезеңдерде мультимәдени кеңістік те, билингв тұлға санасы да күрделену үстіне күрделене түсті. Қазақстандағы бүгінгі көптілділік әлемдегі өркениетті елдердің, алуан түрлі халықтар мен олардың мәдениетаралық байланысының артып, тіпті мемлекеттердің бір-біріне экономикалық тұрғыдан әсері ашық көрініп отырған кезеңінде дамып келеді. Бұл үдеріс шындығында әлем елдері өмірінің барлық саласын қамтып отыр. Мәдени алмасулар мен елдер арасындағы тікелей байланыстардың қарқынды дамуы қазіргі заманғы әлеуметтік-

мәдени ахуалдың басты сипатына айналып келеді. Жаһандануға әкеле жатқан мәдениеттердің әрекеттестігі үдерісі ұлттардың өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуға тырысуынан бастап өз мәдениеттерінің шекарасын жойып, өзге мәдениетті мойындауға дейінгі пікірлерді туғызып отыр. Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени кеңістік мәдениетаралық байланыстардың негізінде қалыптасып отыр деп айтуға болады. Осындай өзгерістер мәдениеттегі тілдік тұлға туралы түсініктерге де өз әсерін тигізіп отыр.

Зерттеулерге сүйенсек, тілдік қарым-қатынастың белгісі көне замандардан белгілі, б.з.д. XVII ғасырда шумер-аккад-хет сөз тізімдері негізінде хет көшірушілері тарапынан үштілді тізімдер жасау басталған. Түркілік көне жәдігерліктердің бірі «Кодекс куманикус» та сол кездегі мәдениеттер арасындағы тілдік қатынастың ортақ құралы ретінде ғана емес, қыпшақ тілінің мәртебесін айқындайтын алғашқы жазбалардың бірі ретінде тануды қажет етеді. Басқаша айтқанда, сөздік мәдениетаралық қатынастарды реттеуде қолданылған ортақ тілдің қолданыс дәрежесін белгілеп, халықты тілі арқылы тану құралының бірі болғаны даусыз. Тіпті М.Қашқаридың *қала тілі* мен *дала тілі* деп тілдің әлеуметтік мәртебесін бөлуі де мәдениетшілік ерекшеліктердің айырым белгілерін атауы деп түсінуге болады. Бұдан байқайтынмыз, адамзат қоғамының қай тұсында да мультимәдени тұтасым процесі толассыз жүріп жатпақ. Әр заманда ол өз шешімін тауып отырды да: шоғырласу жағдайында тілдік ортаға бейімделгенде алапат бірігулер, ымыраласпаған жағдайда тілдік жіктелулер жүріп жатты. Қазақтың «елу жылда ел жаңа» мәтелін халықтың тілдік араласуларының жемісі туралы меңзеу сөзі деп түсінуге болады. Профессор Б.Хасановтың пікірінше, бір халық екінші халық тіліне көңіл бөлген тұста халықтық тілтаным түрлері пайда болады [1, 6].

Ал егер мәдениетшілік және мәдениетаралық қатынасқа келер болсақ, біз бүгін жаңа тұрпатты тұлғаның қалыптасуына куә болып отырмыз. Осындай қарым-қатынас барлық әлеуметтік топтар арасында бар, ал әсіресе жасөспірім мектеп жасындағы балалардың қазіргі қалыптасқан білім беру жүйесіндегі ерекшеліктерге сай көптілді ақпараттар қысымында өмір сүріп, осыған байланысты мультимәдени кеңістікте тұлға ретінде дамуы өзіндік сипатқа ие. Атап айтсақ, үш тұғырлы білім беру жағдаятындағы «қазақ-орыс-ағылшын» тілді мектептерде білім алушылар, «қазақ-түрік» лицейлеріндегі қазақша-ағылшынша-түрікше білім алатын дарынды жасөспірімдер және қазақша-орысша білім алатын жалпы білім беретін мектептердегі, әсіресе қала мектептеріндегі жасөспірімдер, «Конфуций институттарының» ашылуымен байланысты қазақша-қытайша білім алып жүрген жастар т.с.с. мәдени-ақпараттық кеңістіктің одан әрі ықпалдасуына жағдай жасап отыр. Осындай тұлғалар қазіргі заманғы жаңа құбылыстарға, әлеуметтік сұраныстарға бейім, қоғамдағы өзгерістерге жауап беріп қана қоймай, бұл өзгерістерді өзі жасайды, бірнеше тілді тек біліп қана қоймай, өзінікімен қатар өзге де мәдениетті біледі және түсінеді.

Адам қызметінің түрлі саласында табысқа жету үшін әртүрлі әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделе білу қажет. Қазіргі заманғы адам мәдениетаралық ортаға бейімделген өзінің ұлттық мәдениетінің типтік өкілі ретінде көрінеді. Мәдениетаралық қатынаста тоғысқан жағдайда онда міндетті түрде ортақтықтар мен айырмашылықтар саралана бастайды. Және ол біртекті теңдес қатынасқа құрылмайтыны белгілі.

Осыған байланысты ақпараттық-қатысымдық мәдениет жағдайында өмір сүретін тұлғаның қалыптасуындағы тілдің мәні мен қызметі туралы мәселе күн тәртібіне шығады. Бұл кезде тіл құрал ретінде ғана емес, тұлға өмір сүретін әлем ретінде түсініледі. Екі немесе бірнеше тілді білу ұлттық-мәдени өзіндік ерекшеліктерге толы әлемді де игеру дегенді білдіреді. Тілді қиындықсыз меңгеру барлық уақытта жүзеге аса бермейді.

Тілдік және мәдени бейімделу мәселелеріне деген қызығушылық тіл, адам және мәдениет қарым-қатынасы мәселесін зерттеуге әкелді. Табысты бейімделу – білім беру мен тұлғаны тәрбиелеудің жаңа жүйесінің алға қойған мақсаты. Білім берудің мұндай мазмұнының коммуникативтік деп аталу себебі, қазіргі заманғы әлеуметтік және мәдени

шындықты коммуникативтік тұрғыдан түсінуден туындайды. Ақыл-ой тек таным үдерісімен ғана байланысты емес, сонымен қатар күрделі жеке және әлеуметтік-мәдени шындықтың көрінісі – күнделікті қарым-қатынаспен де байланысты. Осылайша, қазіргі заманғы мәдениеттегі тұлғаның жағдайы туралы өзгерген түсініктер жаңа типтегі тұлғаның қалыптасуындағы, жаңа коммуникативтік негіздегі мәдениет парадигмасының қалыптасуындағы тілдің рөлі қандай деген мәселені күн тәртібіне шығарады.

Тұлға мен мәдениет қарым-қатынасы мәселесін тіл арқылы зерттеу ісі көптен бері жүргізіліп келеді. Алғашында мәдениет (салт-дәстүрлер, шаруашылық жүргізу тәсілдері, тәрбие, отбасылық қатынастар және т.б.) зерттеу нысаны болды. Тілді белгілі феномен ретінде қарастырудың алғашқы үлгілерін Гераклит, Платон, Аристотель шығармаларынан көруге болады. Философиялық-мәдениеттанымдық сараптаудың пәні ретінде тіл Жаңа дәуірде (Д.Вико, И.Гердер) зерттеле бастады. Дүниені тілдік тұрғыдан тану туралы идеяны В.фон Гумбольдт қалыптастырды. Оның түсінігінше, тіл халықтың тарихи әлемдік бейнесін көрсетіп қана қоймайды, белгілі дәрежеде халықтың өмір сүруін де анықтайды. Ол тілдің санаға тәуелділігін баса атап, басқа халықтың әлемді тануын «тілдік әлемтану» арқылы түсінудің маңыздылығын атап көрсетті.

XIX ғ. бастап қоғам да А.Смиттің, К.Маркстің, М.Вебердің, Э.Дюркгеймнің, В.Зомбарттың еңбектерінде зерттеу нысанына айнала бастады. XIX ғ. соңы XX ғ. басында «әлем бейнесі» термині ғылыми айналымға енді. Бұл терминді физика ғылымында Г.Герц пен М.Планк қолданса, кейін мәдениеттану зерттеулерінде бұл термин белгілі мәдениет түрінде қалыптасқан және бейнелі түрде көрінетін әрекет пен сананың құндылықтары, нормалары, қағидаттары ретінде түсініле бастады. Бұл әлемнің бейнесі таңбалық және символдық жүйеде көрініс табады, осы таңбалардың ішіндегі ең маңыздысы – тіл. Осы ретте мәдени шығармашылықтағы тілдің рөлін зерттеуді бірінші орынға қойған Э.Кассирер еңбегінің маңыздылығын атап өтуге болады. Оның зерттеулерінде мәдениет сөйлеу символикасымен байланысқан адамның символикалық қызметі ретінде түсініледі [2]. Осылайша, XX ғ. басында тіл, сана және мәдениет байланысының мәселелері зерттеу нысанына айналды. Адам санасындағы «символикалық форма» ретіндегі тілдің белсенділігі әлемді біртұтас бейнеге жинақтайтыны зерттеушілердің ерекше қызығушылығын тудырды. Тіл мен мәдениеттің байланысын осы бағытта одан әрі зерттеу Э.Сепир мен Б.Уорфтың еңбектерінде жалғасын тапты [3]. Лингвистикалық қатыстылық теориясы деген ат алған осы тұжырым бойынша тіл әрбір адамда қалыптасатын әлем бейнесінің негізі болып табылады. Жаңа затқа немесе ұғымға анықтама бере отырып, біз оларды санамызда бұрыннан бар ұғымдар мен түсініктер жүйесіне қосамыз. Адам әлем туралы қалай сөйлейді, әлемді солай көреді. Әрбір тілде бір шындықты түсіндіру үшін өзіндік әдіс-тәсіл бар.

Стереотиптер мен бейімделу стратегиясын ауыстыруды талап ететін тарихи өзгерістер тілдік реалийлерде де көрініс табады. Сондықтан тілді жаңа мәдени ортаны қалыптастырудың құралы және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас кеңістігіндегі тұлғаның қалыптасу факторы ретінде жаңа мәдениеттану тұрғысынан зерттеу ісін қолға алу қажет.

Тілді біз тұлғаға қатыссыз, лексикалық бірліктер мен грамматикалық ережелер және белгілі ұлттық-мәдени, әлеуметтік контекстегі коммуникативтік мінез-құлық ережелері түрінде қоршаған орта мен адамның ішкі дүниесі туралы ұғымдарды қалыптастыру мен бекіту құралы ретінде қызмет ететін, жекелеген этнос үшін объективті өмір сүретін таңбалар жүйесі деп түсінеміз.

Тілдік тұлға өзіндік әлем бейнесін құру және басқа тілді қолданушылармен байланысу үшін тілдік құралдарды игеру мен қолдану үдерісінде қалыптасады.

Адам факторының рөлін зерттеу ғылымның гуманитарлану үрдісіне байланысты жаңа қарқын алды. Тіл білімінде, психологияда, әлеуметтік тіл білімінде сөйлеу әрекеті үдерісінде, экспрессивтіліктің негізінде жатқан адам факторының мәні туралы мәселелер,

сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері, оның әлеуметтік жіктелімі мен өзгерістері зерттеліп келеді.

«Тілдік тұлға» ұғымының неғұрлым толық және жүйелі негіздемесі Ю.Караулов пен оның ізін қушылардың еңбектерінде берілген. Ю.Караулов тілдік тұлға ретінде адамның а) құрылымдық-тілдік күрделілігі деңгейі, ә) шындықты бейнелеудің тереңдігі және дәлдігі, б) белгілі мақсаттық бағыты бойынша бөлінетін сөйлеу шығармаларын (мәтіндерді) жасау мен қабылдаудан құралатын қабілеттері мен сипаттарының жиынтығын таниды [4,3]. Тілдік тұлғаның теориялық-гносеологиялық құрылымы үш деңгейден тұрады, олар: вербалды-семантикалық, лингвокогнитивтік және уәждемелік. Сөздер, жалпы ұғымдар-концептілер және қатысымдық-қызметтік қажеттіліктер сияқты типтік бірліктер және осы бірліктер мен оларды белгілі кешендерге біріктірудің стереотиптері мұндай деңгейлерге бөлудің басты ұстанымдары болып табылады. Осы үш деңгейлі үлгі тілдік тұлғаның түрлі сапалық белгілерін үш маңызды сипатта – вербалды-семантикалық немесе таза тілдік, когнитивтік (танымдық) және прагматикалық сипатта қарауға мүмкіндік береді.

Вербальды-семантикалық сипат жеке адамның лексиконынан – күнделікті вербалды коммуникацияда қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері қорынан құралады. Бұл кезде қолданылатын лексикалық бірліктердің саны ғана емес, сондай-ақ вербалдық құралдарды әлеуметтік жіктелім мен қатысымдық-стилистикалық құндылықтар нормаларына сәйкес дұрыс қолдана білу дағдылары да есептеледі. Бұл сипаттың жеке белгілері дағдыны игеру дәрежесімен ғана емес, сөзжасам, грамматика мен айтылымның нормативтік ержелерін бұзу дәрежесімен де анықталады.

Когнитивтік сипат тұлғаның ойлау үдерістерінен құралатын зияткерлік саламен, адамның танымдық қызметімен байланысты. Әрбір индивидуумның даму үдерісінде оның әлем бейнесін көруінен туындайтын идеялар, концептілер пайда болады. Адам санасында олар иерархия - әлеуметтік тәжірибе мен қызметінің нақты жағдайларында қалыптасқан әлеуметтік және мәдениеттанымдық жүйесі ретінде көрініс табады. Бұл нақты сөйлеу формулаларын, жеке сөйленім оралымдарын қолданудан көрінеді. Осылар арқылы қандай да бір белгілі тұлғаны тануға болады.

Прагматикалық сипат коммуникацияның мақсаттары және міндеттерімен – сөйлеушінің ниетімен, оның мүддесімен, уәждемесімен және нақты қатысымдық ұстанымдарымен анықталады. Ю.Н.Карауловтың көрсетуінше, осы айтылғандардың ішінен сөйлеушінің уәждемесі қатысымдық-қызметтік қажеттілік болып есептеліп, тілдік тұлға прагматикалық деңгейінің бірлігі ретінде танылады, оның өзіндік ерекшеліктерін көрсететін маңызды факторлардың бірі ретінде қызмет етеді [4, 215]. Бұл ерекшеліктер индивидтің логикалық пайымдауларын білу деңгейімен ғана емес, сондай-ақ оның эмоциялары және қарым-қатынастың ситуациялық факторымен де анықталады. Бұл факторлардың көпжақтығы мен сөйлеушінің сөзінде айтарлықтай тұрақты формалды сәйкестіктердің болмауы прагматикалық сипатты тілдік тұлға құрылымының маңызды деңгейі ретінде зерттеуде қиындық келтіреді.

Шынымен де, егер вербалды сипатта сөздерге, олардың белгілі қоғамда немесе қатысымдық салада дұрыс деп танылған нормативтік қолданыс үлгілеріне сүйенуге болатын болса, ал когнитивтік сипатта вербалды түрде көрінетін жалпы ұғымдарды, концептілерді немесе идеяларды бөліп алуға болатын болса, прагматикалық сипат үшін тұлғаның шексіз қатысымдық-қызметтік қажеттіліктерін санамалауға тура келер еді. Психология мен әлеуметтік лингвистикада қолға алынған осындай типтік ситуацияларды, қатысымдық ұстанымдарды санау, оларды жүйелеу жұмысы тиісті нәтиже бермей келеді.

Тілдік тұлғаның осы үш деңгейінің ішінде соңғысы ғана тұлғаны оның қатысымдық мүмкіндіктері тұрғысынан сипаттайды. Қатысымдық қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді бағалау үшін вербалды-семантикалық сипат жеткіліксіз. Күнделікті қарым-қатынаста маңызды орынды мағыналық және бағалауыштық ақпараттың 65%-ын беретін бейвербал

құралдар алады. Когнитивтік деңгей тұлғаның тілдік сипаттамасына көбірек бағытталған. Коммуникация үшін әлеуметтік және мәдениеттанымдық құндылықтар жүйесімен қатар, ақпаратты дұрыс қабылдау мен мақсатты бағыттау тетіктерімен байланысты басқа да когнитивтік факторлар маңызды мәнге ие болады.

Тілдік тұлға моделін негіздеу әлеуметтік коммуникацияны теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеуге қосылған айтарлықтай үлес болып табылады. Тілдік тұлға мен оның қалыптасу жолдарын көрсетілген сипаттар аясында қарастыру зерттеудің нақты мақсатына байланысты түрліше дәрежеде жүргізілуі мүмкін. Мысалы, салыстырмалы немесе тарихи тұрғыда, қоғамдық қатынастармен байланысты түрлі коммуникативтік салаларда және т.б.

Коммуникацияның әлеуметтілігі үшін тілдік тұлға ұғымы қаншалықты дәрежеде түрлі типтегі әлеуметтік құрылымдардың мүшесі ретіндегі тұлға ұғымымен сәйкесетінін білу маңызды болып табылады. Тілдік тұлға коммуникацияның барлық түрлеріне қатысады, сондықтан оны сипаттау кезінде жеке белгілерді ғана емес, сондай-ақ қандай да бір әлеуметтік топтың сөйлеу әрекетін де есепке алу қажет. Осыған байланысты жеке тілдік тұлға (жеке белгілерге негізделген) және ұжымдық тілдік тұлға (индивидтің ұжым, шағын топтың мүшесі ретіндегі белгілеріне негізделген) ұғымдарын қарама-қарсы қою орын алған. Екінші ұғым шартты түрде қабылдануы мүмкін, себебі тілдік тұлға ұғымы басты белгілері бойынша тұрақты болып қалады, дегенмен, жеке белгілер индивидуумның әлеуметтенуі үдерісінде жетіліп, қатысымдық салаға, әлеуметтік жағдайға және коммуникация түріне сәйкес өзгеріп отырады.

Тілді сол тілде сөйлеуші адам арқылы зерттеу қазақ тіл білімінде жүргізілген емес. Әр заманның тілдік тұлғасын жазба ескерткіштер сияқты семиотикалық құрылымдар арқылы ғана зерттеуге болатыны заңды, өйткені бұл жазба мәтіндерде тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті толық әрі жан-жақты көрініс табады. Әр тілдік тұлға өзіндік тілдік белгілер арқылы ерекшеленетін жеке индивид болуымен қатар, өз заманының, өз замандасының, өз мәдениетінің, өз халқының айрықша белгілерін бойына жинақтаған белгілі кезең өкілі ретінде де танылады.

Тілді жеке тұлға аспектісінде қарастыру тілшілердің "тіл және адам" мәселесін әр қырынан зерттеуіне алып келді. Шетел және орыс тіл білімінде тілдік тұлғаны "тілде және тіл арқылы көрінетін" тұлға ретінде, "тілдік тұлғаның" өзіндік ерекшеліктерін "сөйлеуші тұлғамен" байланыстыруы арқылы, тіл тарихының белгілі кезеңіндегі жеке тұлғаның "социолингвистикалық портретін" жасау арқылы сипаттау жұмыстары біршама зерттеуге алынған. Осы бағытта зерттеу жүргізудің қарқынды жасалуы нәтижелерге жеткізеді деп санаймыз. Соның ішінде мультимәдени кеңістіктегі көптілді өскелең ұрпақтың ділдік және тілдік санасының ерекшелігін қарастыру жемісті болар анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хасанұлы Б. Мәдениетаралық тілдік қатынас қисындары. - Шымкент, 2012.
- 2 Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. - М, 1988.
- 3 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М, 1993; Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. - Вып. 1. - М, 1960.
- 4 Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности формирования и развития языковой личности в мультикультурном информационно-коммуникативном пространстве Казахстана. В настоящее время в условиях полиязычия актуальным является исследование особенностей языкового развития обучающихся. В статье авторы проводят комплексное исследование би/полилингвальной языковой личности в мультикультурном пространстве.

RESUME

The particularities of the formation of a language development personality in the multicultural information-community of Kazakhstan's space are studied in this article. Nowadays the research about the language development in the conditions of multilingualism is very popular. The authors of this article make a complex bi/multilingual research of the language personality in multicultural space.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Абдыхалыкова Ж.Е. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының аға оқытушысы, Ph.D докторы
- Абсаттарова Г.Б. старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казахской национальной консерватории имени Курмангазы
- Абылкасимов Е.А. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының Ph.D докторанты
- Абылханова Ә.Қ. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың баспасөз және баспа ісі кафедрасының аға оқытушысы, журналистика ғылымдарының магистрі
- Аитова Н.Н. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Аканов К.Г. докторант кафедры Евразийских исследований ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, магистр гуманитарных наук
- Аккошқарова Ж.Т. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың археология және этнология кафедрасының магистранты
- Алимбаев А.Е. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
- Альжаппарова Б.К. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Арыстанбекова Ж.И. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистры
- Ауезова З.Т. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың физикалық және экономикалық география кафедрасының доценті, география ғылымдарының кандидаты
- Әбдіхамитұлы М. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел филологиясы кафедрасының магистранты
- Әбдуәліұлы Б. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Әбішева Ш.С. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Башова Б.Ш. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың баспасөз және баспа ісі кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты
- Байдрахманов Д.Х. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
- Байжанова Г.Д. ведущий научный сотрудник отдела истории индустриально-инновационного развития и этносоциальных процессов Института истории государства КН МОН РК, кандидат экономических наук
- Балкибаева А.М. доцент кафедры менеджмента КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук
- Ботабаева Ә.Е. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доцент м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Давлеткалиева Е.С. руководитель Центра уровневых программ филиала АО «НЦПК «Өрлеу» Института повышения квалификации педагогических работников по Актюбинской области, кандидат педагогических наук, и.о. доцента

- Джансеитова С.С. профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, доктор филологических наук
- Ергалиева С.Ж. преподаватель кафедры иностранных языков Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, магистр педагогических наук
- Ергалиев К.С. доцент кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института, кандидат филологических наук
- Жаманкозова А.Т. доцент кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
- Загатова С.Б. профессор кафедры иностранных языков Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук
- Задворнева Е.П. старший преподаватель кафедры экономики КазАТУ им. С.Сейфуллина, магистр экономики
- Ильясова А.У. доцент кафедры иностранных языков Евразийского гуманитарного института, магистр педагогических наук
- Ильясова К.М. главный научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук, доцент
- Имангаликова И.Б. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың дене тәрбиесі кафедрасының аға оқытушысы
- Исмаилова А.С. декан экономического факультета КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент
- Калжанова А.Н. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының магистранты
- Камалов М.Ю. докторант PhD кафедры теории и методики профессионального обучения ЮКГУ им. М. Ауэзова
- Карина Н.О. магистрант кафедры русской филологии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
- Кенжебаев Д.А. докторант PhD кафедры истории войн и военного искусства Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации
- Козыбаева М.М. докторант PhD кафедры Ассамблеи народа Казахстана ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
- Куандыков О.Б. старший преподаватель кафедры профессионального обучения и дизайна Регионального социально-инновационного университета, кандидат педагогических наук
- Курманаева Г.К. докторант PhD кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Курманаева Д.К. старший преподаватель кафедры иностранных языков ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат педагогических наук
- Қоңқал М. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының магистранты
- Қоңыратбаева Ж.М. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Мамырханова Ж.Т. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының PhD докторанты
- Машимбаева А.Ж. доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, кандидат филологических наук
- Мейрманов А.Б. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың дене тәрбиесі кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Мелешенко Н.Н. заведующая кафедрой экономики КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук, доцент

Мулдашева Б.К.	директор Хромтауского горно-технического колледжа, кандидат педагогических наук, и.о. доцента
Мухтарханова А.М.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доцент м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
Нукешева А.Ж.	доцент кафедрасы менеджмента КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат экономических наук
Оразбаева А.С.	старший преподаватель кафедрасы учета и аудита КазАТУ им. С.Сейфуллина, магистр экономических наук
Оспан Г.Т.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың физикалық және экономикалық география кафедрасының магистранты
Расулбек К.Е.	старший преподаватель кафедрасы социально-гуманитарных дисциплин Казахской национальной консерватории имени Курмангазы
Сагимбаева Д.Е.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Саипов А.	профессор кафедрасы теории и методики профессионального обучения ЮКГУ им. М. Ауэзова, доктор педагогических наук
Сапина С.М.	Қазақ гуманитарлық-заң университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Сарсекеев Б.С.	заведующий кафедрой педагогики Евразийского гуманитарного института, доктор педагогических наук, профессор
Сарсикеева Г.К.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Сулеева Г.С.	доцент кафедрасы социально-гуманитарных дисциплин Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, кандидат филологических наук
Тажитова Г.З.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистры
Такиров С.У.	Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Токтрбаев Д.Г.-С.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың дене тәрбиесі кафедрасының доцент м.а., PhD докторы
Тусупбекова М.Ж.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шет тілдері кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Хабдулина М.К.	Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың археология және этнология кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты